MAX

2 B

MEMO

VWO|GYMNASIUM

Geschiedenis

NAAM EN KLAS:

.....

MALMBERG

MEMO

2 VWO | GYMNASIUM deel B

Geschiedenis

Auteurs
Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleonoor Geenen
Katja Krediet
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor
Richard de Vries

Eindredactie
Katja Krediet
Judith Tadema

Met medewerking van
Wieke Schrover

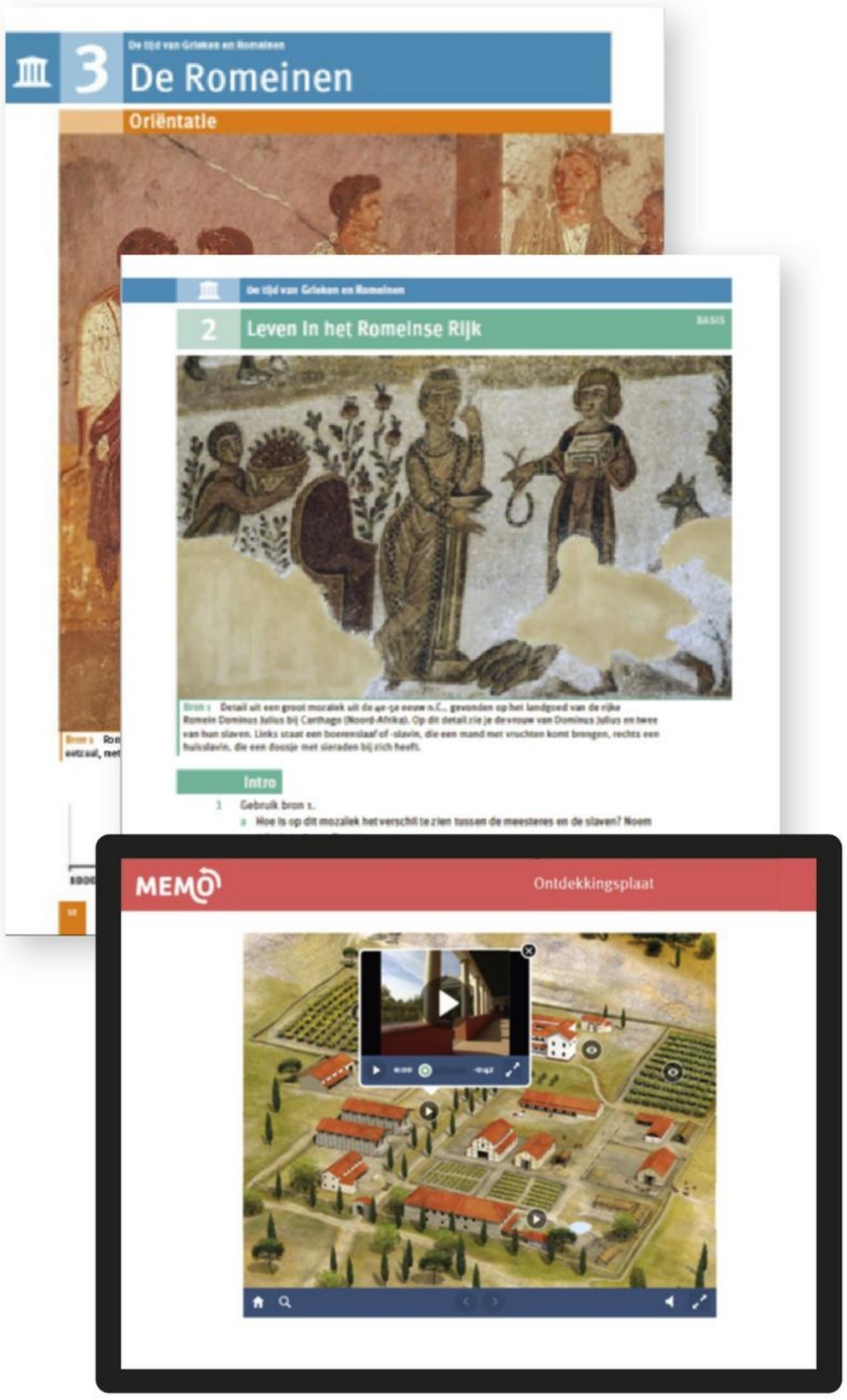
MAX Release 5.1

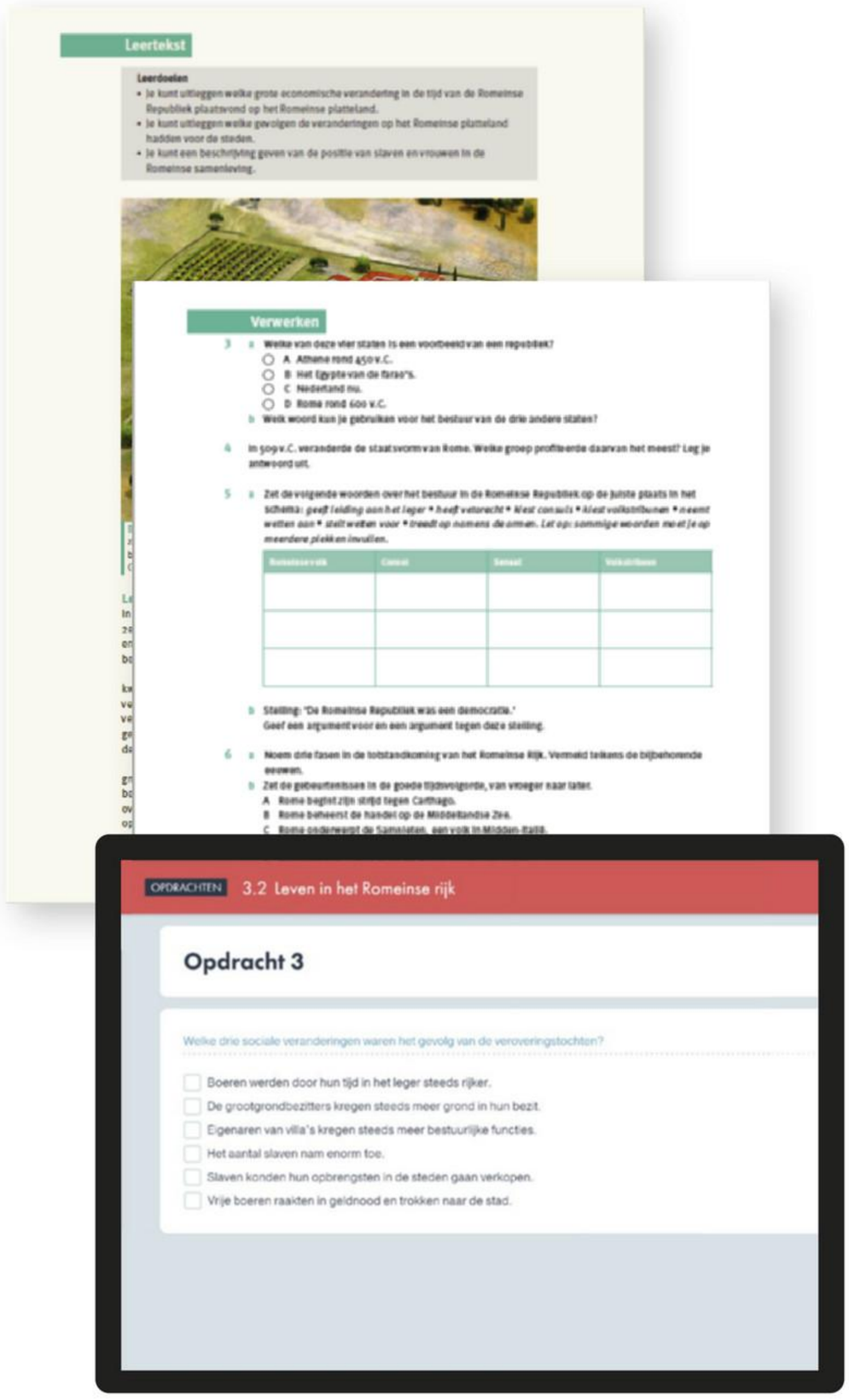
www.memo-malmberg.nl
Malmberg, ’s-Hertogenbosch

Aan de slag met *Memo*

Waarom geschiedenis?

Met *Memo* ontwikkel je je kennis over het verleden. Je leert over belangrijke gebeurtenissen, personen en ontwikkelingen. Ook leer je op een kritische manier nadenken over de verhalen die we elkaar over het verleden vertellen. We noemen dat historisch denken.

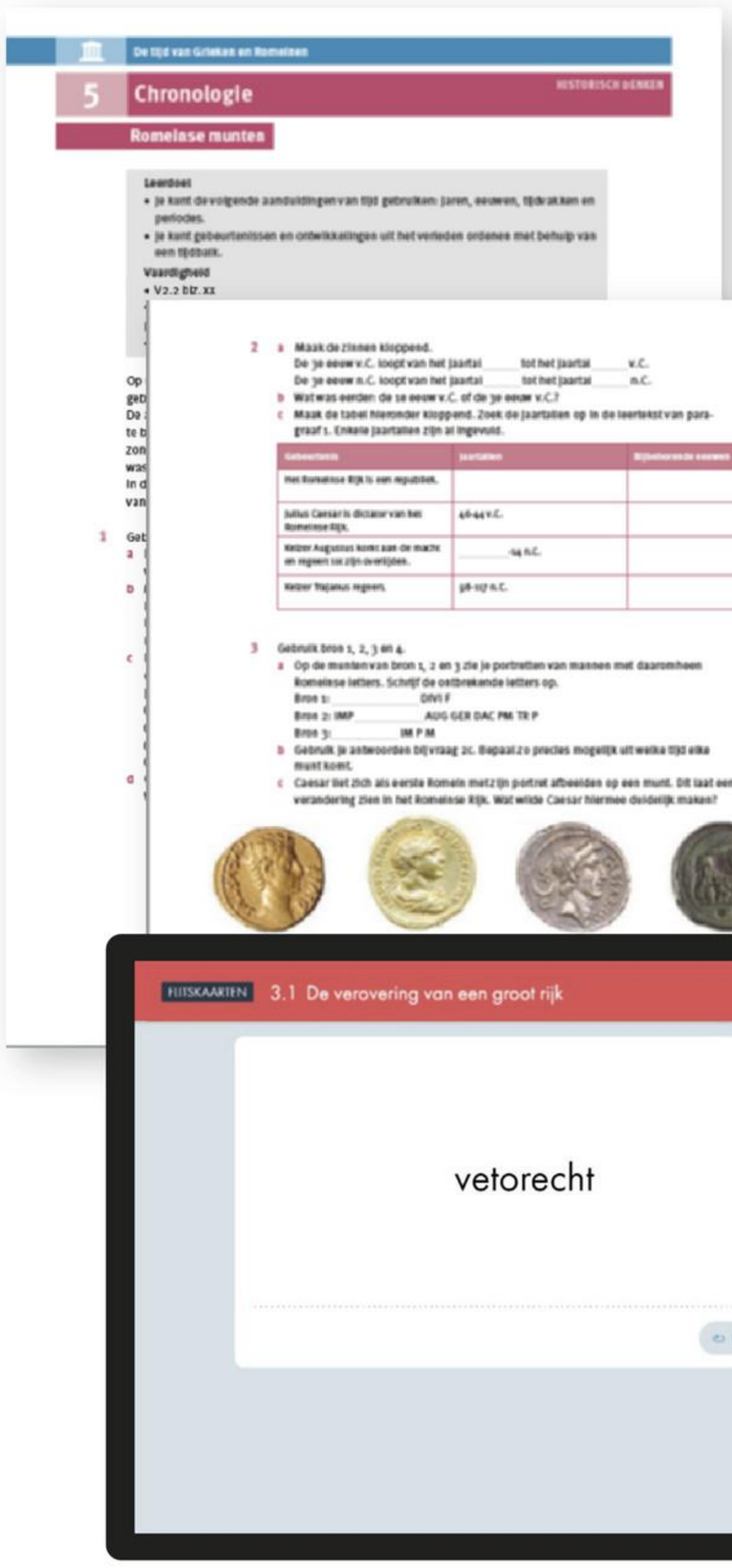

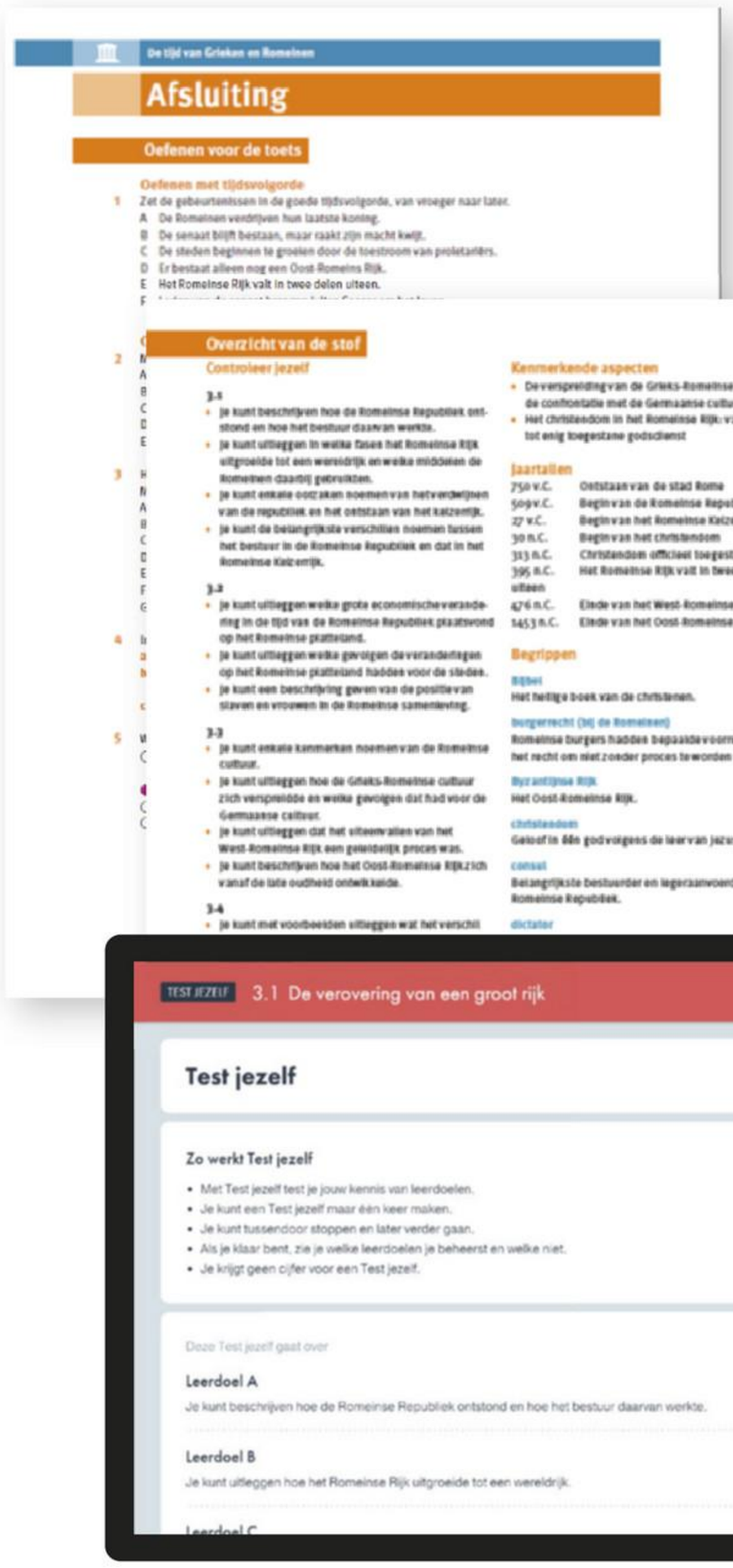
Werk in je boek én online!

Er zijn twee boeken (deel A en B) per leerjaar en een online leeromgeving. Je docent kiest wat je online doet (met je laptop, tablet of telefoon) en wat in je boek. Elk hoofdstuk is verdeeld in oriëntatie, basisparagrafen, een paragraaf historisch denken, een paragraaf toepassen, een verdiepingsparagraaf en een afsluiting. Aan het begin van elke paragraaf staat met leerdoelen aangegeven wat je gaat leren. De verdieping maak je als je meer wil weten, nieuwsgierig bent of tijd over hebt.

Voordelen van online

- Je ziet snel wat je goed of fout doet.
- Je krijgt direct feedback op je antwoorden.
- Je leert de begrippen en overhoort jezelf met de flitskaarten.
- Je meet of je de stof beheerst met de test jezelf of oefentoets.
- Je kunt op een hoger of lager niveau en leerjaar werken.
- Je docent volgt hoe het met je gaat.

Voordelen van het boek

- Je hebt snel overzicht in wat je gaat leren.
- Je ziet welke begrippen belangrijk zijn.
- Je markeert in de tekst en maakt aantekeningen.
- Je tekent en kleurt zodat je leerstof goed onthoudt.
- Je ziet welke digitale onderdelen je kunt gebruiken voor het beste resultaat.

Historisch denken

In de historisch denken opdracht oefen je met de vaardigheden die je nodig hebt om het verleden beter te kunnen begrijpen. In de inleiding staat een overzicht van die historische vaardigheden.

Goede voorbereiding op de toets!

Een hoofdstuk eindigt met een afsluiting. Daar staan opdrachten om te oefenen voor het proefwerk. In de digitale leeromgeving kun je de begrippen leren met behulp van de flitskaarten én is er een oefentoets. De afsluiting bevat ook een handig overzicht van de stof waarin alles wat je moet kennen en kunnen nog eens wordt samengevat.

Betekenis symbolen

- ga naar de online leeromgeving voor handige extra's
- ★ deze opdracht biedt extra uitdaging

Inhoud

deel A

- Inleiding 6

1 Reformatie en Opstand — De tijd van ontdekkers en hervormers

- Oriëntatie 14

1 Problemen in de kerk 18 BASIS
2 Onvrede in de Nederlanden 26 BASIS
3 Het begin van de Opstand 32 BASIS
4 Het einde van de Opstand 38 BASIS
5 Oorzaak en gevolg 45 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een beeldbron en met samenvatten 51 TOEPASSEN
7 Politieke reclame tijdens de Opstand 54 VERDIEPEN
8 Schuttersstukken 58 CULTUUR

- Afsluiting 61

2 De Gouden Eeuw — De tijd van regenten en vorsten

- Oriëntatie 66

1 Handel en nijverheid in de Republiek 70 BASIS
2 Cultuur en samenleving in de Republiek 80 BASIS
3 Burgers aan de macht 87 BASIS
4 Vorsten met absolute macht 93 BASIS
5 Onderzoek doen 100 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een staafdiagram en redeneren 104 TOEPASSEN
7 Michiel de Ruyter 107 VERDIEPEN
8 Een tuin als kunstwerk 110 CULTUUR

- Afsluiting 114

3 Politieke revoluties — De tijd van pruiken en revoluties

- Oriëntatie 118

1 De Verlichting 122 BASIS
2 De Franse Revolutie 130 BASIS
3 De Bataafse Revolutie 136 BASIS
4 De tijd van Napoleon 143 BASIS
5 Continuïteit en verandering 151 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met spotprenten en redeneren 156 TOEPASSEN
7 Vechten voor Napoleon 158 VERDIEPEN
8 Rousseau over de opvoeding 161 CULTUUR

- Afsluiting 165

- Tijdbalk 172
- Register 174
- Colofon 176

deel B

- Inleiding 6

4 De industriële revolutie — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 14

1 Van handwerk naar machine 18 BASIS
2 De industriële samenleving 26 BASIS
3 Nederland in 1848 33 BASIS
4 Arbeiders strijden voor hun rechten 40 BASIS
5 Feit of mening 47 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met tabellen en een spotprent 52 TOEPASSEN
7 Moderne geneeskunde 55 VERDIEPEN
8 Charles Dickens 58 CULTUUR

- Afsluiting 62

5 Nationalisme en imperialisme — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 68

1 Liefde voor het vaderland 72 BASIS
2 Europa gaat de wereld overheersen 79 BASIS
3 Nederlands-Indië 85 BASIS
4 De wedloop om Afrika 94 BASIS
5 Je inleven 100 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met redeneren en foto's 105 TOEPASSEN
7 De wereldtentoonstelling 109 VERDIEPEN
8 Giuseppe Verdi, opera en nationalisme 111 CULTUUR

- Afsluiting 114

6 Vrijheid en gelijkheid — De tijd van burgers en stoommachines

- Oriëntatie 120

1 Slavernij in de 19e eeuw 124 BASIS
2 Afschaffing van de slavernij 131 BASIS
3 Gelijkheid voor vrouwen 139 BASIS
4 Gelijkheid voor alle geloven 145 BASIS
5 Continuïteit en verandering 152 HISTORISCH DENKEN
6 Oefenen met een foto en een tekstbron 159 TOEPASSEN
7 Suriname 163 VERDIEPEN
8 Pierre Cuypers en de katholieke emancipatie 167 CULTUUR

- Afsluiting 170

- Tijdbalk 174
- Register 176
- Colofon 178

Geschiedenis leren met *Memo*

Wat heb je in leerjaar 1 geleerd?

De tijd van jagers en boeren

Miljoenen jaren lang leefden mensen van de jacht en het verzamelen van voedsel. Ze trokken rond en leefden in kleine groepen. Zo'n samenleving heet een **samenleving van jagers en verzamelaars**.
Met de komst van de landbouw, rond 9000 v.C., veranderde er veel. Er ontstonden **landbouwsamenlevingen**. De boeren woonden op vaste plaatsen, verbouwden voedsel op akkers en hielden vee. Er was meer voedsel, waardoor niet iedereen meer boer hoefde te zijn en er beroepen ontstonden. Om alles goed te regelen was een bestuur nodig. Na verloop van tijd woonden deze bestuurders samen met priesters, handwerkslieden en handelaren in steden. Met de uitvinding van het schrift rond 3000 v.C. eindigt de prehistorie.

De tijd van Grieken en Romeinen

Na 3000 v.C. ontstonden op verschillende plaatsen bloeiende beschavingen, zoals die van de Grieken en de Romeinen. In die beschavingen speelden steden, nijverheid en handel een grote rol. Het waren **landbouw-stedelijke samenlevingen**.
De Grieken legden de basis voor de wetenschap zoals wij die tegenwoordig beoefenen. Ze dachten ook na over wat het beste bestuur was. De stadstaat Athene was een democratie. De Romeinen namen veel zaken over uit de Griekse cultuur, zoals de bouwkunst en de beeldhouwkunst. Ook vereerden ze, net als de Grieken, een groot aantal goden. De Grieks-Romeinse cultuur verspreidde zich over Europa door veroveringen en handel. Andere volken, zoals de Germanen, namen op hun beurt gewoontes en kennis van de Grieken en Romeinen over. In de Romeinse tijd ontstond uit het jodendom het christendom. Joden en christenen geloven in één god. Toen het West-Romeinse Rijk rond 500 uiteenviel, was het christendom de belangrijkste godsdienst geworden.
De periode van 3000 v.C. tot 500 n.C. wordt ook wel de oudheid genoemd.

De tijd van monniken en ridders

In het jaar 500 beginnen in West-Europa de middeleeuwen: de periode van 500 tot 1500. De tijd tussen 500 en 1000 noemen we de vroege middeleeuwen.
In de vroege middeleeuwen leefden de meeste mensen van de landbouw. De steden raakten in verval en bijna alle handel verdween. De meeste boeren werden horigen op een domein. Ze verloren hun vrijheid, maar kregen bescherming van een heer. Zo ontstond het hofstelsel.
Koningen gebruikten het leenstelsel om hun rijk te besturen. In het leenstelsel moesten leenmannen hun leider militaire steun geven en trouw beloven. In ruil daarvoor kregen ze een stuk land en de opbrengsten daarvan. Namens de koning bestuurden de leenmannen dat gebied en spraken ze er recht.
In Europa werd het christendom steeds belangrijker. De geestelijkheid werd de belangrijkste stand; daaronder kwamen de adel en de boeren. In het Midden-Oosten ontstond een nieuw geloof: de islam. Dat geloof verspreidde zich snel over het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Spanje.

De tijd van steden en staten

De periode tussen 1000 en 1500 noemen we ook wel de late middeleeuwen. Er ontstonden toen weer steden, waarin handelaren en ambachtslieden woonden. Zij organiseerden zich in gilden. De burgers in de steden wilden hun eigen wetten maken en zelf rechtspreken. De heer in wiens gebied de stad lag, gaf die rechten in ruil voor belasting in geld.
Vanaf 1200 probeerden koningen hun macht te vergroten door huurlegers en ambtenaren aan te stellen. Heel langzaam ontstonden staten die vanuit één punt werden bestuurd. Ook de christelijke kerk werd in de late middeleeuwen heel rijk en machtig.

De tijd van ontdekkers en hervormers

In het jaar 1500 eindigen de middeleeuwen en begint de vroegmoderne tijd. Het eerste tijdvak van die periode is de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600).
Rond 1300 was een belangrijke verandering in de cultuur begonnen: de renaissance. Mensen gingen anders kijken naar de kunst, literatuur en wetenschap uit de oudheid. Zo ontstond een nieuwe mentaliteit: mensen vonden het leven op aarde belangrijker dan het leven na de dood. Humanisten, geleerden die teksten bestudeerden, wilden zelf tot een oordeel komen. Ze waren ook kritisch over de kerk.
Vanaf 1450 ontdekten Europeanen steeds meer van de wereld. Ze stichtten in Afrika, Azië en Amerika handelsposten en veroverden er gebied. Dat gebeurde met veel geweld. Europeanen hadden weinig respect voor de niet-christelijke volken. In deze periode begonnen Europeanen ook te handelen in mensen uit Afrika, die zij in Amerika als slaven voor zich lieten werken.

Historisch denken met *Memo*

Wat bedoelen we met historisch denken?

Het vak geschiedenis is meer dan feiten over het verleden uit je hoofd leren. Geschiedenis wordt pas interessant, als al die feiten samen een situatie uit het verleden tot leven brengen. Bijvoorbeeld als je begrijpt waarom het leven van 13-jarige fabrieksarbeiders in de 19e eeuw zo anders was dan jouw eigen leven. Of waarom in die tijd Europese landen grote gebieden in Azië en Afrika veroverden. Het gaat niet alleen om *wat* mensen in het verleden deden, maar ook om *waarom* mensen iets deden.
Met *Memo* krijg je inzicht in het verleden. Je leert op een kritische wijze nadenken over wat we elkaar vertellen over het verleden. In *Memo* noemen we die manier van denken historisch denken. Daarbij zijn kennis over het verleden en historische vaardigheden belangrijk. Welke vaardigheden dat zijn, lees je hierna.

Vaardigheden historisch denken

1

Onderzoek doen

Hoe kun je iets weten over het verleden?

V1.1 Een onderzoeksvraag stellen

Het **verleden** is alle tijd vóór het nu. Als je iets wilt weten over het verleden, dan begin je met een vraag: wat is er gebeurd? En waarom is het gebeurd? Om zulke vragen te kunnen beantwoorden moet je op zoek naar informatie. Vaak leidt die informatie weer tot nieuwe vragen. En zo kom je steeds meer te weten. Bij onderzoek naar het verleden is het stellen van goede vragen dus heel belangrijk. In een goede **onderzoeksvraag** zijn de drie w's opgenomen, zodat je precies weet wat je gaat onderzoeken. De drie w's zijn:

- wat of wie: welke persoon, groep, gebeurtenis of ontwikkeling onderzoek je;
- wanneer: welke periode in de tijd onderzoek je;
- waar: welke plaats of welk land onderzoek je?

Er zijn verschillende soorten onderzoeksvragen.

Bij een **beschrijvende vraag** wil je zoveel mogelijk informatie verzamelen om een beeld te krijgen van een gebeurtenis, een verschijnsel of een ontwikkeling in het verleden. Het antwoord op zo'n vraag is een beschrijving. Een voorbeeld van een beschrijvende vraag is: hoe woonden arbeiders in Enschede in de 19e eeuw? Of: wat veranderde er in de economie in Nederland tijdens de industriële revolutie?

Bij een **verklarende vraag** stel je een vraag over de oorzaken of gevolgen van een gebeurtenis, een verschijnsel of een ontwikkeling in het verleden. Het antwoord op zo'n vraag geeft een verklaring. Een voorbeeld van een verklarende vraag is: wat waren de oorzaken van de industriële revolutie in de 19e eeuw? Of: waarom woonden Britse arbeiders in de 19e eeuw in slechte omstandigheden?

Bij een **vergelijkende vraag** wil je twee (of meer) gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen met elkaar vergelijken. Het antwoord op zo'n vraag legt uit welke verschillen en overeenkomsten er zijn tussen twee (of meer) gebeurtenissen, verschijnselen of ontwikkelingen. Een voorbeeld van een vergelijkende vraag is: wat was het verschil tussen de leefomstandigheden van arbeiders en die van de gegoede burgerij in West-Europa in de 19e eeuw?

V1.2 Overblijfselen geven geen compleet beeld

Je kunt alleen iets over het verleden leren, als je overblijfselen vindt. Een **overblijfsel** is iets wat bewaard is gebleven uit het verleden. Denk bijvoorbeeld aan botten, speerpunten of aardewerk. Maar ook schilderijen, verhalen van ooggetuigen, kranten, dagboeken of (sporen van) gebouwen zijn overblijfselen. Een **bron** is iets wat informatie over het verleden geeft. Dat kan een overblijfsel zijn, maar ook een boek of een website met informatie over het verleden. Op basis van bronnen kun je beschrijven hoe jij denkt dat het er in het verleden aan toe ging. Een verhaal over het verleden heet een **geschiedenis**.

Met overblijfselen zijn er wel twee belangrijke problemen.

- Soms zijn er geen of weinig overblijfselen. Als er bijna niets bewaard is gebleven, dan kan onderzoek naar het verleden heel lastig zijn.
- Het is lastig om een overblijfsel goed te begrijpen. Soms vertelt het wel *wat* er is gebeurd, maar heb je geen idee *waarom* mensen dit deden.

V1.3 Feit en mening

Als je probeert uit te zoeken wat er in het verleden is gebeurd, wil je zoveel mogelijk **feiten** vaststellen. Een feit is iets waarover geen discussie bestaat. Als iets in meerdere (betrouwbare) bronnen wordt genoemd, dan mag je aannemen dat het zo is gebeurd.
Maar: bronnen geven niet alleen maar feiten. Ze bevatten juist vaak **meningen**: de persoonlijke opvattingen van iemand.
Als je wilt bepalen of iets (een gegeven) een feit of een mening is, zet je de volgende stappen.

1 Vergelijk het gegeven met andere bronnen en je eigen kennis. Wordt het gegeven bevestigd, dan is het waarschijnlijk een feit. Spreken gegevens in andere bronnen het gegeven juist tegen, dan is het geen feit.
2 Als het gegeven geen feit is, dan probeer je vast te stellen of het een mening is. Een mening kun je bijvoorbeeld herkennen aan woorden als 'ik vind' of 'volgens mij'. Je kunt ze ook herkennen aan het gebruik van waardeoordelen, zoals 'mooi' of 'belangrijk'. Lastig is dat mensen hun mening vaak presenteren als een feit. Bijvoorbeeld: 'Jongeren leren niets, als ze games spelen.' Jij zult daar misschien anders over denken. Alleen door heel kritisch te lezen en je telkens af te vragen en te onderzoeken of iets wel klopt, kun je feiten van meningen onderscheiden.
3 Heel vaak zul je niet kunnen vaststellen of een gegeven een feit is of een mening. Dan weet je dus niet zeker of je te maken hebt met een feit of een mening.

2

Continuïteit en verandering

Hoe kun je alles wat gebeurd is, ordenen?

V2.1 Verschillende jaartellingen

Een **jaartelling** is een manier om aan te geven in welk jaar iets gebeurde. In *Memo* gebruiken we de christelijke jaartelling. Daarbij tel je het aantal jaren vanaf de geboorte van Jezus, de stichter van het christendom. In niet-christelijke samenlevingen gebruikten en gebruiken mensen andere jaartellingen.

V2.2 Aanduidingen van tijd

Historici delen het verleden op in grote stukken: reeksen van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Bij grote veranderingen in het verleden laten historici vaak een nieuw **tijdvak** of een nieuwe **periode** beginnen. Een **eeuw** is een tijdsduur van honderd jaar. De eerste eeuw n.C. loopt van 1 tot en met 100, de eerste eeuw v.C. loopt van 100 v.C. tot en met 1 v.C. enzovoort.
Een tijdvak is een reeks van eeuwen of jaren die bij elkaar horen. Er zijn tien tijdvakken. Leerjaar 1 en 2 van *Memo* gaan over de eerste acht tijdvakken. Dit zijn:

- de tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.C.);
- de tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.C.-500 n.C.);
- de tijd van monniken en ridders (500-1000);
- de tijd van steden en staten (1000-1500);
- de tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600);
- de tijd van regenten en vorsten (1600-1700);
- de tijd van pruiken en revoluties (1700-1800);
- de tijd van burgers en stoommachines (1800-1900).

12 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De VOC sticht een kolonie op Kaap de Goede Hoop.
B Duitsland organiseert in Berlijn een grote conferentie over Afrika.
C Europese ontdekkingsreizigers komen voor het eerst in het Afrikaanse binnenland.
D In Afrika ontstaan in korte tijd overal nieuwe grenzen.
E Noord-Afrika is deel van het Romeinse Rijk.
F Portugese ontdekkingsreizigers verkennen als eersten de westkust van Afrika.

13 Gebruik bron 5. Deze vraag gaat over het ontstaan van het Belgische imperium.

a Leopold II geeft in deze bron argumenten voor de stichting van koloniën. Onderstreep de argumenten die je al kent uit *Memo*.
b Noem puntsgewijs de andere voordelen die Leopold II noemt. Schrijf de tekst niet over, maar probeer elk voordeel met zo min mogelijk woorden te beschrijven.
c Een stelling: 'Uit deze bron blijkt dat Leopold II al ver vóór Nederland een ethische politiek voerde.'
Klopt de stelling? Leg je antwoord uit.
d Geef een verklaring voor de politiek van Leopold II. Let daarbij op wie hij was en wanneer hij leefde.

Bron 5 In 1861 hield de Belgische koning Leopold II een toespraak in de Eerste Kamer van het Belgische parlement. Daarin gaf hij onder meer het volgende advies.

> Ga de zee over, telkens als de kans zich voordoet. U zult er kostbare afzetgebieden vinden, een voedingsbodem voor uw handel, werk voor de arbeiders die we nu niet kunnen gebruiken, plaats voor de overtollige bevolking, nieuwe inkomsten voor de schatkist, zodat de belastingen in het moederland kunnen dalen, en ten slotte een zekere toename van macht en een nog betere positie binnen Europa.

14 Een stelling: 'Een nationalist zal altijd voorstander zijn van modern imperialisme.'
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Je inleven

HISTORISCH DENKEN

Geen goede reclame

Leerdoelen
- Je kunt het denken en doen van mensen uit het verleden verklaren met behulp van hun standplaatsgebondenheid.
- Je kunt informatie over de standplaatsgebondenheid van een maker van een bron verzamelen uit het bronbijschrift en de bron.

Vaardigheid
- V4.3

Basis
- Paragraaf 5.2

In 2017 zorgde een Amerikaanse reclame voor een douchecrème voor grote ophef. Te zien was hoe een zwarte vrouw bij het uittrekken van haar T-shirt in een witte vrouw veranderde. Alsof de douchecrème haar had 'schoongewassen'. Zulke zeepreclames waren er ook al in de 19e eeuw. In deze opdracht onderzoek je hoe het kan dat men hier toen zo anders over dacht dan wij er nu over denken.

1 Lees V4.3. Je onderzoekt je eigen persoonlijke eigenschappen, ervaringen en overtuigingen.

a Welke persoonlijke eigenschappen heb jij? Vul de tweede kolom van het schema in. Vul in het onderste vak van kolom 1 zelf een eigenschap in.

b Welke ervaringen uit het schema gelden voor jou? Geef dat aan in de vierde kolom.

c Welke overtuigingen uit het schema deel jij? Geef dat aan in de laatste kolom.

d Vergelijk jouw overtuigingen met die van drie klasgenoten. Verschillen jullie overtuigingen? Heeft dat iets te maken met jullie persoonlijke eigenschappen of ervaringen? Geef één voorbeeld.

Persoonlijke eigenschappen		Ervaringen		Overtuigingen	
Sekse		De meeste vrouwen die ik ken, werken.		Vrouwen kunnen beter voor kinderen zorgen dan mannen.	
Herkomst (migrant, kind van een migrant of van ouders die allebei in Nederland zijn geboren)		Ik heb te maken gehad met discriminatie.		In Nederland komt discriminatie vaak voor.	
Geloof		Ik kom regelmatig in een tempel, kerk of moskee.		Na de dood oordeelt God over mijn leven.	
		Ik heb gezien dat anderen gediscrimineerd werden.		Meisjes hebben in Nederland dezelfde kansen als jongens.	

2 Gebruik bron 1.

a Wat kom je uit het bronbijschrift te weten over de overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen van Rudyard Kipling? Maak de zinnen kloppend.
Kipling was een *Brit* / *Indiër*. Dit is een *ervaring* / *overtuiging* / *persoonlijke eigenschap*.
Kipling had een *donkere* / *witte* huidskleur. Dit is een *ervaring* / *overtuiging* / *persoonlijke eigenschap*.
Kipling was heel *negatief* / *positief* over de tijd die hij in zijn jeugd in Groot-Brittannië doorbracht. Dit is een *ervaring* / *overtuiging* / *persoonlijke eigenschap*.
Kipling vond het *goed* / *slecht* dat de Britten de baas waren in Brits-Indië. Dit is een *ervaring* / *overtuiging* / *persoonlijke eigenschap*.

b Lees het gedicht. Wat zijn volgens Kipling kenmerken van de inheemse bevolking? Onderstreep telkens één of twee woorden in het gedicht waaruit je elk antwoord afleidt.

- ☐ A Dapper.
- ☐ B Onbeschaafd.
- ☐ C Ondeugend.
- ☐ D Ongelovig.
- ☐ E Onwetend.
- ☐ F Strijdbaar.

c Wat is volgens Kipling de 'zware taak' van de witte mens?

d Is deze bron een voorbeeld van superioriteitsdenken? Leg je antwoord uit.

e Leg uit of de ideeën van Kipling onder Europeanen in zijn tijd uitzonderlijk waren.

Bron 1 De witte, Britse schrijver Rudyard Kipling werd in 1865 geboren in het huidige Mumbai (India). Op zijn vijfde stuurden zijn ouders hem naar Groot-Brittannië, zodat hij een goede Britse opleiding zou krijgen. Hij vond het er verschrikkelijk. Op zijn zestiende keerde hij terug naar zijn geliefde Brits-Indië. De meeste van zijn gedichten en verhalen spelen zich daar af. Kipling was een voorstander van het kolonialisme. Dit blijkt ook uit zijn beroemde gedicht *De zware taak van de witte mens* uit 1899. In het Engels heet het *The white man's burden*.

Neem de zware taak van de witte mens op je –
Stuur op pad de besten van jouw soort –
Zend je zonen in ballingschap*
Om je gevangenen te helpen;
Laat ze, zwaar geharnast,
Het fladderende, wilde volk bijstaan –
Jouw pas onderworpen, koppige volken,
Half duivel en half kind.

* gedwongen verblijf in een ver buitenland

3 Gebruik bron 2.

a De tekst op deze reclame komt overeen met de titel van het gedicht van Kipling. Zou de maker van de reclame het gedicht van Kipling gekend kunnen hebben?

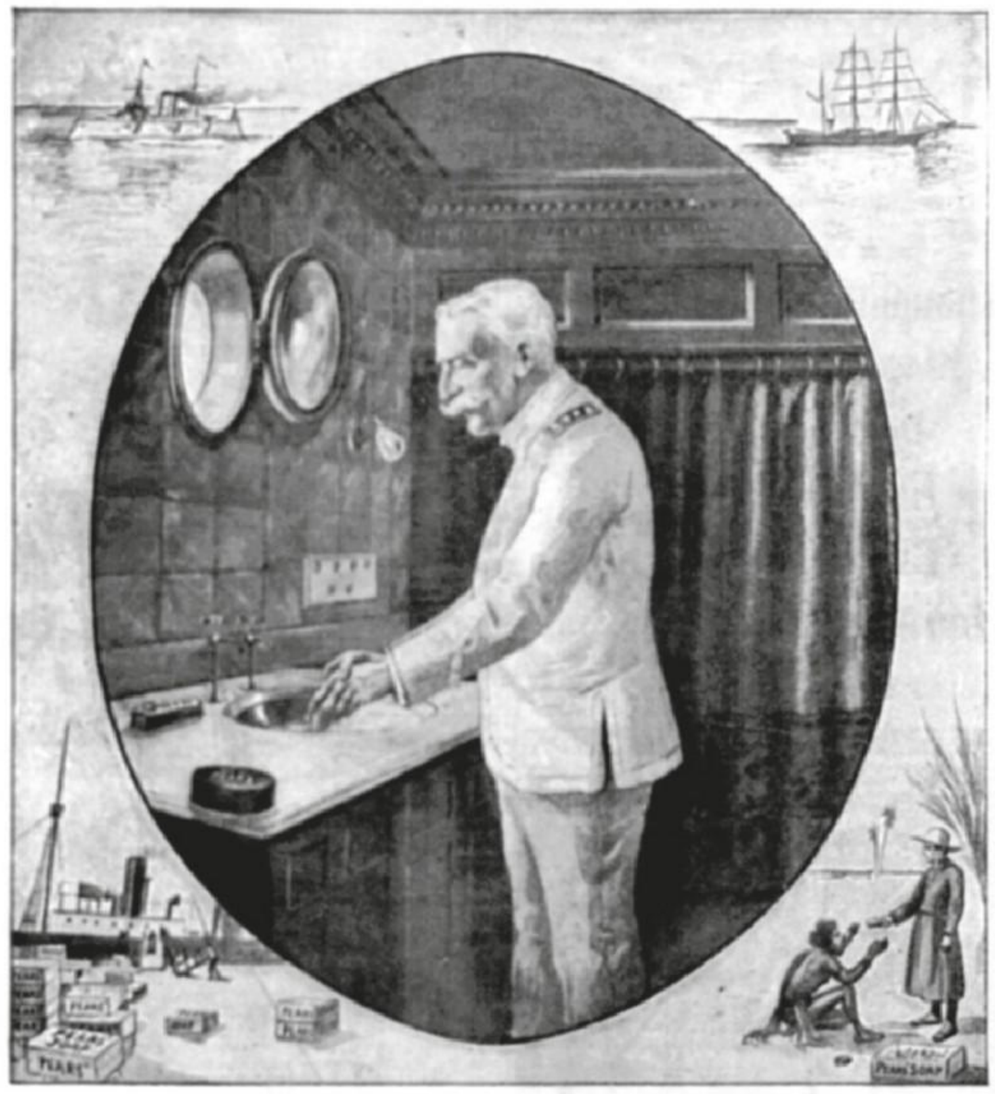
b Hoe kan Pears' zeep 'de zware taak van de witte mens' verlichten volgens deze advertentie?

c De reclame is een voorbeeld van superioriteitsdenken. Hoe zie je dit in de afbeelding?

d Leg uit dat deze advertentie racistisch is.

e Welke persoonlijke eigenschap zal de maker van deze bron hebben gehad?

f De maker van de reclame wilde meer Pears' zeep verkopen. Op welke manier moest deze reclame daarvoor zorgen?

The first step towards lightening

The White Man's Burden

is through teaching the virtues of cleanliness.

Pears' Soap

is a potent factor in brightening the dark corners of the earth as civilization advances, while amongst the cultured of all nations it holds the highest place—it is the ideal toilet soap.

Bron 2 Een Amerikaanse advertentie uit 1899 voor zeep van het merk Pears (uit *McClure's Magazine*). De tekst uit de advertentie luidt in vertaling: 'De eerste stap op weg naar het verlichten van de zware taak van de witte mens is het aanleren van de deugd van jezelf te wassen. Pears' zeep is een krachtig middel om de donkere hoeken van de aarde op te lichten, als de beschaving oprukt, omdat Pears' zeep onder beschaafde volken een belangrijke plaats inneemt – het is de ideale toiletzeep.'

4 De reclame uit de intro van deze opdracht deed veel mensen denken aan reclames van rond 1900.
Speelt huidskleur volgens jou tegenwoordig een rol in reclames van cosmeticabedrijven? Leg je antwoord uit.

Maak online steropdracht 5 voor extra uitdaging.

De Poepoetan

Leerdoelen
- Je kunt het denken en doen van mensen uit het verleden verklaren met behulp van hun standplaatsgebondenheid.
- Je kunt informatie over de standplaatsgebondenheid van een maker van een bron verzamelen uit het bronbijschrift en de bron.
- Je kunt met behulp van het begrip 'standplaatsgebondenheid' verklaren dat mensen uit het verleden één gebeurtenis of ontwikkeling niet altijd hetzelfde ervoeren.

Vaardigheid
- V4.3

Basis
- Paragraaf 5.3

In 1906 besloot een volk op Bali dat het zich liever doodvocht dan dat het zich overgaf aan de Nederlanders. Ze pleegden daarom een massale zelfmoordaanval (een zogeheten Poepoetan) op het Nederlandse leger.
In deze opdracht ga je deze gebeurtenis verder onderzoeken en kijk je hoe verschillende mensen naar deze gebeurtenis keken.

Bron 3 Een journalist beschreef deze gebeurtenis in het artikel 'De Bali-expeditie' uit de *Goessche Courant* van 25 september 1906. (Goes ligt in Zeeland.)

Onze eerste belangrijke overwinningen zijn behaald zonder veel verliezen aan onze kant. Maar ook nu weer vochten aan de zijde van de vijanden vele vrouwen en kinderen mee, die wij natuurlijk onmogelijk konden sparen. Uit de verschillende telegrammen is het volgende op te maken: [...] De Baliërs bleken de uitwerking van onze geweren niet te kennen en stormden bij Kesiman* bij honderden tegelijk, met lansen gewapend, tegen onze troepen in. [...] Toen de radja** van Bandoeng begreep, dat zijn residentie*** verloren was, besloot hij, volgens oud-Balisch gebruik, zichzelf en zijn volgelingen over te geven aan de dood in een 'poepoetan'. Vrouwen en kinderen worden vóór de 'poepoetan' gedood, behalve zij die aan de 'poepoetan' wensen deel te nemen. Onder luid geschreeuw stormden zij op onze troepen af waardoor die wel genoodzaakt waren allen neer te schieten, omdat deelnemers aan een poepoetan zich nooit overgeven. Aan onze zijde sneuvelden slechts 4 militairen; 18 raakten gewond.

* een plaats op Bali
** vorst
*** paleis

6 Gebruik bron 3.

a Lees de eerste zin van het artikel. Om welke reden zou een Balinees in 1906 de Nederlandse expeditie nooit met deze woorden omschrijven?

b Noem een persoonlijke eigenschap van de journalist waarmee je kunt verklaren dat de maker juist deze omschrijving geeft. Schrijf ook op hoe je dat weet.

c De journalist had de overtuiging dat het goed was dat Nederland Bali innam. Hoe blijkt dat uit het artikel?

d Rond 1900 voelden Nederlanders zich superieur aan de bevolking van Bali. Uit welke twee elementen uit de bron blijkt dat?

e Maak de zin kloppend.
Het superioriteitsdenken is een voorbeeld van een *ervaring* / *overtuiging* / *persoonlijke eigenschap* van de journalist.

7 Gebruik bron 4.
Hoe dachten de opdrachtgevers voor het monument (bron 4) over de Poepoetan? Leg uit hoe je dat ziet.

Bron 4 In 2011 werd op Bali ter herinnering aan de Poepoetan dit monument onthuld.

8 Gebruik bron 5.

a De Balinezen hebben blijkbaar ook verschillende meningen over de Poepoetan. Welke meningen staan tegenover elkaar?

b Hoe komt het dat zij verschillende meningen hebben over dit onderwerp? Leg je antwoord uit.

Bron 5 Uit het artikel 'Kritiek op Balinese zelfmoordactie' in het *Historisch Nieuwsblad* van 23 juni 2009.

In de officiële Indonesische geschiedschrijving wordt vorst [van Bandoeng] Dewa Agoeng Djambe omschreven als een heldhaftige leider. Maar tijdens een herdenkingsbijeenkomst op 26 april zetten mensen openlijk vraagtekens bij de beslissing van de vorst om zijn gehele volk in de verloren strijd te gooien. 'Waarom koos hij geen diplomatieke weg of vredige oplossing om zijn volk te redden?' zo vragen veel mensen zich af. Desalniettemin heeft het districtsbestuur van Kloengkoeng voorgesteld om Dewa Agoeng Djambe de titel van 'Nationale Held' te geven.

9 Verdient Dewa Agoeng Djambe (de man die tot de Poepoetan besloot) de titel van 'Nationale Held' volgens jou? Onderbouw je antwoord met een duidelijk argument.

10 Nederlanders kijken nu ook anders naar deze 'Bali-expeditie' dan de journalist in 1906. Wat vind jij van het optreden van het Nederlandse leger? Leg je antwoord uit door iets te zeggen over jouw opvattingen.

Maak online steropdracht 11 voor extra uitdaging.

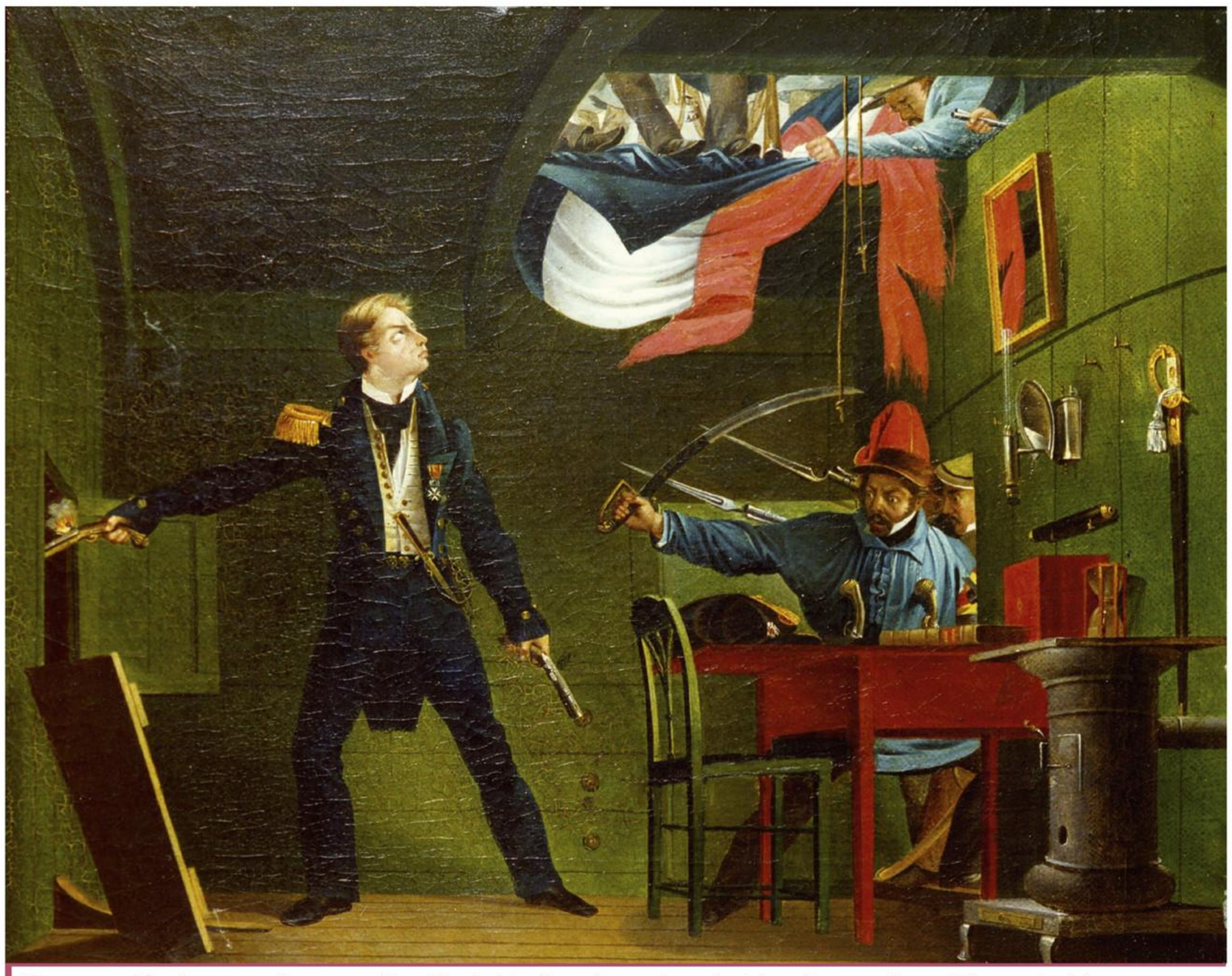
6 Oefenen met redeneren en foto's

TOEPASSEN

Liever de lucht in!

Basis
- Paragraaf 5.1

Tijdens de oorlog tussen Nederland en België (1830-1831) kwam het schip van de Nederlandse marineman Jan van Speijk in de problemen. Het schip strandde bij Antwerpen. Vlak daarna blies Van Speijk zijn schip op. Hierbij kwamen 26 Nederlandse scheepslieden en ongeveer 10 Belgen om. In deze opdracht beargumenteer je of Van Speijk een held was of niet.

Bron 1 Marineman Jan van Speijk richt zijn pistool op het kruit om zijn schip op te blazen. Belgische soldaten dringen het schip binnen. (Schilderij uit 1831.)

Bron 2 Een Nederlandse kapitein zag vanaf de kant wat er was gebeurd. Hij vertelde het volgende.

> Een harde noordwestelijke stormvlaag zorgde dat het vaartuig van [Jan van Speijk] aan de zijkant van de stad [Antwerpen] aan de grond raakte. [...] Snel daarna zag ik dat een bende van het Antwerpse volk probeerde het vaartuig te veroveren en aan boord van het schip de Hollandse vlag omlaag rukte, waarna onmiddellijk het schip ontplofte. De moedige bevelhebber [Van Speijk] had zonder twijfel dit besluit genomen, toen hij zag dat er geen andere manier was om zich van de laffe vijand te verlossen.

1 Gebruik bron 1 en van paragraaf 1 de leertekst.

a Wat was er in 1831 aan de hand tussen Nederland en België?

b Waarom had Van Speijk volgens de kapitein in bron 2 zijn schip opgeblazen?

c Nederlanders riepen Van Speijk na deze gebeurtenis uit tot een held. Leg uit waarom. Gebruik de term 'nationalisme' in je antwoord.

2 Gebruik bron 1 t/m 4.

a Wat is het belangrijkste verschil tussen het verhaal van de Nederlanders en het verhaal van de Belgen?

b Vonden de Antwerpenaren de daad van Van Speijk ook een heldendaad? Leg je antwoord uit met behulp van bron 3 en 4.

c Laat het schilderij in bron 1 de gebeurtenis zien vanuit het Nederlandse standpunt of vanuit het Belgische standpunt?

Bron 3 Antwerpenaren vertelden een heel ander verhaal over de gebeurtenis, zoals het verhaal van de Belgische luitenant-kolonel Philippe de Gorter.

Rond tien uur ging Philippe de Gorter naar de rivier, omdat er bericht was dat daar een schip in moeilijkheden verkeerde. Hij kwam aan en zag een grote menigte Antwerpenaren op de kade, die hij probeerde weg te sturen. Op hetzelfde moment strandde de kanonneerboot. De Gorter stuurde zijn kapitein Grégoire aan boord om de bevelhebber van het Hollandse schip te vertellen dat de soldaten gekomen waren om hem te beschermen. Vlak daarna ontplofte de kanonneerboot.

Bron 4 Een Antwerpse krant schreef in 1831 het volgende bericht over de gebeurtenis.

Deze opzettelijke moord blijft het onderwerp van alle gesprekken. En er zijn Hollanders die dit moorddadig gruweltoneel, gevolgd door de hartverscheurende verhalen van de Belgische weduwen en wezen, een heldendaad durven te noemen!

3 Historici vermoeden dat het verhaal in bron 3 en 4 beter klopt dan het verhaal in bron 1 en 2.
Vind jij Van Speijk toch een held of juist niet? Geef twee argumenten voor je antwoord. Gebruik signaalwoorden in je antwoord.

De Zoeloes van Mariannhill

Basis
- Paragraaf 5.4

In 1882 stichtte een groep missionarissen een klooster in Mariannhill, in het oosten van Zuid-Afrika. Deze missionarissen maakten veel foto's. In deze opdracht ga je deze foto's onderzoeken.

Bron 5 Een foto uit ongeveer 1895. Een Europese missionaris (links) en een groep mensen van een Zuid-Afrikaans Zoeloe-volk zijn bezig met het maken van foto's. De Zoeloes links staan klaar om te worden gefotografeerd. Rechts staat het fototoestel.

4 Gebruik bron 5.
- **a** Veel mensen denken dat een historische foto betrouwbaarder is dan een historische tekstbron. Waarom zou dat zo zijn?
- **b** Noem twee mogelijke feiten die deze foto je vertelt over de Zoeloes bij Mariannhill.
- **c** Leg uit waarom bij vraag b wordt gesproken van 'mogelijke feiten'.

5 Gebruik bron 5 t/m 7 en van paragraaf 4 de leertekst.
- **a** Wat deden missionarissen in Afrika?
- **b** Het is goed om te weten of de foto's spontaan door de missionarissen werden gemaakt of dat ze in scène zijn gezet. Leg uit welke informatie bron 5 hierover geeft.
- **c** De missionarissen van Mariannhill maakten vaak foto's. Die gebruikten ze in hun krantjes. De krantjes maakten ze voor mensen in Europa die hun klooster financieel steunden. Leg uit waarom missionarissen graag foto's in de krantjes plaatsten, zoals bron 5 en 6.
- **d** Leg uit waarom missionarissen graag foto's verstuurden zoals bron 7.

Bron 6 Een foto gemaakt door de missionarissen rond 1895. De missionarissen schreven er als bijschrift bij: 'Kaffer stelt zijn kind onder de hoede van een missionaris.' Het woord 'kaffer' werd vaak gebruikt als term voor bewoners van Afrika. Inmiddels zien mensen het als een scheldwoord: het is een naam die Europeanen aan Afrikanen gaven in een tijd dat ze hen minderwaardig vonden.

Bron 7 Een foto gemaakt door de missionarissen rond 1895. De missionarissen legden in het bijschrift uit dat deze tas vol zat met 'tovermedicijnen' van traditionele genezers. Ze schreven: 'De Kaffers hebben daar veel voorbeelden van, en zij geloven daar heel vast in.'

6 **a** Welke conclusie over de bronnen is juist?

- ◯ A De foto's geven een eenzijdig beeld van Zoeloes, omdat we ze zien door de ogen van de missionarissen.
- ◯ B Deze foto's zijn geen bruikbare bronnen voor historisch onderzoek naar de Zoeloes.
- ◯ C Zoeloes gebruikten fotografie om Europeanen een bepaald beeld te geven van hun cultuur.
- ◯ D Zoeloes geloofden waarschijnlijk helemaal niet in magie, hoewel missionarissen deden alsof dat wel zo was.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

Een periode is een reeks van eeuwen die bij elkaar horen. Er zijn vijf perioden.
Dit zijn:

- de prehistorie (tot 3000 v.C.);
- de oudheid (3000 v.C.-500 n.C.);
- de middeleeuwen (500-1500);
- de vroegmoderne tijd (1500-1800);
- de moderne tijd (vanaf 1800).

V2.3 Dateren

Om de geschiedenis goed te kunnen begrijpen, is het belangrijk om te weten in welke volgorde dingen zijn gebeurd. Daarom bepaal je altijd zo precies mogelijk wanneer iets is gebeurd of wanneer een bron is gemaakt. Dat heet **dateren**. Een bron dateren doe je zo.

1 Onderzoek wat je weet over een bron. Is er een bronbijschrift of andere informatie over de maker en de herkomst van de bron? Bij bronnen in dit boek, in archieven en op websites van musea staat meestal uit welk jaar of uit welke periode een bron komt.
2 Als dat niet lukt, bekijk of lees de bron dan zorgvuldig. Kun je de bron koppelen aan een bepaalde gebeurtenis, een bepaalde persoon of een belangrijk historisch verschijnsel? Dan weet je dat de bron uit die tijd of uit een latere periode komt. Een schilderij van een stoommachine bijvoorbeeld komt uit de 19e eeuw of later, want voor die tijd waren er geen stoommachines.
3 Bepaal wat soort bron het is. Een foto is jonger dan een kleitablet met spijkerschrift.

Om bronnen te kunnen dateren heb je dus veel kennis van de geschiedenis nodig.

V2.4 Continuïteit en verandering

Als je gebeurtenissen in de juiste tijdsvolgorde zet, kun je zien of mensen dingen op een andere manier zijn gaan doen of op een andere manier zijn gaan denken. Je ziet dan welke veranderingen er in de loop van de tijd waren. Sommige dingen blijven juist langere tijd hetzelfde. Dan is er sprake van **continuïteit**.
Als je overzicht over de tijd hebt, wordt ook duidelijk of een verandering snel (in korte tijd) of langzaam (geleidelijk over vele jaren) verliep. Er is geen regel over wanneer we een verandering snel of langzaam noemen. De overgang van jagen-verzamelen naar landbouw bijvoorbeeld nam duizenden jaren in beslag, maar omdat mensen al bijna 200.000 jaar als jagers-verzamelaars hadden geleefd, kun je toch zeggen dat die verandering snel verliep. Je moet dus altijd kunnen uitleggen waarom je een verandering snel of langzaam noemt.
Je kunt ook onderscheid maken tussen kleine en grote veranderingen. Je onderzoekt dan de gevolgen van die veranderingen. Kleine veranderingen hebben beperkte gevolgen: ze hebben weinig invloed op het leven van mensen of er zijn maar weinig mensen die er iets van merken. Grote veranderingen hebben wél grote invloed op het leven van veel mensen. Ook hier geldt dat er geen regel is wanneer je een verandering klein of groot noemt. Als je ouders besluiten naar Australië te verhuizen, betekent dat voor jou een grote verandering, maar voor de geschiedenis van Nederland zal jullie verhuizing weinig betekenis hebben. Als je het zo bekijkt, is het dus juist een heel kleine verandering. Je moet dus altijd kunnen uitleggen waarom je een verandering groot of klein vindt. Als er in korte tijd grote veranderingen zijn, spreken we van een **revolutie**.

V2.5 Continuïteit en verandering op verschillende gebieden

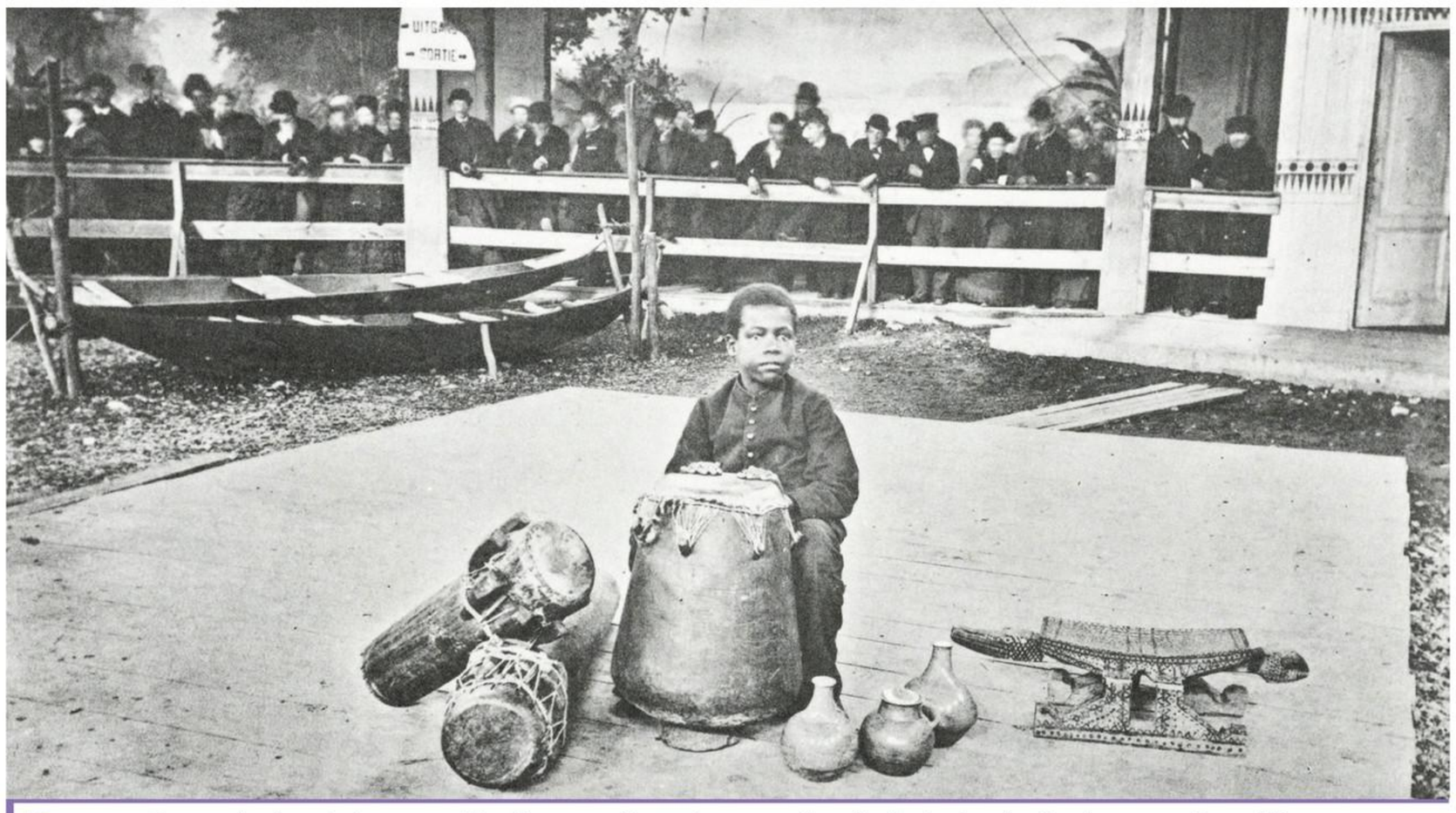
Je kunt voorbeelden van verandering of van continuïteit onderscheiden op verschillende gebieden. Belangrijke gebieden zijn:

- **politiek-bestuurlijk**: alles wat te maken heeft met de verdeling van macht, de organisatie van het bestuur, het denken over bestuur en het maken, uitvoeren en controleren van wetten en regels;
- **sociaal**: alles wat te maken heeft met verschillen tussen groepen mensen in een samenleving en het denken hierover;

7 De wereldtentoonstelling

VERDIEPEN

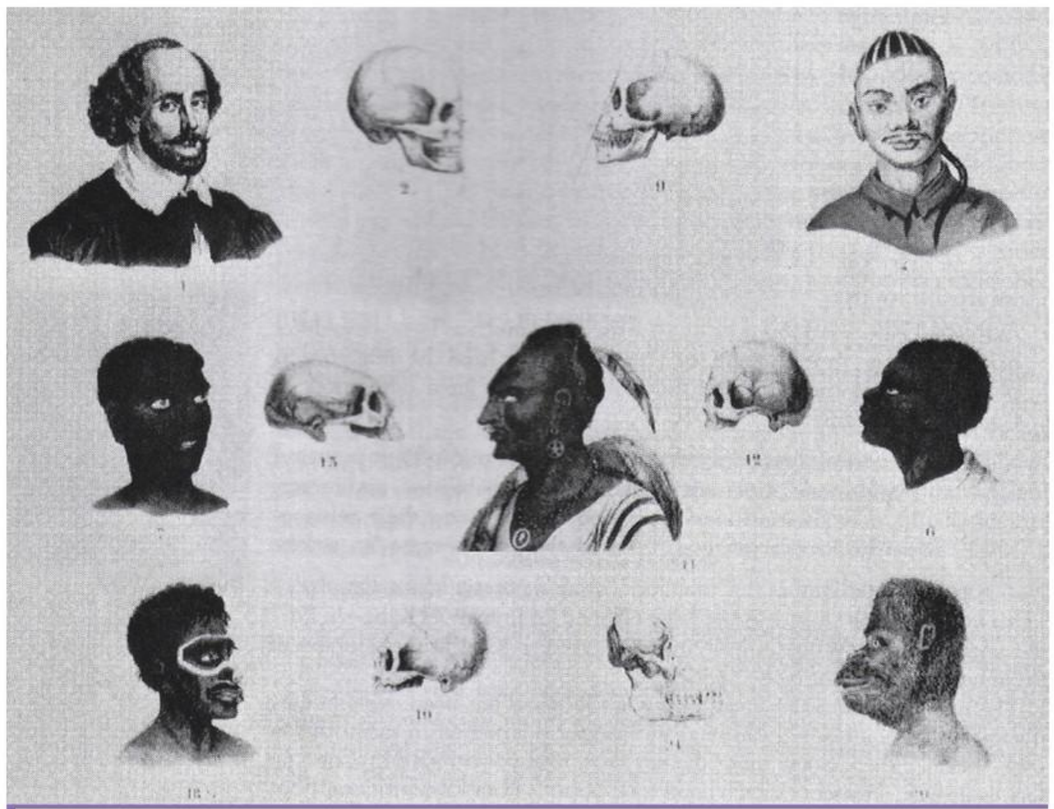
In 1883 werd in Amsterdam een grote 'internationale koloniale' tentoonstelling georganiseerd. Bij deze 'wereldtentoonstelling' liet Nederland aan de wereld zien hoe zijn koloniën eruitzagen en welke rijkdommen die voortbrachten. Er waren producten uit de koloniën te zien, zoals rubber en tabak. Ook was er een kampong (Indonesisch dorp) nagebouwd, waar Javaanse 'inboorlingen' rondliepen. Daarnaast waren er 28 mensen uit Suriname. Niet als eregast, zoals beloofd, maar om tentoongesteld te worden in een circustent. De tentoonstelling werd een groot succes. Meer dan een miljoen mensen brachten een bezoek. Het tentoonstellen van mensen werd daarom op latere wereldtentoonstellingen herhaald.
De vraag is: hoe dacht men eind 19e en begin 20e eeuw over mensen uit de koloniën en hun cultuur?

Bron 1 De 13-jarige Johannes Kodjo speelt op trommels uit de kolonie Suriname. De witte bezoekers konden de Surinamers van alle kanten goed bekijken. Veel bezoekers hadden nog nooit eerder mensen met een donkere huidskleur gezien. (Foto van Karel Lodewijk Bonaparte, 1883.)

Bron 2 Vrouwen en kinderen uit Suriname. Links zit een oorspronkelijke bewoner van Suriname, een indiaan. Op de tentoonstelling was ook een hut nagebouwd waarin arbeiders van plantages woonden. (Foto van Karel Lodewijk Bonaparte, 1883.)

Bron 3 In de 19e eeuw onderscheidden wetenschappers verschillende menselijke rassen. Deze plaat uit 1850 laat zo'n verdeling in rassen zien.

1 Gebruik de intro en bron 1 en 2.

- **a** Waarom gingen mensen in de 19e eeuw naar dit soort tentoonstellingen?
- **b** Leg uit dat het tentoonstellen van mensen uit andere landen een gevolg was van het modern imperialisme.
- **c** Om welke reden was de wereldtentoonstelling een voorbeeld van nationalisme?

2 Gebruik bron 1 en 2.
De bezoekers van de tentoonstelling zouden waarschijnlijk vinden dat mensen uit de kolonie Suriname heel eenvoudig leefden. Leg dat uit voor de volgende onderwerpen: woning, boot en muziek.

3 Gebruik bron 3.

- **a** Op de plaat zie je ook een aap afgebeeld. Waar?
- **b** Maak de zin kloppend.
  De schedel van Afrikanen lijkt volgens de tekenaar *niet* / *veel* op die van Europeanen. In werkelijkheid lijken de schedels van mensen veel *meer* / *minder* op elkaar dan hier is afgebeeld.
- **c** In de 19e eeuw plaatsten wetenschappers mensenrassen in een bepaalde volgorde. Bron 3 laat de volgorde zien die zij hadden bedacht. Waar letten die wetenschappers op bij het bepalen van die volgorde? Leg je antwoord uit met bron 3.
- **d** In de 19e eeuw deden wetenschappers onderzoek naar de cultuur van verschillende volken. Ze plaatsen die culturen in een bepaalde volgorde. Leg uit dat dit past bij de Verlichting.
- **e** Leg uit dat het benoemen van uiterlijke verschillen tussen mensen niet racistisch hoeft te zijn.
- **f** Leg uit waarom bron 3 wél een voorbeeld van racisme is.

4 Gebruik bron 4.

- **a** Maak de zin kloppend.
  In 1883 was het *20* / *30* / *40* jaar geleden dat de slavernij in Suriname werd afgeschaft. De Surinamers die op de tentoonstelling te zien waren, waren dus *wel* / *niet* vrij. De schrijver van bron 4 vond de afschaffing waarschijnlijk *een* / *geen* goed idee.
- **b** Is de mening over Afrikanen van de schrijver van bron 4 racistisch? Leg je antwoord uit.
- **c** Komt de mening van de schrijver van bron 4 overeen met wat bron 3 laat zien? Leg je antwoord uit.

Bron 4 Een bezoeker van de koloniale tentoonstelling schreef het volgende in de krant.

> De neger is wel een mens, maar toch niet helemaal zoals wij. Hij is kinderlijk, onbezorgd, weinig vooruitziend [...]. Hij heeft een bepaalde behoefte aan leiding: hoe vaderlijker en ernstiger, hoe beter. Hij is lui van natuur en als hij door zachte dwang tot arbeid wordt verplicht, is hij veel gelukkiger dan wanneer hij volkomen gelijkgesteld wordt met de Europeanen. De afstammelingen van de voormalige slaven in Suriname zijn nu vrij en zwerven als bosnegers in de wildernis. Zij werken niet meer dan voor zichzelf hoog nodig is.

5 Gebruik bron 5.

- **a** Keurt de schrijver het tentoonstellen van mensen af of goed, of iets ertussenin? Leg je antwoord uit.
- **b** De koloniale tentoonstelling was een voorbeeld van racisme. Leg uit waarom.
- **c** Ook tegenwoordig bestaat er nog racisme. Noem twee voorbeelden van racisme in onze tijd.
- **d** Denk je dat racisme in onze tijd iets te maken heeft met het racisme in de 19e eeuw?

Bron 5 Een andere bezoeker van de koloniale tentoonstelling schreef het volgende in de krant.

> Vanuit een wetenschappelijk oogpunt is deze tentoonstelling van rassen hoogst interessant, maar bekijkt men deze als een gewoon mens [...] dan krijgt men innig medelijden met deze arme schepselen, die evengoed onze medemensen zijn als koningin Victoria [...] en die hier als dieren bekeken worden.

6 Gebruik alle informatie in deze paragraaf.
Stel, je bent Kodjo, de trommelaar die je ziet in bron 1. Wat zou jij ervan vinden dat je tentoongesteld wordt en bekeken? En wat vind je van alle mensen die je komen bekijken? Beschrijf wat je daarvan vindt in ongeveer tien zinnen.

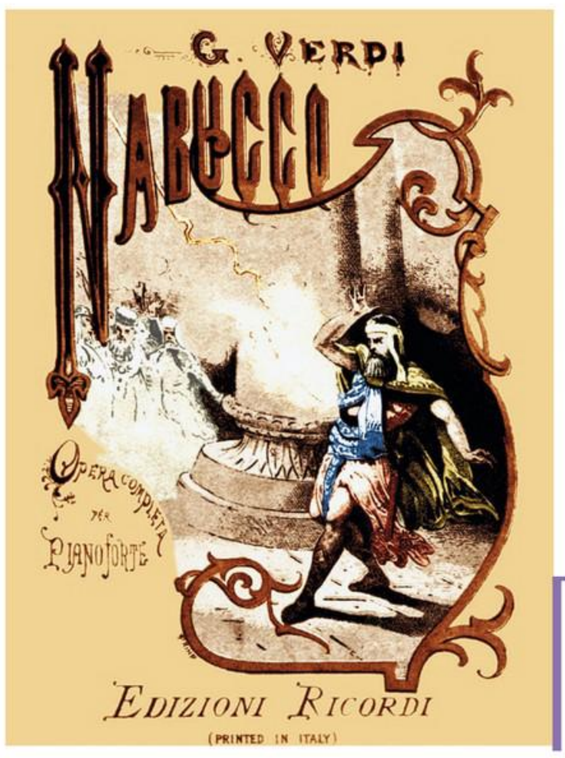
8 Giuseppe Verdi, opera en nationalisme

CULTUUR

Giuseppe Verdi werd in 1813 vlak bij de Italiaanse stad Parma geboren. Al vroeg kreeg hij muziekles en begon hij ook zelf muziekstukken te componeren. Hij zou in de loop van de 19e eeuw uitgroeien tot het boegbeeld van de opera.
Opera's zijn toneelstukken op muziek. De acteurs spreken hun tekst dus niet uit, maar zingen die. Zo'n opera kan heel opwindend of ontroerend zijn. De opera doet immers, net als bijvoorbeeld een popconcert, een beroep op je ogen én je oren.
De opera is een Italiaanse uitvinding. Vanaf de 16e eeuw werd de opera vanuit Florence verspreid over Italië en over de rest van de wereld. Het nieuwe genre was zo populair, dat het in de 18e en 19e eeuw uitgroeide tot de belangrijkste vorm van amusement. Het publiek vond de voorstellingen prachtig; mensen kwamen soms wel met duizenden tegelijk naar een voorstelling. Voor hen was opera wat musical, film en popmuziek zijn voor de mensen van nu. Tot in de 20e eeuw zou opera het belangrijkste muziekgenre in de westerse wereld blijven.
De vraag is: wat heeft Verdi's opera *La battaglia di Legnano* met de Italiaanse strijd voor eenwording te maken?

Bron 1 Kenmerken van de opera.

In een opera (letterlijk: werk) is alles erop gericht het publiek te vermaken: de muziek, de decors en de schitterende kostuums. Net als een speelfilm duurt een opera een uur of twee. Maar je hoeft je niet te vervelen, omdat een opera uit verschillende scènes bestaat.
Het verhaal gaat bijna altijd over de liefde. Thema's als romantiek, jaloezie en tragiek komen dan ook vaak voor. Naast deze thema's is er soms ook plaats voor andere onderwerpen, zoals strijd of een historisch verhaal.
In de 19e eeuw hadden operazangers nog geen microfoon. Zij moesten daarom lang trainen om een zaal met honderden of zelfs duizenden mensen te bereiken. Ze gebruikten daarbij hun lichaam als klankkast. Dit hoor je goed bij de aria's, de muzikale hoogtepunten van de opera. Aria's kun je vergelijken met de hits op een album. De zangers en zangeressen van de aria's kregen vaak een status die vergelijkbaar is met die van huidige pop- en filmsterren. De beste zangeressen werden diva's genoemd.
Het bijwonen van een opera was een hele belevenis. In de 18e eeuw werd er vaak nog tijdens de voorstelling gedronken en gepraat. Maar in de 19e eeuw veranderde dit. De stoelen werden rechtstreeks op het toneel gericht en de toeschouwers moesten stil zijn. Opera was een serieus uitje geworden.

Bron 2 Aankondiging van Verdi's opera *Nabucco* (19e eeuw).

Bron 3 Italië in de 19e eeuw.

In 1815 was Italië nog een lappendeken van kleine staatjes. Een deel van het Italiaanse volk werd onderdrukt door buitenlandse regeringen. Vooral Oostenrijk had veel invloed. Veel Italianen vonden dat al die staatjes zouden moeten opgaan in één groot en onafhankelijk Italië, zodat alle Italianen vrij konden zijn. Dit wordt de *risorgimento* of wederopstanding van Italië genoemd.
Het kwam verschillende keren tot revoluties. In 1848 bijvoorbeeld, toen de Milanese bevolking massaal in opstand kwam en het Oostenrijkse regiment zich terugtrok uit de stad. Na dit succes braken in alle Italiaanse staten opstanden uit. Maar de revolutionairen kregen geen steun van de paus, die grote invloed had op het overwegend katholieke Italiaanse volk. De revolutie mislukte definitief in 1849. Het zou nog tot 1861 duren voordat Italië de Oostenrijkers kon verdrijven en onafhankelijk werd.

Bron 4 Waar gaat de opera *La battaglia di Legnano* over?

Op 27 januari 1849 ging in de stad Rome de opera *La battaglia di Legnano* ('De slag bij Legnano') in première. Deze opera gaat over de strijd tussen een verbond van onafhankelijke Italiaanse steden en de Duitse keizer Barbarossa in 1176. Rolando, de leider van Milaan, komt tijdens de strijd zijn vriend Arrigo tegen. Ze zijn blij dat ze weer bij elkaar zijn. Maar Rolando blijkt getrouwd te zijn met Arrigo's voormalige liefde Lida. Dit vindt Arrigo heel erg. Hij probeert zijn liefdesverdriet te vergeten door fanatiek tegen de Duitsers te gaan vechten. Uiteindelijk wordt het Duitse leger verslagen, maar Arrigo is ernstig gewond geraakt. Voordat hij sterft, verzoent hij zich met Rolando en Lida.
In de opera springt de held op een bepaald moment van het balkon in een gracht, om deel te kunnen nemen aan het gevecht voor onafhankelijkheid. Het publiek was hierover razend enthousiast. Het zwaaide met vlaggen, gooide serpentines en zong luidkeels met het koor mee. Tijdens een van de latere opvoeringen zou een al te enthousiaste toeschouwer van de galerij in de orkestbak zijn gesprongen.

Bron 5 Italianen vechten voor hun onafhankelijkheid.

1 **a** Luister naar een gezongen stukje opera van Verdi, bijvoorbeeld 'O mia patria' of het 'slavenkoor' uit de opera *Nabucco*. Je kunt de muziek eenvoudig vinden op internet. Wat heb je gehoord? Noteer de titel, het jaar waarin Verdi de opera componeerde, de instrumenten en de stemmen (man, vrouw, koor) die je hoort.

b Wat vind je van de muziek?

c Gebruik de intro van deze paragraaf en bron 1. Bedenk waarom de opera in de 19e eeuw zeer populair was. Noem twee redenen.

d Gebruik bron 4. Een uitspraak: 'De 19e-eeuwse opera is een goed voorbeeld van de Romantiek.'
Leg met twee argumenten uit dat deze uitspraak klopt.

2 Op welke manieren konden mensen zich rond 1850 vermaken? Streep door wat niet juist is.
Boek • *concert* • *dvd* • *film* • *internet* • *radio* • *televisie* • *toneel*.

3 Gebruik bron 3.

- **a** Hoe zag het gebied dat tegenwoordig Italië heet, er tot 1861 uit?
- **b** De nationalisten droomden van de *risorgimento*, de wederopstanding van Italië. Op welke periode in de Italiaanse geschiedenis zouden de nationalisten trots zijn geweest?
- **c** De revolutie van 1848-1849 mislukte uiteindelijk, doordat de revolutionairen geen steun kregen van de paus. Leg uit waarom de paus in die tijd zo'n grote invloed had op het Italiaanse volk.

4

- **a** Gebruik bron 6. Wat was Verdi's persoonlijke mening over het nationalisme in Italië? Leg je antwoord uit met behulp van bron 6.
- **b** Gebruik bron 4. Blijkt deze mening van Verdi ook uit de opera *La battaglia di Legnano*?
- **c** Gebruik bron 7. Leg uit dat de tekst nationalistisch is.

Bron 6 In 1848 kwam Milaan in opstand tegen de Oostenrijkse bezetter. Verdi reageerde in een brief als volgt.

Ik ben dronken van vreugde. Denk je eens in: er zijn geen Duitssprekenden meer hier. Ik heb geen kans gehad iets anders te zien dan die schitterende barricaden. Alle eer aan onze dappere strijders. Eer ook aan Italië, dat werkelijk groots is. Wees ervan overtuigd dat het uur van de vrijheid gekomen is. Het is de wil van het volk!

Bron 7 De eerste regels uit de opera *Nabucco*. Dit lied werd bijna overal in Italië op straat gezongen. Er werd zelfs gezegd dat dit het volkslied moest worden van Italië.

Vlieg, gedachte, op gouden vleugels,
daal neer op glooiingen en zonnige heuvels
waar de zoete lucht van ons vaderland
zacht en mild geurt!
Begroet de oevers van de rivier de Jordaan
en de gevallen torens.
O mijn land, zo lieflijk en verloren!
O herinnering, zo zoet maar triest!

5

- **a** Gebruik bron 3 en 4. Leg uit dat het geen toeval is dat Verdi in 1849 de strijd tegen keizer Barbarossa als onderwerp koos voor zijn opera.
- **b** Gebruik bron 8. Leg de zin 'Wie zijn leven geeft voor zijn vaderland, heeft geen zwarte ziel' in je eigen woorden uit.
- **c** Leg met behulp van bron 4 en 8 uit dat de ontvangst van de opera door de Italianen de machthebbers angst aanjoeg.
- **d** Gebruik bron 8. Uit dit verhaal kun je opmaken dat de revolutie in Italië mislukte. Waaruit blijkt dat?
- **e** Leg uit waarom de opera wel onder de naam *Het beleg van Haarlem* mocht worden opgevoerd.
- **f** Ook de opera *Nabucco* is een liefdesverhaal. Maar hij gaat ook over de onderdrukking van het Joodse volk door de Babyloniërs. Dit verhaal staat in de Bijbel. De onderdrukking van de Joden herinnerde de Italianen aan hun eigen onderdrukking en sprak hen enorm aan. Toch is deze opera, in tegenstelling tot *La battaglia di Legnano*, niet verboden. Bedenk waarom dat niet gebeurde.

Bron 8 Wat vonden de Italianen van de opera *La battaglia di Legnano*?

Aan het slot van de opera *La battaglia di Legnano* wordt gezongen: 'Wie zijn leven geeft voor zijn land, heeft geen zwarte ziel.' Verdi werd na deze opera een symbool voor het streven naar Italiaanse eenwording. Zelfs zijn naam werd met dit streven in verband gebracht. Het was de bedoeling dat Victor Emanuel koning van het nieuwe Italië zou worden. Veel Italianen lazen de naam Verdi als: 'Vittorio Emanuele Re D'Italia' (Victor Emanuel koning van Italië).
De opera werd dus zeer enthousiast ontvangen. Maar die populariteit verdween al snel. De opera werd verboden en mocht alleen nog maar ten gehore worden gebracht onder een andere naam (*Het beleg van Haarlem*) en met een aangepast libretto (operatekst). Pas nadat Italië was bevrijd, mocht het stuk weer in zijn oorspronkelijke vorm worden opgevoerd.

6 Verdi gebruikte zijn muziek om zich te verzetten tegen de onderdrukking van Italië door het buitenland.
(Pop)muziek wordt vaker als uitdrukking van verzet gebruikt. Bedenk hiervan een voorbeeld.

7 Werk samen met een klasgenoot. Schrijf een aria over bijvoorbeeld de opstand van de Nederlanders tegen de Spanjaarden. Tip: zo nodig kun je online in hoofdstuk 1 lezen over de Opstand. Maak een mooie, goedlopende tekst, in rijmvorm geschreven. De aria is minimaal acht en maximaal twaalf regels lang. Schrijf jullie aria op een apart blaadje. In overleg met de docent kunnen jullie de aria voor de klas voorlezen of zingen.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Bismarck weet van Duitsland één keizerrijk te maken.
B De belangrijkste leiders van Europa herstellen het ancien régime.
C De kolonisatie van Afrika is voltooid.
D In Nederlands-Indië wordt het cultuurstelsel ingevoerd.
E Koning Willem I erkent België als een onafhankelijke staat.
F Landen in Europa beginnen aan de verovering van het Afrikaanse binnenland.
G Napoleon wordt definitief verslagen.
H Nederland begint met de ethische politiek in Nederlands-Indië.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties.

A Beschavingsoffensief	1 Een overzees gebied gaan besturen
B Exploitatie	2 Ergens geld mee verdienen
C Indirect bestuur	3 Inheemse vorsten gebruiken
D Kolonisatie	4 Mensen tegen elkaar uitspelen
E Restauratie	5 Oude situatie herstellen
F Verdeel-en-heerspolitiek	6 Westerse cultuur bijbrengen

3 **a** Zijn de volgende uitspraken wel of geen voorbeelden van racisme?
‘Homoseksuelen kunnen minder goed voetballen dan heteroseksuelen’: *wel* / *niet*.
‘Japanners en Chinezen zijn van nature slimmer dan witte Europeanen’: *wel* / *niet*.
‘Marokkaanse jongeren zijn niet te vertrouwen’: *wel* / *niet*.
‘Meisjes en vrouwen zijn intelligenter dan jongens en mannen’: *wel* / *niet*.
‘Moslims zijn betere mensen dan mensen die niet in een god geloven’: *wel* / *niet*.
‘Sociaaldemocraten zijn vredelievender dan liberalen’: *wel* / *niet*.

b Leg twee van je antwoorden bij vraag a uit: één van een uitspraak die wel racistisch is en één van een uitspraak die dat niet is.

c Leg uit dat het racisme juist in de 19e eeuw sterk opkwam in Europa. Gebruik in je antwoord het begrip ‘biologisch’.

d Sommige uitspraken bij vraag a zijn geen voorbeeld van racisme. Toch maken veel mensen bezwaar tegen dit soort uitspraken. Bedenk waarom.

4 Hier staan, in willekeurige volgorde, vier gebeurtenissen uit de 19e eeuw. Tussen sommige gebeurtenissen bestaat een overeenkomst: ze lijken op elkaar.

A De Conferentie van Berlijn
B De Griekse Onafhankelijkheidsoorlog
C De stichting van het Duitse Keizerrijk
D Het Congres van Wenen

a Noem een overeenkomst tussen gebeurtenis A en D.

b Noem een overeenkomst tussen gebeurtenis B en C.

c Ongeveer in de tijd van de totstandkoming van het Duitse Keizerrijk (gebeurtenis C) ontstond op vergelijkbare wijze nog een ander Europees land. Welk land was dat en wat was vergelijkbaar?

5 Vergelijk het Britse en het Nederlandse imperium rond 1900. Noem vier overeenkomsten en twee verschillen.

6 Gebruik bron 1.

a Djojopoespito was een Indonesische nationalist. Leg uit welk ideaal zij had.

b Leg uit dat in 1930 nog niet aan dat ideaal was voldaan.

c Verplaats je in Djojopoespito. Waarom spraken de lessen over Multatuli's *Max Havelaar* haar zo aan?

d Had Multatuli hetzelfde ideaal als Djojopoespito?

Bron 1 In de jaren 70 blikte de Indonesische nationalist Soewarsih Djojopoespito (1912-1977) terug op haar jeugd. Rond 1930 volgde zij op Java een Nederlandse opleiding voor onderwijzers. Ze herinnert zich de lessen Nederlands over Multatuli's *Max Havelaar*.

Na zo'n lezing over Max Havelaar voelde ik me niet meer eenzaam thuis. Opeens had mijn leven zin en betekenis gekregen, en besefte ik wat mijn toekomstdromen moesten zijn. Ik hoorde mijn buurmeisjes praten en lachen. Maar ik dacht bij mezelf: '[...] voor ons, jonge Indonesiërs, is geen jeugd weggelegd. Want zodra wij de schoolbanken verlaten hebben, wacht ons allen een zware taak: leiders te worden van ons volk.'

Oefenen van historisch denken

7 **a** Schrijf kort je persoonlijke overtuigingen en eigenschappen op. Houd daarbij rekening met wat een historicus later misschien over jou zou willen weten. Beperk je antwoord tot maximaal 100 woorden.

b Stel, je wordt voor een website geïnterviewd over het onderwerp vrouwenvoetbal. Je zegt dat je geen supporter bent van het Nederlands elftal. In het jaar 2100 bekijkt een historicus het interview. Hij trekt de conclusie dat je niet de Nederlandse nationaliteit kan hebben, want wie in de jaren 20 Nederlander was, steunde het Nederlandse vrouwenvoetbalelftal.
Leg uit welke denkfout deze historicus maakt.

8 Gebruik bron 2.

a Noem twee dingen die je van tekenaar Linley Sambourne weet.

b Waar gaat deze prent over?

c Welke mening heeft Linley Sambourne? Leg je antwoord uit met een element uit de bron.

Bron 2 Politieke prent uit 1906 van de Britse tekenaar Linley Sambourne (1844-1910), gepubliceerd in het Britse tijdschrift *Punch*. Onder de prent stond: 'In de greep van het rubber'. Het slangenhoofd is van de Belgische koning Leopold II, die persoonlijk eigenaar was van de kolonie Kongo. Hij stond bekend om zijn wrede aanpak van de Afrikanen die op de rubberplantages moesten werken. Zo liet hij handen afhakken als Afrikanen niet hard genoeg voor hem wilden werken.

d Veel landgenoten waren het met Sambourne eens. Waarom is dat opmerkelijk? Maak de zinnen kloppend.
In 1906 waren Sambournes landgenoten *inmiddels tegenstanders* / *nog altijd aanhangers* van het modern imperialisme. Ze vonden het *niet meer* / *nog steeds* normaal om koloniën te hebben en daar grondstoffen vandaan te halen. Ook vonden ze het *niet meer* / *nog steeds* normaal om Afrikanen voor je te laten werken.

e Hoe kun je Sambournes mening dan toch verklaren? Maak de zinnen kloppend.
Hij vond het optreden van Leopold II *onnodig wreed* / *wreed, maar rechtvaardig*. Het kon leiden tot *begrip voor* / *verzet tegen* het koloniale systeem. Als bewoner van een land dat *nauwelijks meer* / *nog volop* profiteerde van het modern imperialisme, was hij dus *kritisch* / *positief* over Leopold II.

9 Gebruik bron 3.

a In welk gedeelte van de tekst van deze bron kun je zien dat Stanley een ontdekkingsreiziger is?

b Stanley noemt een aantal eigenschappen die (zwarte) Afrikanen volgens hem zouden hebben. Welke eigenschappen zijn dat?

c Stanley vergelijkt de Afrikanen met een andere groep mensen. Wie zijn dat en welke eigenschappen zouden zij hebben?

d Welke doelen wil Stanley bereiken met de gevangenneming van Shekka?

- ☐ A Hij wil dat Afrikanen leren om gehoorzaam te zijn aan Europeanen.
- ☐ B Hij wil dat deze Afrikanen stoppen met geweld tegen elkaar.
- ☐ C Hij wil de Afrikanen leren dat je altijd het beste met elkaar kunt overleggen.
- ☐ D Hij wil Shekka en zijn volk bekeren tot het christendom.
- ☐ E Hij wil zonder problemen zijn reis door Afrika voortzetten.

e Verplaats je in koning Shekka. Beschrijf dezelfde gebeurtenissen, maar dan vanuit zijn positie. Doe dat in maximaal 150 woorden.

Bron 3 In 1874 begon de Brits-Amerikaanse ontdekkingsreiziger Henry Morton Stanley een trektocht dwars door Afrika. Hij startte aan de oostkust en bereikte na bijna drie jaar de westkust. Van de 355 mensen die als helpers met hem meereisden, stierven er onderweg 242. In 1878 publiceerde Stanley over zijn avonturen het boek *Dwars door het donkere werelddeel*. Hierin schrijft hij over Shekka, de koning van het eiland Bumbireh (in het Victoriameer, tegenwoordig in Tanzania). Shekka zou hem hebben bedrogen. Daarom liet Stanley hem gevangennemen.

[Ik heb honderden keren gezien] dat de wilde alleen respect heeft voor kracht, macht, durf en besluitvaardigheid, en dat hij geen idee heeft van de manier waarop christenen met elkaar omgaan. Toegeeflijkheid staat voor hem gelijk aan lafheid; in zijn onderontwikkelde en onnadenkende geest zijn mildheid, geduld en gelijkmatigheid slechts tekenen van verwijfdheid. […]
Als je alleen je macht laat voelen en een ander niks gunt, ben je alleen maar wreed. Dat werkt niet voor lang. Daarom wilde ik de koning van Bumbireh en zijn volk duidelijk maken dat de eerste witte man die zij zagen, heel zachtmoedig was zolang ze hem niet boos maakten; dat hij sterk en machtig was als hij kwaad was; maar dat hij daarna weer grootmoedig was. Dat zou, zo leek me, blijvend een gunstig effect op hun geest hebben. Om ervoor te zorgen dat we in rust en vrede van Bumbireh naar Ihangiro konden trekken, moest ik Shekka gevangennemen. Maar het was zeker zo belangrijk hem goed te behandelen en hem na afloop vrij te laten – op voorwaarde dat er in de tussentijd niets ernstigs gebeurde waardoor we hem geen genade konden geven.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§5.1 Liefde voor het vaderland

- Ik kan uitleggen wat er werd besloten op het Congres van Wenen.
- Ik kan aan de hand van voorbeelden uitleggen wat nationalisme inhoudt, zowel op cultureel als op politiek-bestuurlijk gebied.
- Ik kan met enkele voorbeelden uitleggen hoe de kaart van Europa in de 19e eeuw veranderde.
- Ik kan uitleggen wat de gevolgen waren van het nationalisme voor Nederland.

§5.2 Europa gaat de wereld overheersen

- Ik kan beschrijven hoe de overzeese handelscontacten van Europeanen uitgroeiden tot wereldrijken.
- Ik kan de belangrijkste oorzaken van het modern imperialisme noemen.
- Ik kan een beschrijving geven van het bestuur en de economie in Brits-Indië.

§5.3 Nederlands-Indië

- Ik kan beschrijven hoe Nederlands-Indië ontstond.
- Ik kan beschrijven hoe Nederland de mensen in Nederlands-Indië bestuurde.
- Ik kan uitleggen hoe de economie en de samenleving in Nederlands-Indië in elkaar zaten.
- Ik kan uitleggen wat de Nederlandse ethische politiek inhield.

§5.4 De wedloop om Afrika

- Ik kan beschrijven hoe Afrika er rond 1800 uitzag en hoe de bewoners kennismaakten met Europeanen.
- Ik kan uitleggen dat nationalisme een belangrijke rol speelde bij de kolonisatie van Afrika.
- Ik kan uitleggen wat de belangrijkste gevolgen waren van de Europese verdeling van Afrika.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan het denken en doen van mensen uit het verleden verklaren met behulp van hun standplaatsgebondenheid.
- Ik kan informatie over de standplaatsgebondenheid van een maker van een bron verzamelen uit het bronbijschrift en de bron.
- Ik kan met behulp van het begrip ‘standplaatsgebondenheid’ verklaren dat mensen uit het verleden één gebeurtenis of ontwikkeling niet altijd hetzelfde ervoeren.

Kenmerkende aspecten

- De politiek-maatschappelijke stroming nationalisme
- Het moderne imperialisme

Jaartallen

1799	VOC failliet; ontstaan Nederlands-Indië
1814-1815	Congres van Wenen; Restauratie
1830	Belgische Opstand
1830	Invoering van het cultuurstelsel
1871	Ontstaan van het Duitse Keizerrijk
1884-1885	Conferentie van Berlijn
1901	Begin van de ethische politiek in Nederlands-Indië

Begrippen

§5.1 Liefde voor het vaderland

Restauratie
Herstel van de politiek-bestuurlijke situatie van vóór de Franse Revolutie, waarbij veel landen weer een vorst aan het hoofd kregen.

nationalisme
Grote liefde voor je eigen land, volk en cultuur.

militarisme
Het idee dat oorlog een goede manier is om conflicten tussen staten op te lossen. Aanhangers van het militarisme hebben daarom een voorliefde voor het leger, wapens en militaire discipline.

veelvolkerenstaat
Staat waarin meerdere volken samenleven.

§5.2 Europa gaat de wereld overheersen

imperium
Een groot (wereld)rijk (in de 19e eeuw: met gebieden overzee).

modern imperialisme
Het streven van Europese landen in de 19e eeuw naar een groot overzees rijk, waarbij de koloniën werden gebruikt als producenten van grondstoffen en als afzetgebieden.

afzetgebied
Gebied waar je producten kunt verkopen.

superioriteitsdenken
Het gevoel dat je meer waard bent dan een ander; in het bijzonder de gedachte van veel 19e-eeuwse Europeanen dat hun beschaving beter was dan de beschaving van Afrikanen en Aziaten.

racisme
Het (onjuiste) idee dat de mensheid op grond van biologische kenmerken (met name huidskleur) is op te delen in verschillende rassen, waarvan het ene superieur zou zijn aan het andere.

indirect bestuur
Manier om een kolonie te besturen, waarbij Europese bestuurders regeren via inheemse vorsten.

§5.3 Nederlands-Indië

Nederlands-Indië
Nederlandse kolonie in Zuidoost-Azië (tegenwoordig Indonesië).

gouverneur-generaal
De hoogste bestuurder van Nederlands-Indië.

verdeel-en-heerspolitiek
Een manier van besturen waarbij je groepen tegen elkaar opzet om te voorkomen dat ze zullen samenwerken, met het doel zelf gemakkelijker te kunnen besturen.

exploitatie
Ervoor zorgen dat een gebied, een fabriek of een mijn inkomsten oplevert.

cultuurstelsel
Economisch systeem voor de exploitatie van Java; hierbij moesten Javaanse boeren een vijfde van hun land bebouwen voor het Nederlandse bestuur.

vrije arbeid
Economisch systeem voor de exploitatie van Java; hierbij werkten Javaanse boeren in loondienst voor een Europese ondernemer.

ethische politiek
Nederlandse politiek in Nederlands-Indië die de bedoeling had de positie van de inheemse bevolking te verbeteren door economische verbeteringen, scholing, ziekenzorg en enige politieke inspraak.

beschavingsoffensief
Poging van mensen aan de top van de samenleving om andere groepen te beschaven, in het bijzonder de inwoners van de koloniën.

§5.4 De wedloop om Afrika

kolonisatie
De stichting van een kolonie in een gebied.

wedloop om Afrika
Kolonisering van Afrika tussen 1880 en 1914, waarbij tussen Europese landen een soort wedstrijd ontstond wie de meeste en grootste koloniën kon stichten.

Begrippen historisch denken

standplaatsgebondenheid
Het feit dat mensen in hun denken en doen worden beïnvloed door hun overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen als leeftijd, nationaliteit, geloof, beroep, sekse, rijkdom, kennis en normen en waarden.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

- **economisch**: alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen in hun onderhoud voorzien en de manier waarop de opbrengst van het werk onderling wordt verdeeld;
- **cultureel**: alles wat te maken heeft met de ideeën van mensen en de manier waarop ze zich uiten, bijvoorbeeld in hun gewoontes en regels, geloof, kunst en wetenschap.

3 Oorzaken en gevolgen

Waardoor doen bepaalde gebeurtenissen of ontwikkelingen zich voor en waar leiden ze toe?

V3.1 Meerdere oorzaken en gevolgen

Een **oorzaak** verklaart waarom iets is gebeurd. Elke gebeurtenis of ontwikkeling zorgt op haar beurt weer voor veranderingen. Dat zijn **gevolgen**. Dat kun je je als volgt voorstellen:

Oorzaken	→	Gebeurtenis	→	Gevolgen
Je hebt niet geleerd voor een toets.		Je hebt een onvoldoende.		Je voelt je verdrietig.

Dat ziet er natuurlijk heel overzichtelijk uit. Maar meestal heeft een gebeurtenis meerdere oorzaken en meerdere gevolgen. Dat kun je je als volgt voorstellen:

Oorzaken	→	Gebeurtenis	→	Gevolgen
Je vindt het vak lastig.	→	Je hebt een onvoldoende.	→	Je voelt je verdrietig.
Je was ziek.	→		→	Je blijft zitten.
Je hebt niet geleerd voor de toets.	→		→	Je krijgt een onvoldoende op je rapport.

We maken het nog iets ingewikkelder. Je kunt ook **directe** en **indirecte oorzaken** en **gevolgen** onderscheiden. Een directe oorzaak leidt meteen tot de gebeurtenis. In dit geval: je hebt niet geleerd voor de toets. Een indirecte oorzaak leidt met een tussenstap tot de gebeurtenis. In dit geval: je hebt niet geleerd, omdat je ziek was en je het vak toch al zo lastig vindt. Dat ziet er dan zo uit:

Indirecte oorzaak	→	Directe oorzaak	→	Gebeurtenis
Je vindt het vak lastig.	→	Je hebt niet geleerd voor de toets.	→	Je hebt een onvoldoende.
Je was ziek.	→			

Je kunt op dezelfde manier directe en indirecte gevolgen onderscheiden. Een direct gevolg volgt meteen uit de gebeurtenis. Een indirect gevolg komt voort uit een ander gevolg van de gebeurtenis. Dat ziet er dan zo uit:

Gebeurtenis	→	Directe gevolgen	→	Indirect gevolg
Je hebt een onvoldoende.	→	Je voelt je verdrietig.		
	→	Je krijgt een onvoldoende op je rapport.	→	Je blijft zitten.

V3.2 Oorzaken en gevolgen op verschillende gebieden

Je kunt politiek-bestuurlijke, sociale, economische en culturele oorzaken en gevolgen onderscheiden. Een uitleg van deze woorden lees je bij V2.5.

De tijd van burgers en stoommachines

6 Vrijheid en gelijkheid

Oriëntatie

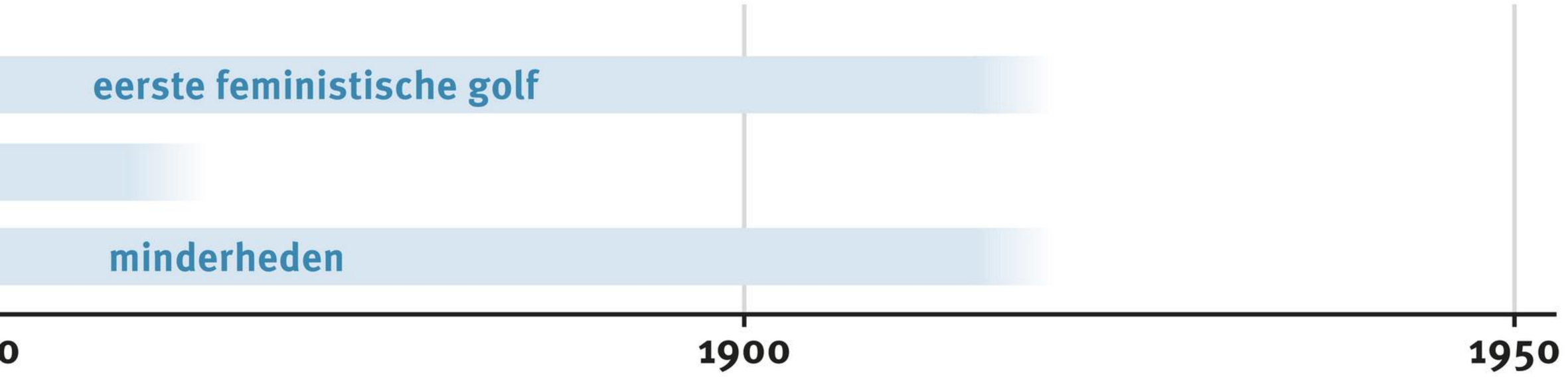

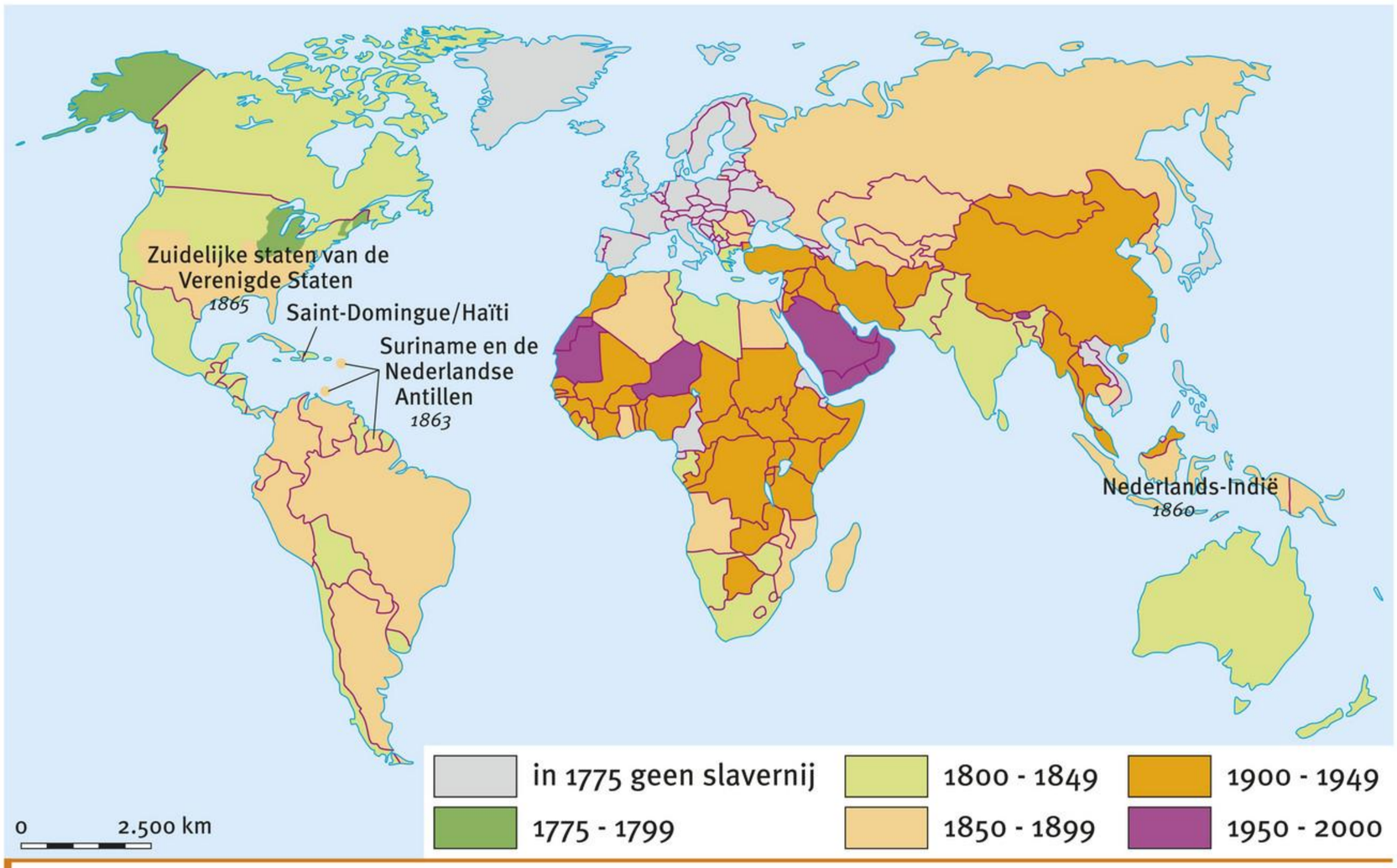
Bron 1 Franse gravure uit 1793. Het onderschrift luidde: 'Alle stervelingen zijn gelijk. Niet de geboorte, maar alleen de deugd maakt het verschil.' De vrouw in het midden heeft een goddelijke vlam op haar hoofd. Ze houdt een meetlat boven een witte en een zwarte man, die exact even groot blijken te zijn. Links ontsnappen duivels uit een zak. Zij verbeelden het onrecht, de adel en de hebzucht.

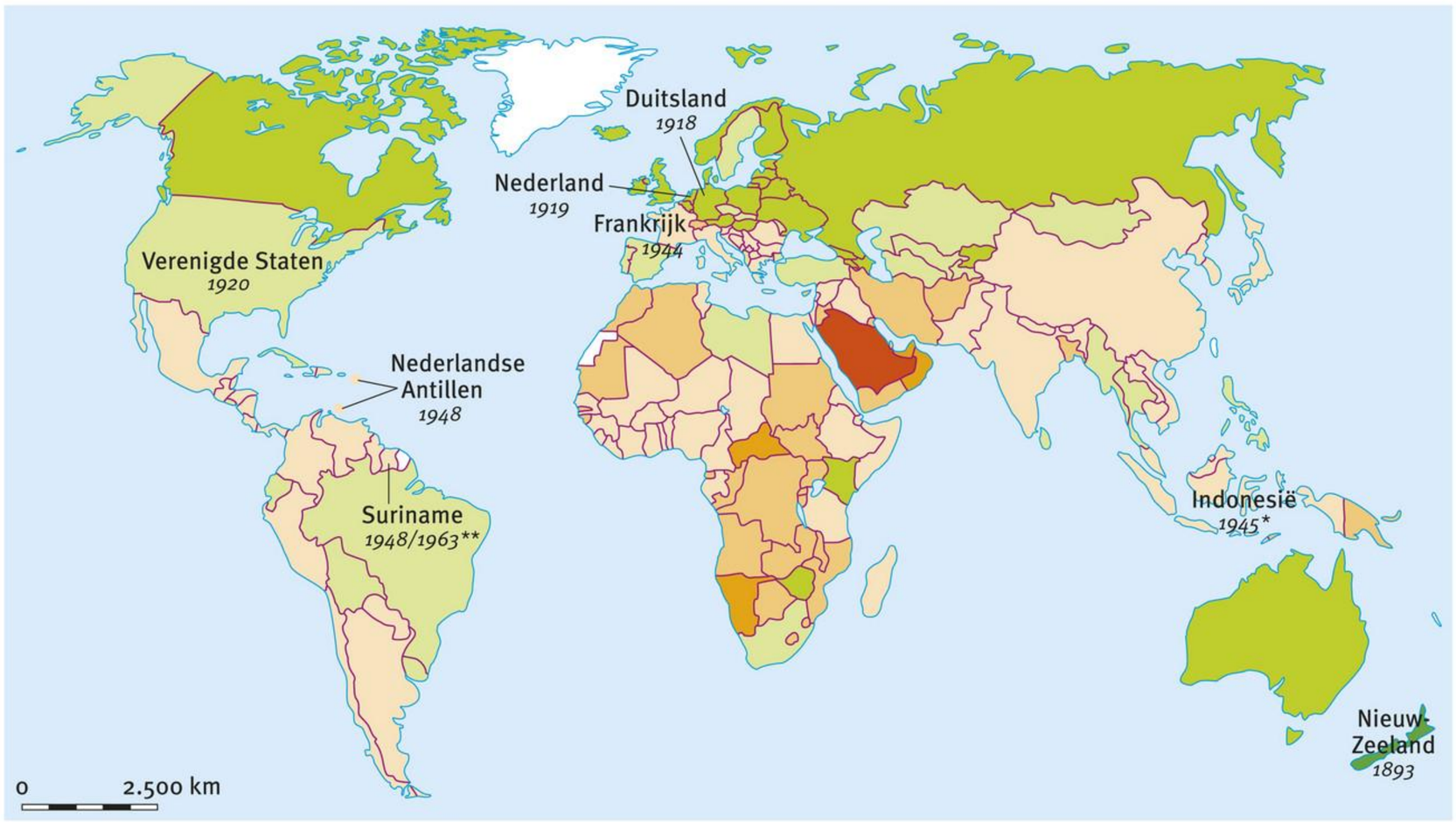

‘Vrijheid, gelijkheid en broederschap’: zo luidde de leus van de Franse Revolutie. Bij ‘ongelijkheid’ dachten de meeste revolutionairen aan de privileges van edelen en geestelijken. Deze revolutionairen wilden vooral de ongelijkheid tussen de standen opheffen. Maar er waren ook revolutionairen die wezen op andere vormen van ongelijkheid. Zoals de ongelijkheid tussen vrijen en mensen die tot slaaf waren gemaakt, of die tussen mannen en vrouwen. Aanhangers van bepaalde godsdiensten, zoals joden of katholieken, hadden ook niet altijd dezelfde rechten als anderen. Vooruitstrevende mensen vonden dat al deze vormen van ongelijkheid moesten verdwijnen.
In dit hoofdstuk lees je over verschillende groepen die tussen 1790 en 1920 voor gelijkheid streden. Dat zorgde voor grote veranderingen. In veel landen werden slavenhandel en slavernij afgeschaft, kregen religieuze minderheden gelijke rechten en mochten vrouwen gaan stemmen. Maar steeds moesten mensen daar hard voor strijden. En nog altijd heeft de ene groep mensen meer kansen dan de andere.

Bron 2 De afschaffing van de slavernij tussen 1775 en nu. In Rusland gaat het om de afschaffing van lijfeigenschap. Dat slavernij wettelijk was afgeschaft, wil niet zeggen dat er geen slavernij meer bestond of bestaat.

Bron 3 De invoering van het vrouwenkiesrecht sinds 1893.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1.

a Maak de zin kloppend.
Deze bron is *wel* / *niet* gemaakt door een aanhanger van de ideeën van de Franse Revolutie.

b Leg je antwoord bij vraag a uit met behulp van de bron.

c Maak de zin kloppend.
Deze bron is gemaakt *voor* / *tijdens* / *na* de Franse Revolutie.

d Leg je antwoord bij vraag c uit.

2 Slavernij ben je in *Memo* al vaker tegengekomen.

a In welk gebied / welke periode was er sprake van slavernij?
In de Europese koloniën in de vroegmoderne tijd: *wel* / *niet*
In Egypte in de oudheid: *wel* / *niet*
In Griekenland in de oudheid: *wel* / *niet*
In het Romeinse Rijk: *wel* / *niet*

b In de hoofdstukken over de middeleeuwen heb je kennisgemaakt met enkele groepen mensen die onvrij waren in die tijd. Welke groepen waren dat?

- ☐ A Gezellen.
- ☐ B Horigen.
- ☐ C Leenmannen.
- ☐ D Lijfeigenen.
- ☐ E Vrijgelatenen.

c Welke groep onvrijen uit de middeleeuwen leek het meest op slaven? Leg je antwoord uit.

3 In *Memo* heb je al het een en ander gelezen over de verschillen tussen mannen en vrouwen in de samenleving.

a In welke delen van de samenleving waren in Europa tot 1900 nooit vrouwen te vinden?
In *de cultuur* / *de economie* / *de kloosters* / *de wetenschap* / *de zorg* / *het huishouden* / *het kerkbestuur* / *het leger*.

b In Europa waren politiek en bestuur tot 1900 bijna uitsluitend een mannenzaak, maar niet helemaal. Wat voor soort vrouwen konden soms wel meedoen aan het bestuur?

c Gebruik bron 3. In de strijd om gelijkheid voor mannen en vrouwen was het kiesrecht voor vrouwen erg belangrijk.
Een stelling: ‘Toen landen in Europa het kiesrecht voor vrouwen invoerden, gold dat tegelijk ook voor vrouwen in hun koloniën.’
Klopt de stelling? Leg je antwoord uit met één voorbeeld uit de bron.

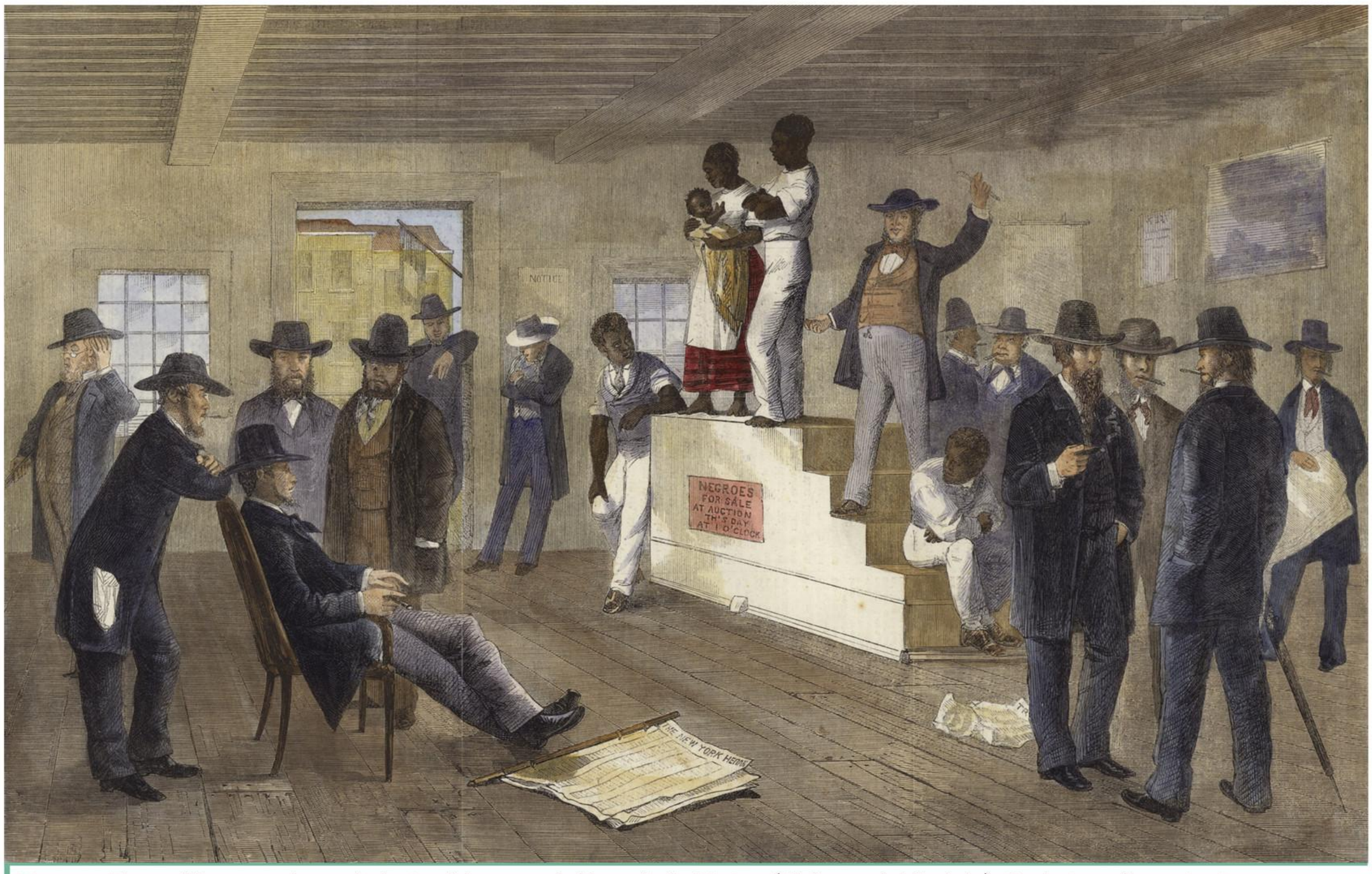
4 **a** Hebben jongeren van 15 jaar in Nederland dezelfde rechten als mensen van 25 jaar? Leg je antwoord uit met een voorbeeld.

b In de Nederlandse grondwet van nu staat dat alle volwassen Nederlanders dezelfde rechten hebben. Hebben zij ook dezelfde kansen? Leg je antwoord uit met een voorbeeld.

5 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: ‘Strijd voor gelijkheid’.

1 Slavernij in de 19e eeuw

BASIS

Bron 1 Een veiling van slaven in het zuiden van de Verenigde Staten (Richmond, Virginia). Op het podium staat de tekst: 'Vandaag worden om tien uur negers geveild.' Deze ingekleurde prent is in 1860 gemaakt door de Britse journalist George Henry Andrews. Hij bezocht deze veiling op uitnodiging van slavenhouders, die wilden laten zien dat slavernij geen probleem was: volgens hen behandelden zij de slaven immers goed.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Zet in de bron een letter bij de volgende (groepen) personen.

A Mensen die te koop worden aangeboden.

B Mensen die belangstelling hebben om deze mensen te kopen.

C De veilingmeester, die de veiling leidt.

b George Henry Andrews was uitgenodigd om deze verkoop bij te wonen. Leg uit waarom.

c Je antwoord bij vraag b laat zien dat de inwoners van de Verenigde Staten rond 1860 verschillend dachten over slavernij. Leg dat uit.

2 Gebruik bron 2 van de oriëntatie.

Tegenwoordig is slavernij overal in de wereld bij wet verboden.

a Maak de zin kloppend.

De meeste gebieden in Noord-Amerika hebben de slavernij afgeschaft vóór *1775 / 1800 / 1850*.

b Welk deel van Noord-Amerika schafte als laatste de slavernij af?

c Wanneer hebben de meeste landen op andere continenten de slavernij afgeschaft?

Kies uit: *vóór 1775* • *1775-1799* • *1800-1849* • *1850-1899* • *1900-1949* • *na 1949*.

Enkele periodes blijven over, één periode komt twee keer voor.

Afrika: ..... Europa: .....

Australië: ..... Zuid-Amerika: .....

Azië: .....

3 Gebruik bron 1.
De Amerikaanse slavenhouders vonden dat slavernij geen probleem was, omdat zij hun slaven goed behandelden. Leg uit dat die redenering niet klopt.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt uitleggen onder welke omstandigheden slaven in Noord- en Zuid-Amerika moesten wonen en werken.
- Je kunt uitleggen welke betekenis slavernij had voor de Nederlandse koloniën in Amerika.
- Je kunt uitleggen welke betekenis slavernij had voor Oost-Indië.

Bron 2 Slaven oogsten suikerriet op een plantage op Antigua, een Britse kolonie in de Caribische Zee. De man die een zwarte, hoge hoed draagt en op een paard zit, is de opzichter. Uiterst rechts is op de achtergrond de suikermolen te zien, die nodig was om de suiker uit de rietstengels te halen. (Prent van William Clark, 1823.)

Slavernij in Noord- en Zuid-Amerika

Rond 1800 maakten Europese kolonisten in heel Amerika – Noord en Zuid – gebruik van Afrikaanse mensen die tot slaaf waren gemaakt. Dat gebeurde al sinds het begin van de Europese kolonisatie in de 16e eeuw. Begin 19e eeuw was het aantal slaven toegenomen door de gestegen vraag naar producten als suiker, koffie, tabak, cacao en katoen. Behalve op plantages werkten slaven in de mijnen en de bouw, en als dienstpersoneel in huishoudens.

De leefomstandigheden van deze mensen waren slecht. Het werk op de plantages was zwaar, met nauwelijks vrije dagen. Slaven woonden in kleine hutten en kregen weinig te eten; soms werden hun gezinnen uit elkaar gehaald. Door deze slechte behandeling lag het sterftecijfer hoger dan het geboortecijfer. Europeanen bleven daarom mensen uit Afrika aanvoeren.

De slaven zelf reageerden verschillend op hun slechte behandeling. De meesten probeerden te overleven door te gehoorzamen. Sommigen zagen geen andere uitweg dan zichzelf te doden. Anderen kwamen in opstand: ze staakten of vermoordden de eigenaar of opzichter. Ook ontsnappen was soms mogelijk. Gevluchte slaven gingen op plekken wonen waar Europeanen niet graag kwamen, bijvoorbeeld in het oerwoud of het moeras. De meesters bestraften verzet met zware lijfstraffen of de dood. Soms zetten ze soldaten in om gevluchte slaven te straffen.

Lange tijd kwamen slaven vooral in verzet als een eigenaar hen dwong nóg meer te gaan werken of hun nóg minder te eten gaf. Maar eind 18e eeuw maakten ook slaven kennis met de idealen van de Franse Revolutie. In 1791 begonnen slaven in de Franse kolonie Saint-Domingue een eigen revolutie, waarbij ze vrijheid, gelijkheid en stemrecht eisten. In 1804 eindigde deze bloedige revolutie met de stichting van een onafhankelijk land: Haïti. Het bestuur kwam in handen van zwarte mensen. Ook in andere koloniën probeerden slaven iets dergelijks voor elkaar te krijgen, maar de Europese kolonisten onderdrukten die pogingen met harde hand.

Bron 3 Twee slaven graven een sloot op een Surinaamse plantage. Op de achtergrond het huis van de plantage-eigenaar (midden) en nog meer slaven die aan het werk zijn. Het graven en uitbaggeren van deze afwateringssloten behoorde tot de zwaarste werkzaamheden. (Anonieme schildering, ca. 1850.)

Suriname en de Antillen

Ook in de Nederlandse koloniën in Amerika – Suriname en de Antillen – was slavernij van groot belang. Rond 1860 bestond zo'n 70% van de Surinaamse bevolking uit mensen die tot slaaf waren gemaakt. Zij werkten vooral op grote suiker-, koffie-, hout- en katoenplantages langs de rivieren.

In de 18e eeuw stonden de plantage-eigenaren in Suriname bekend om hun harde aanpak van de slaven. Zo probeerden ze gehoorzaamheid af te dwingen. Toch wisten groepen slaven te ontsnappen. In de jungle in het binnenland vormden deze **marrons** kleine leefgemeenschappen. Zij probeerden andere slaven te bevrijden en vielen daarom plantages aan. Rond 1770 had een groep marrons onder aanvoering van hoofdman Boni daar veel succes mee. Het Nederlandse bestuur zette soldaten in. Pas na tientallen jaren slaagde het erin de aanvallen door deze marrons te verminderen.

In de 19e eeuw nam de onrust in Suriname wat af. Groepen marrons hadden vrede gesloten met het Nederlandse bestuur. Bovendien begrepen plantage-eigenaren dat ze hun slaven iets

beter moesten behandelen. In de hoofdstad Paramaribo woonden nu ook steeds meer zwarte mensen die zichzelf hadden vrijgekocht, en mensen die afstamden van zwarte vrouwen en witte meesters. Rond 1850 waren de tegenstellingen daardoor wat minder scherp.

Op de Antilliaanse eilanden was rond 1860 ongeveer 35% van de bevolking onvrij. De plantageslavernij was er minder belangrijk dan in Suriname. Slaven deden onder meer zwaar werk in de haven of moesten zeezout winnen, wat heel ongezond werk was. Vluchten was op deze kleine eilanden vrijwel onmogelijk. In 1795 kwamen de slaven op Curaçao massaal in opstand onder leiding van de slaaf Tula. Hij zag de vrijheidsstrijd in Saint-Domingue als voorbeeld. Maar de Nederlanders sloegen Tula's opstand neer en brachten hem en andere leiders op afschuwelijke wijze ter dood.

Bron 4 In Batavia (de hoofdstad van Oost-Indië) is een slaaf bezig tonnen in een bootje te leggen. Op de achtergrond staat het gouverneurshuis, vanwaaruit Oost-Indië werd bestuurd. (Gedeelte van een tekening van Hendrik Kobell, gemaakt tussen 1761 en 1779.)

Oost-Indië

Bij slavernij denken we meestal aan Noord- en Zuid-Amerika, waar zwarte Afrikanen op Europese plantages moesten werken. Maar slavernij is ook bekend uit andere samenlevingen en tijden. Rond 1800 waren er onder meer slaven in Afrika en de Arabische wereld. In Europa kende Rusland nog een vorm van slavernij: daar was de landbouw sterk afhankelijk van lijfeigenen. En ook in Azië was slavernij heel gebruikelijk.

In de Nederlandse koloniën in Azië waren tot 1750 zelfs meer slaven werkzaam dan in Suriname en op de Antillen. Alleen vielen ze in Azië minder op, omdat daar veel meer mensen woonden. In Oost-Indië en andere gebieden van de VOC was sprake van intensieve slavenhandel. In totaal zijn tussen 1600 en 1800 naar schatting 500.000 mensen als slaven naar Aziatische VOC-gebieden gebracht.

Rond 1800 waren de onderlinge verschillen tussen de slaven in Oost-Indië groter dan in Suriname of op de Antillen. Er waren zwarte Afrikanen uit Oost-Afrika, maar ook slaven uit India, China en de Indonesische eilanden rondom Java. Sommige mensen waren op slavenmarkten gekocht, andere waren in slavernij geraakt omdat ze schulden hadden gemaakt of misdaden hadden gepleegd. Maar ook in Azië moesten bijna alle slaven zwaar werk doen: in de landbouw, de bouw, de mijnen en na 1800 zelfs in het leger. Alleen de slaven die in huishoudens werkten, hadden het naar verhouding minder zwaar.

4 **a** In de 18e eeuw nam de Europese slavenhandel van Afrika naar Amerika toe. Noem daarvoor een oorzaak.
b Leg uit dat deze groei ook verband houdt met de industriële revolutie in Groot-Brittannië.

5 **a** Noem drie manieren waarop slaven zich tegen de slavernij verzetten.
b Rond 1700 verzetten slaven zich op een andere manier tegen slavernij dan rond 1800. Leg dat uit.

6 Gebruik bron 2 van de oriëntatie.
a Omcirkel Haïti op bron 2 van de oriëntatie.
b Leg uit waarom het ontstaan van het land Haïti bijzonder is.

7 Vergelijk de slavernij in Suriname met de slavernij op de door Nederland bestuurde Antilliaanse eilanden (zoals Curaçao). Vul het schema in.

	Suriname	Antilliaanse eilanden
Percentage slaven (ca. 1860)		
Waar werkten de slaven?		
Waren er slavenopstanden?		
Waren er gemeenschappen van gevluchte slaven?		

8 **a** Wat zijn marrons?
b Wat probeerde de Surinaamse marron Boni te bereiken?
c Hoe reageerde het Nederlandse bestuur op de acties van Boni?
d Kreeg het Nederlandse bestuur gedaan wat het wilde bereiken?

9 Gebruik bron 5.
a Tula noemt verschillende redenen om in opstand te komen. Welke reden noemt hij als eerste?
b Tula heeft het over zwarte Fransen die vrij zijn. Wie bedoelt hij?
c Tula gebruikt de vrijheid van deze zwarte Fransen als argument. Leg dat uit.
d Tula zegt ook: 'Holland is ingenomen door de Fransen.' Aan welke gebeurtenis in Nederland denkt hij dan? Kijk goed naar het jaartal van de bron.
- ◯ A In Nederland hebben de Fransen koning Willem I aan de macht geholpen.
- ◯ B In Nederland is een revolutie begonnen, dankzij de hulp van Franse soldaten.
- ◯ C Nederland is een koninkrijk geworden onder de Fransman Lodewijk Napoleon.
- ◯ D Nederland is onderdeel geworden van het keizerrijk Frankrijk.

e Waarom vindt Tula deze gebeurtenis in Nederland belangrijk?
f Waren de Nederlanders onder de indruk van Tula's redenering? Leg je antwoord uit.

Bron 5 In 1795 kwamen de slaven op Curaçao in opstand. De Nederlandse missionaris Jacobus Schinck vroeg aan het Nederlandse bestuur of hij mocht bemiddelen. Hij sprak met Tula, de leider van de opstand, en bracht verslag uit aan het Nederlandse bestuur. In dit verslag schreef hij wat Tula onder meer tegen hem had gezegd.

Wij zijn al te zeer mishandeld. Wij willen niemand kwaad doen, maar zoeken onze vrijheid. De Franse negers hebben hun vrijheid gekregen, Holland is ingenomen door de Fransen, en dus moeten wij ook hier vrij zijn.

4

Je inleven

Hoe kun je mensen uit het verleden beter begrijpen?

V4.1 Andere kennis

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, dan moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger niet dezelfde kennis hadden als wij nu. Vroeger wisten mensen bijvoorbeeld niet waardoor overstromingen of besmettelijke ziektes werden veroorzaakt. Daarom gingen zij daar heel anders mee om dan wij nu.

V4.2 Andere normen en waarden

Als je mensen in het verleden wilt begrijpen, moet je er rekening mee houden dat mensen vroeger andere **normen** en **waarden** hadden. Daardoor vonden mensen vroeger soms dingen heel gewoon die wij nu onbegrijpelijk of verkeerd vinden.
Met waarden bedoelen we zaken die mensen belangrijk vinden in hun leven, bijvoorbeeld behulpzaamheid, eerlijkheid of een goed christen zijn.
Met normen bedoelen we regels waaraan leden van een samenleving zich moeten houden, zoals geschreven en ongeschreven wetten en vaste gebruiken. Voorbeelden van normen zijn: ‘afval gooi je in de prullenbak’ en ‘diefstal is verboden’.

V4.3 Standplaatsgebondenheid

Een docent is tevreden over zijn les: leerlingen hebben 20 minuten geluisterd en daarna 30 minuten lang muisstil gewerkt. Een leerling ziet dat anders: hij heeft veel gedaan, maar vond de les ook erg saai. De docent en de leerling vertellen na afloop dus niet hetzelfde verhaal over de les. Dat komt doordat zij niet dezelfde dingen belangrijk vinden.
Zo was het ook in het verleden. Over dezelfde gebeurtenis vertelden verschillende mensen een ander verhaal. Een voorbeeld: toen de Spanjaarden de stad Antwerpen veroverden, waren zij daar zelf vermoedelijk blij mee, maar de inwoners van Antwerpen waarschijnlijk niet.
Hoe iemand een gebeurtenis of ontwikkeling ervaart en beoordeelt, is afhankelijk van iemands overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen. Daarmee bedoelen we dingen als iemands leeftijd, nationaliteit, geloof, beroep, sekse, rijkdom en karakter, maar ook de kennis (V4.1) en normen en waarden (V4.2) die iemand heeft. Het denken en doen van mensen wordt dus beïnvloed door hun overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen. Dit noemen we **standplaatsgebondenheid**.
Als je een bron onderzoekt, moet je je altijd afvragen wat de overtuigingen, ervaringen en persoonlijke eigenschappen van de maker van de bron zijn geweest. In het bronbijschrift lees je vaak wie de bron heeft gemaakt, wanneer de bron is gemaakt en soms ook in welke omstandigheden de bron is gemaakt. Samen met je kennis van de geschiedenis kan dat je helpen om de informatie in de bron beter te begrijpen. Als je bijvoorbeeld een brief leest over de verovering van Antwerpen, maakt het immers nogal een verschil of die is geschreven door een Spaanse soldaat of door een Antwerpenaar.
Het is belangrijk te beseffen dat je standplaats in de loop van de tijd kan veranderen, doordat je persoonlijke eigenschappen veranderen: je wordt ouder, leert iets nieuws, verandert van beroep of geloof, of verhuist naar een ander land. Daardoor kun je anders tegen dingen aan gaan kijken.
Ook is het belangrijk te beseffen dat standplaats niet alles zegt. Waarschijnlijk waren de *meeste* Antwerpenaren boos over de Spaanse verovering van hun stad. Maar vermoedelijk waren er *ook* Antwerpenaren die vonden dat de stad slecht werd bestuurd en hoopten dat de Spanjaarden het beter zouden doen; vermoedelijk waren ze het *wel* eens met de verovering. Met andere woorden: dat mensen dezelfde eigenschappen hebben, wil niet altijd zeggen dat ze allemaal hetzelfde denken; in een groep zijn er bijna altijd wel mensen te vinden met een afwijkende mening.

10 Maak de zinnen kloppend.
Historici hebben geschat hoeveel tot slaaf gemaakte mensen er in de Nederlandse koloniën leefden. Rond 1700 leefden de meeste slaven in gebieden in *Amerika* / *Azië*.
In 1800 was dat *andersom* / *nog altijd zo*.
Ook hebben historici geschat hoeveel slaven zijn verhandeld. Tussen 1600 en 1800 vervoerden WIC-schepen ongeveer 550.000 slaven. Op VOC-schepen lag dat aantal *iets hoger* / *iets lager* / *veel hoger* / *veel lager*.

11 Historici hebben over de geschiedenis van de slavernij in Suriname en op de Antilliaanse eilanden meer geschreven dan over de slavernij in Oost-Indië.
Noem hiervan een oorzaak.

12 Gebruik bron 4.

- **a** Bedenk of een tekenaar net zo'n tekening had kunnen maken over een slaaf op Curaçao.
- **b** Het is onzeker of de man op deze tekening afkomstig is uit Afrika. Leg dat uit.

13
- **a** In welk Europees land bestond rond 1800 een vorm van slavernij?
- **b** Gebruik bron 2 van de oriëntatie. Maak de zinnen kloppend.
In het land uit vraag a vond de afschaffing van deze vorm van slavernij plaats in *1800-1850* / *1850-1900* / *1900-1950*. Dat was dus *eerder dan* / *later dan* / *ongeveer tegelijk met* de afschaffing van de slavernij in de noordelijke staten van de Verenigde Staten.

14
- **a** Rond 1800 kwam in grote delen van de wereld slavernij voor. Noem minstens drie belangrijke overeenkomsten tussen slavernij in de verschillende delen van de wereld.
- **b** In dit hoofdstuk heb je ook geleerd dat slavernij niet overal en altijd helemaal hetzelfde was. Noem twee belangrijke verschillen die je bent tegengekomen.

15 Gebruik bron 6 en 7.
Veel eigenaren van Surinaamse plantages waren christelijk en vanaf 1800 werden ook steeds meer slaven tot het christendom bekeerd. Deze vraag gaat over enkele ideeën over slavernij die zij in de Bijbel tegenkwamen.

- **a** Beide bronnen zijn afkomstig uit het Nieuwe Testament van de Bijbel. Waarom is het niet vreemd dat in dit deel van de Bijbel slaven voorkomen?
- **b** Hoe moeten slaven zich volgens bron 6 en 7 gedragen?
- **c** Hoe moeten hun meesters zich volgens bron 6 gedragen?
- **d** Ook bron 7 gaat over het gedrag van meesters. Komt dat overeen met het voorschrift in bron 6?
- **e** Welke van beide bronnen past het meest bij de feitelijke situatie in Suriname in de 18e eeuw? Leg je antwoord uit.
- **f** Bedenk waarom veel slaven, zowel in de tijd van Jezus en 'Paulus' als in de 19e eeuw, het christendom een aantrekkelijk geloof vonden.
- **g** Biedt bron 6 een argument voor afschaffing van de slavernij? Leg je antwoord uit.

Bron 6 Gedeelte uit een brief die Paulus van Tarsus in de 1e eeuw n.C. aan zijn medechristenen zou hebben verstuurd. Waarschijnlijk was het niet Paulus zelf, maar een andere christen die deze tekst heeft geschreven, aan het eind van de 1e eeuw. In deze brief legt 'Paulus' onder meer uit hoe slaven en hun meesters zich moeten gedragen.

Slaven, gehoorzaam uw aardse meesters zoals u Christus gehoorzaamt, met ontzag, respect en oprechtheid; niet met uiterlijk vertoon om bij de mensen in de gunst te komen, maar als slaven van Christus die van harte alles doen wat God wil. Doe uw werk met plezier, alsof het voor de Heer is en niet voor de mensen, want u weet dat allen door de Heer beloond worden voor het goede dat ze doen, zowel slaven als vrije mensen. Meesters, behandel uw slaven op dezelfde manier. Laat dreigementen achterwege, want u weet dat zij en u dezelfde Heer in de hemel hebben, en dat hij geen onderscheid maakt.

Bron 7 Gedeelte uit een toespraak die Jezus zou hebben gehouden volgens het evangelie van Mattheus (eind 1e eeuw n.C.). Jezus legt uit dat gelovigen hun medemensen fatsoenlijk moeten behandelen. Hij vergelijkt de gelovige met een slaaf die van zijn meester de opdracht heeft gekregen om goed op de andere slaven in het huishouden te passen. Jezus vergelijkt God met de meester van die slaaf.

Gelukkig is de [betrouwbare en verstandige] slaaf die [juist bezig is zijn medeslaven te eten te geven] wanneer zijn meester komt. Ik verzeker jullie: de meester zal hem aanstellen over alles wat hij bezit.* Slecht is echter de slaaf die bij zichzelf zegt: 'Mijn meester blijft voorlopig nog weg', en die zijn medeslaven begint te slaan en het met dronkaards op een zuipen zet. Dan zal de meester van die slaaf komen op een dag waarop hij het niet verwacht en op een tijdstip dat hij niet kent, en de meester zal hem straffen met zijn zwaard [...].

* zal hem belonen met meer verantwoordelijkheid

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Afschaffing van de slavernij

BASIS

Bron 1 In 1848 besloot de Franse regering tot afschaffing van de slavernij in de koloniën. Hierdoor werden in één keer zo'n 250.000 mensen uit hun slavernij verlost. In 1849 maakte de schilder François-Auguste Biard van deze gebeurtenis dit grote schilderij (2,6 × 3,9 m). Links zie je een Franse bestuurder die het besluit bekendmaakt aan een groep slaven (midden). De man en de twee vrouwen rechts zijn slavenhouders.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a De schilder laat zien dat deze gebeurtenis plaatsvindt in een Franse kolonie. Leg dat uit met behulp van onderdelen van de bron.

b Hoe heeft de schilder duidelijk gemaakt dat de twee mensen in het midden zijn vrijgelaten?

c Hoe heeft de schilder de slavenhouders rechts afgebeeld? Let ook op de houding van de zwarte vrouw voor hen.

- ◯ A Als mensen die boos zijn omdat ze een deel van hun bezit zijn kwijtgeraakt.
- ◯ B Als mensen die toevallig komen kijken wat er aan de hand is.
- ◯ C Als weldoeners die hun slaven graag de vrijheid geven.
- ◯ D Als wrede onderdrukkers die het niet eens zijn met deze beslissing.

d Wat vind je van de manier waarop de schilder de slavenhouders heeft afgebeeld?

2 Gebruik bron 1.
De schilder maakte dit schilderij in opdracht van de Franse regering.
Bedenk wat de regering met dit schilderij aan de Franse bevolking wilde laten zien. Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt enkele redenen noemen waarom abolitionisten slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.
- Je kunt beschrijven wanneer en hoe in het Britse Rijk en de Verenigde Staten de slavernij werd afgeschaft.
- Je kunt beschrijven wanneer en hoe in de Nederlandse koloniën de slavenhandel en slavernij werden afgeschaft.
- Je kunt uitleggen waarom in onze tijd veel belangstelling bestaat voor de geschiedenis van slavernij.

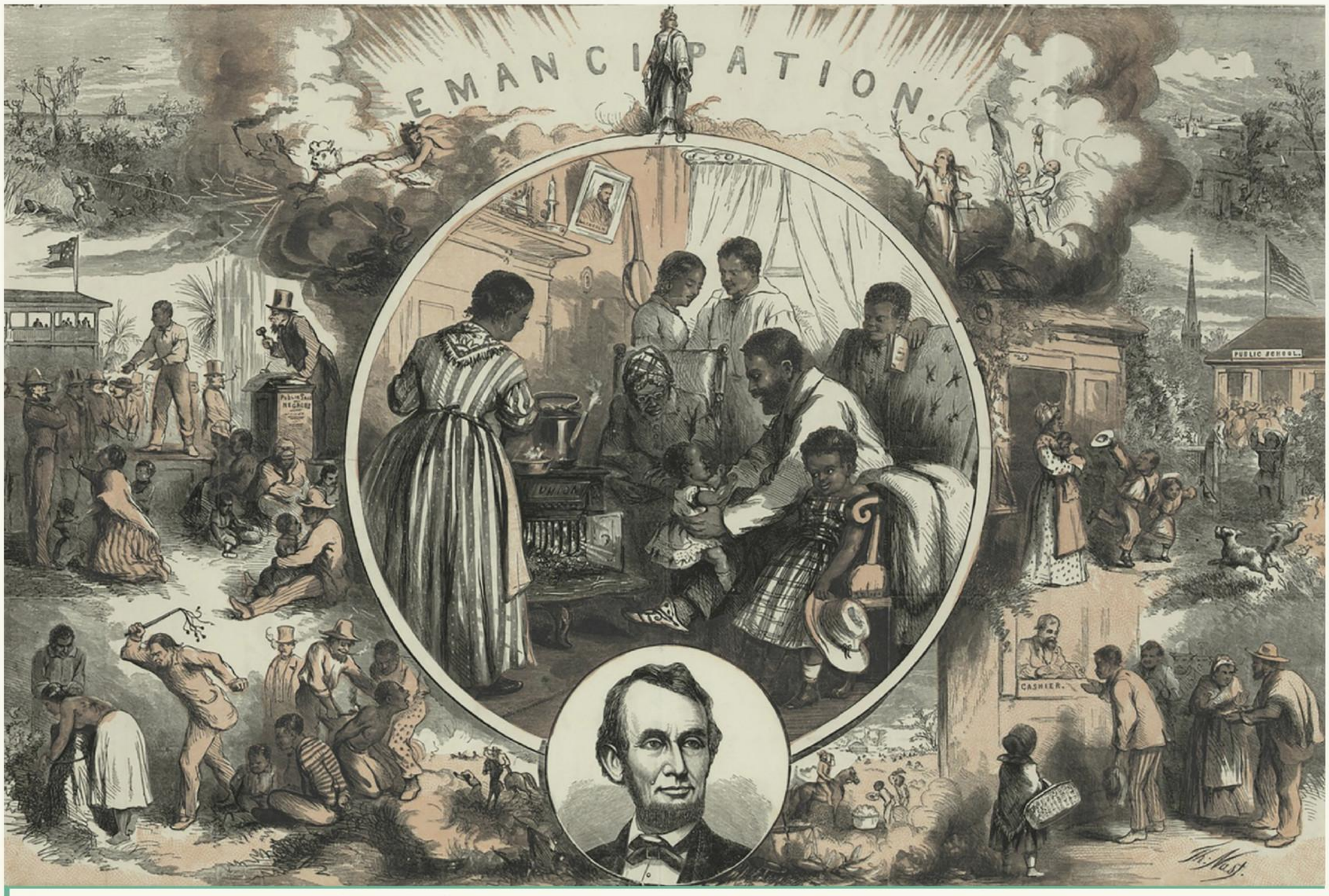
Bron 2 In 1850 werd in de Verenigde Staten een wet van kracht die iedereen verplichtte mee te helpen aan het oppakken van gevluchte slaven. Met deze ingekleurde prent uit 1850 wilde een tegenstander laten zien wat de wet in de praktijk zou betekenen.

Opkomst van het abolitionisme

Rond 1750 vonden de meeste Europeanen het normaal dat mensen van buiten Europa als slaven voor hen moesten werken. Toch dacht niet iedereen er zo over. Volgens sommige Europeanen was slavernij onchristelijk, omdat God elk mens even waardevol vond. En in de 18e eeuw waren er ook verlichte denkers die slavernij afwezen: alle mensen hadden immers dezelfde grondrechten, waaronder vrijheid. In 1794 schaften radicale aanhangers van de Franse Revolutie de slavernij af. Maar dit bleek nadelig voor de economie van de koloniën. Napoleon herstelde de slavernij daarom in 1802.

Toch nam het protest tegen slavernij toe. Er ontstond een beweging om slavernij af te schaffen, het **abolitionisme**. In het begin streden abolitionisten vooral voor afschaffing van de *handel* in slaven. Zo zou er snel een eind komen aan de afschuwelijke slaventransporten. Bovendien, zo dacht men, zouden eigenaren zonder nieuwe aanvoer voorzichtiger met hun slaven omgaan. En uiteindelijk zou de slavernij vanzelf verdwijnen. Vooral in Groot-Brittannië was het abolitionisme sterk. Na jarenlange discussie verbood Groot-Brittannië de slavenhandel in 1807. Onder Britse druk besloten ook andere Europese landen de slavenhandel te verbieden. Nederland deed dat in 1814.

Ondanks dit verbod nam de slavernij niet echt af. Dat had twee oorzaken. Ten eerste bleef de mensenhandel doorgaan, ook al was die illegaal. Ten tweede gingen slaveneigenaren kinderen van slaven beter verzorgen, zodat er nieuwe slaven opgroeiden. De abolitionisten probeerden daar tegenin te gaan. Ze kochten zoveel mogelijk slaven vrij. Ook probeerden ze anderen van hun gelijk te overtuigen, met boeken, pamfletten en prenten. Maar zolang de slavernij zelf niet werd verboden, bleef dit systeem bestaan.

Bron 3 Deze prent gaat over de afschaffing van de slavernij in de Verenigde Staten. Links zie je de situatie voor de afschaffing, rechts die daarna (kinderen gaan naar school en arbeiders krijgen loon uitbetaald). Onderaan staat een portret van de Amerikaanse president Abraham Lincoln (1861-1865). (Prent van Thomas Nast uit 1865.)

Afschaffing van de slavernij

Toen bleek dat afschaffing van de handel niet hielp, raakten steeds meer mensen ervan overtuigd dat er een verbod moest komen op slavernij zelf. In Groot-Brittannië waren de abolitionisten bijzonder actief. Belangrijk was ook het nieuws over een slavenopstand op het Britse eiland Jamaica. Toen bekend werd dat die met veel geweld was onderdrukt, waren veel mensen geschokt. In 1833 besloot de Britse regering alle slaven in haar koloniën vrij te laten.

In andere landen duurde dit langer, bijvoorbeeld in de Verenigde Staten. In dit land bestond een groot verschil tussen het noorden en het zuiden. In het zuiden waren veel grote katoen- en tabaksplantages, die door slaven werden bewerkt. In het noorden was meer industrie en werkten de meeste mensen in loondienst. Enkele noordelijke staten schaften de slavernij al vóór 1800 af. Maar pogingen om de slavernij overal in de Verenigde Staten te verbieden, liepen stuk op verzet van het zuiden. Dat was een van de oorzaken van de bloedige burgeroorlog die in 1861 uitbrak tussen het noorden en het zuiden. Twee jaar later schafte de noordelijke regering de slavernij voor alle staten af. Toen de noordelijke staten de oorlog in 1865 wonnen, moesten ook de zuidelijke staten zich aan het totale verbod op slavernij houden.

De vrijlating van slaven wordt ook wel **emancipatie** genoemd. Later is dit woord ook gebruikt voor het toekennen van gelijke rechten aan andere groepen, bijvoorbeeld aan vrouwen.

Bron 4 Hindoestaanse contractarbeiders uit Brits-Indië, kort na hun aankomst in Paramaribo (Suriname) in 1891. Deze mensen, vaak neerbuigend 'koelies' genoemd, zijn gefotografeerd in het zogeheten 'koeliedepot'. Hier werden ze opgevangen voordat ze naar hun plantage gingen. In het midden staat een Europese opzichter of politieagent.

Afschaffing in de Nederlandse koloniën

Nederland was in Europa een van de laatste landen die de slavernij afschaften. In Nederlands-Indië gebeurde dat in 1860, en in Suriname en op de Antillen pas in 1863. De slaven in Suriname waren niet onmiddellijk vrij. De Nederlandse regering wilde namelijk voorkomen dat de economie te veel schade opliep. Daarom moesten deze vrijgelatenen nog tot 1873 voor hun meester doorwerken. Bovendien kregen hun voormalige eigenaren een schadevergoeding: ze waren immers een deel van hun 'bezit' kwijt. De vrijgelatenen kregen niets.

Toch waren de 45.000 slaven in Suriname en op de Antillen heel blij met hun bevrijding op 1 juli 1863. Het 'verbreken van de ketenen' werd een feestdag, **Ketikoti**. In Nederland is dit tegenwoordig een officiële herdenkings- en feestdag.

Met name in Suriname waren de gevolgen van de afschaffing van de slavernij groot. Veel vrijgelatenen verlieten de plantages en begonnen een landbouwbedrijfje of trokken naar de stad. Daardoor moesten de plantage-eigenaren op zoek naar nieuwe landarbeiders. Daarvoor lieten ze mensen uit andere werelddelen overkomen, zogeheten **contractarbeiders**. Dat waren vrije mensen die tegen betaling van loon in Suriname kwamen werken, meestal voor vijf jaar. Na afloop van hun contract konden ze terugkeren naar hun land. Dat klonk mooi, maar de praktijk was anders. De omstandigheden op de plantages waren vaak net zo slecht als in de slaventijd. Bovendien kregen de meeste contractarbeiders zo'n laag loon, dat ze te weinig geld hadden voor hun terugkeer.

In het begin kwamen veel contractarbeiders uit Hindoestan, een gebied in het noorden van Brits-Indië (nu India). De meesten van hen waren hindoes (aanhangers van het hindoeïsme, een polytheïstische godsdienst uit India). In 1916 verbood de Britse regering het transport van deze Hindoestanen naar Suriname. Vanaf dat moment werden Javaanse contractarbeiders naar Suriname gehaald.

Ook in Nederlands-Indië werden slaven vervangen door contractarbeiders, onder meer uit Brits-Indië en China. Ze werkten op plantages, maar legden ook spoorwegen aan en ontgonnen het oerwoud.

Bron 5 In 2019-2020 trok een tentoonstelling over Suriname veel bezoekers. In de Nieuwe Kerk in Amsterdam zagen zij onder meer voorwerpen die te maken hadden met het Nederlandse slavernijverleden in Suriname, zoals deze meubels, trommels en peddels van marrons.

Het slavernijverleden nu

Lange tijd was er in Europa weinig aandacht voor de geschiedenis van de slavernij. Het leek een afgesloten hoofdstuk over gebeurtenissen in de koloniën, ver weg. Bovendien was het niet iets om trots op te zijn. Schoolboeken behandelden slavernij en abolitionisme wel, maar niet erg uitgebreid.

Sinds ongeveer 2000 krijgt dit onderwerp meer aandacht, ook in Nederland. Musea organiseren grote tentoonstellingen over het slavernijverleden, er zijn boeken en televisiedocumentaires over en het onderwijs besteedt er meer tijd aan.

Deze toegenomen aandacht heeft drie belangrijke oorzaken.

- Tussen 1945 en 1975 eindigde het Europese koloniale tijdperk. De koloniën werden zelfstandige landen, zoals India, Indonesië, Nigeria en Suriname. Mensen in de koloniën zijn hun eigen geschiedenis gaan schrijven. Slavernij maakt daar deel van uit. Langzamerhand is dit perspectief doorgedrongen in de Europese geschiedschrijving.
- Na 1945 is de Europese bevolking veranderd door de komst van niet-Europese immigranten. Voor een deel zijn zij afkomstig uit de voormalige koloniën. Deze migranten en hun kinderen herkennen zich onvoldoende in de gebruikelijke geschiedverhalen. Zij willen dat ook hun verleden zichtbaar is en dat er ruim aandacht wordt besteed aan koloniale overheersing en slavernij. Dat geldt ook voor Nederland, waar bijvoorbeeld veel mensen met een Surinaamse of Antilliaanse achtergrond zijn komen wonen.
- In de westerse wereld hebben zwarte mensen nog altijd te maken met discriminatie en sociaal-economische achterstanden. Velen zien een verband met het slavernijverleden. De negatieve denkbeelden uit die tijd over zwarte mensen zijn hardnekkig, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt. Daardoor is het voor zwarte mensen lastig om te ontsnappen aan armoede. Dit geldt vooral in de Verenigde Staten, maar niet alleen daar.

Door deze ontwikkelingen zijn Europeanen de laatste jaren gaan beseffen dat slavernij deel is van een gemeenschappelijke geschiedenis en is de belangstelling toegenomen.

3 **a** Noem twee redenen waarom sommige Europeanen in de 18e eeuw tegen slavernij waren.

b Waarom vonden Europese regeringen het rond 1800 zo moeilijk om slavernij af te schaffen? Leg je antwoord uit met een voorbeeld.

c Bedenk wat beter was voor een slaaf in bijvoorbeeld Suriname: afschaffing van de slavernij of van de slavenhandel. Leg je antwoord uit.

d Bedenk wat beter was voor een slavenhouder in bijvoorbeeld Suriname: afschaffing van de slavernij of van de slavenhandel. Leg je antwoord uit.

4 Na 1807 verbood Groot-Brittannië in zijn koloniën de slavenhandel. Toch verminderde de slavernij in de Britse koloniën niet of nauwelijks. Leg uit hoe dat komt.

5 **a** Op welke twee manieren probeerden abolitionisten hun doel te bereiken? Gebruik in je antwoord het begrip 'publiek debat'.

b Een stelling: 'Het waren niet alleen de acties van witte abolitionisten die hebben geleid tot afschaffing van de slavernij.'
Geef een argument vóór deze stelling.

6 Gebruik bron 3.
Is deze bron gemaakt door een voor- of een tegenstander van de emancipatie van slaven? Gebruik minstens drie onderdelen van de bron om je antwoord te onderbouwen.

7 **a** Deze vraag gaat over de Verenigde Staten rond 1860. Maak het schema kloppend.

	Noordelijke staten	**Zuidelijke staten**
Belangrijk voor economie	*Industrie / Plantages*	*Industrie / Plantages*
Soort arbeid	*Loonarbeid / Slavenarbeid*	*Loonarbeid / Slavenarbeid*
Aantal abolitionisten	*Veel / Weinig*	*Veel / Weinig*
Emancipatie van de slaven	*Laat / Vroeg*	*Laat / Vroeg*

b Gebruik bron 3. Abraham Lincoln was van 1861 tot 1865 president van de Verenigde Staten. Zijn verkiezing in 1861 had hij bijna volledig te danken aan stemmen van noordelijke kiezers. Bedenk twee redenen waarom zijn portret op deze bron staat.

8 **a** Welke gebeurtenis herdenken en vieren Nederland en Suriname tijdens Ketikoti? Noem ook de datum van de gebeurtenis die wordt herdacht.

b Noem twee redenen waarom die gebeurtenis niet alleen maar feestelijk was.

c Noem een overeenkomst en een verschil tussen de afschaffing van de slavernij in Nederlands-Indië en die in Suriname.

9 Gebruik bron 6.

a Rahman Khan kwam in 1898 per schip naar Suriname, samen met andere Hindoestaanse contractarbeiders. Waarom gebeurde dat vijftig jaar eerder (in 1848) nog niet? Leg je antwoord uit.

b In welk opzicht is Rahman Khan niet helemaal vergelijkbaar met de meeste andere Hindoestaanse contractarbeiders? Leg ook uit waaruit dat blijkt.

c Rahman Khan is verbitterd over de manier waarop hij op Lust en Rust wordt behandeld. Leg kort uit waarom hij verbitterd is.

d Was deze behandeling van een contractarbeider gewoon of ongewoon? Leg je antwoord uit.

Bron 6 In 1898 verhuisde Munshi Rahman Khan van Hindoestan (India) naar Suriname. Hij ging daar werken als contractarbeider. In 1943 schreef hij een boek over zijn leven: *Levenslicht*. In dit gedeelte beschrijft hij zijn kennismaking met Lust en Rust, de cacaoplantage waar hij gaat werken. Hij is dan een maand in Suriname.

We waren met vijf mannen en een vrouw (die geen echtgenoot had). Toen de directeur [van de cacaoplantage] dit opmerkte, vroeg hij de dame, wie haar man was. Ik weet niet waarom dit kreng mij aanwees als haar man (misschien vond ze me jeugdiger en knapper dan de anderen). Ik was verbijsterd en sprak direct haar verklaring tegen. Maar ondanks mijn pleidooi, wilde de directeur mijn opheldering niet accepteren en waarschuwde me voor ernstige gevolgen als ik weigerde met de vrouw samen te wonen. Ik was bijzonder verbitterd. De overheid had voorzieningen getroffen voor het verblijf van twee personen in één kamer en ik zou geen aparte kamer krijgen. Ik bad tot Allah om deze last van me af te werpen. Als ik geweten had dat deze situatie zou ontstaan, zou ik een mooi, jong meisje [van goede geboorte] hebben meegenomen uit Kanpur*. […] [Daarna probeerde ik stiekem naar een andere kamer te gaan.] Toen keerde [de opzichter] zich naar me om en zei: 'Als je durft ongehoorzaam te zijn tegenover de directeur, zal ik je in een donkere cel naast de ziekenboeg zetten en je daar opsluiten.'

* een stad in Hindoestan

10 In 1963 onthulde de Surinaamse premier Jopie Pengel in Paramaribo het standbeeld van Kwakoe, een slaaf die zijn ketenen verbreekt. Het beeld herdenkt de afschaffing van de slavernij in Suriname.

a Leg uit waarom dit standbeeld in 1963 werd onthuld.

b In Amsterdam staat het Nationaal Monument Slavernijverleden. Het is het eerste landelijke monument ter herdenking van het Nederlandse slavernijverleden. Bedenk wanneer dit moment is onthuld.
Het monument is onthuld in *1888* / *1938* / *1963* / *2002*.

c Leg je antwoord bij vraag b uit.

11 Gebruik bron 7.

a Deze bron noemt verschillende dingen die behoren tot de erfenis van de slavernij in Suriname en op de Antillen. Daarbij maakt de maker van de bron onderscheid tussen 'culturele sporen' en 'politieke sporen' van slavernij. Geef van allebei een voorbeeld.

b In welk land zijn de culturele en politieke sporen te vinden die in de bron worden genoemd? Leg je antwoord uit.

c In de leertekst 'Het slavernijverleden nu' worden drie oorzaken genoemd van toegenomen belangstelling voor de geschiedenis van de slavernij. Bij welke twee oorzaken past deze bron het meest? Leg je antwoord uit.

d De bron spreekt van 'diegenen die willen vergeten en diegenen die niet willen vergeten'. Leg uit wie daarmee worden bedoeld.

e Een stelling: 'Meer aandacht voor de geschiedenis van de slavernij zal helpen bij het tegengaan van discriminatie en racisme in onze tijd.' Bedenk een argument vóór en een argument tegen deze stelling.

Bron 7 Op de website 'Slavernij en jij' (www.slavernijenjij.nl) stond in 2019 de tekst 'De erfenis nu'.

Geschiedenis laat sporen na. Niet alleen omdat er in boeken over is geschreven, of omdat veel spullen en papieren bewaard zijn in bibliotheken, musea en archieven. Of omdat op straat nog sporen te zien zijn, zoals de gevels aan de grachtenpanden in Amsterdam en de Gouden Koets waar de koning soms in rondrijdt. Geschiedenis laat vooral sporen na omdat de cultuur van mensen mede gevormd is door de geschiedenis.
De cultuur van Surinamers en Antillianen heeft veel sporen uit het slavernijverleden: in de taal, de religie, gezegden en spreekwijzen, dans en muziek, handelingen en gewoonten, opvattingen, verhalen, kostuums en hoofddoeken, gerechten en zo meer. Voor sommige mensen gaan de sporen verder dan deze culturele of sociale dingen. Zij zien [in de Nederlandse samenleving] ook politieke sporen, zoals racisme en discriminatie, stereotypen* en sociale ongelijkheid. Al dit soort sporen van deze geschiedenis vallen onder de erfenis van slavernij. De koloniale slavernij is in 1863 afgeschaft, maar wat er toen allemaal is gebeurd, is niet vergeten, al is het een lelijke bladzijde waar niet iedereen graag aan herinnerd wil worden. Soms botst dat: tussen diegenen die willen vergeten en diegenen die niet willen vergeten.

* Een stereotype is een vastgeroest idee over een groep mensen, bijvoorbeeld: 'Fransen zijn arrogant' of 'Italianen zijn goede minnaars'.

12 In de leertekst staat dat slavernij deel is van 'een gemeenschappelijke geschiedenis'. Leg uit wat daarmee wordt bedoeld.

13 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A De Britse regering schaft de slavernij in haar koloniën af.
B Het Rijksmuseum houdt een tentoonstelling over het Nederlandse slavernijverleden.
C In de Verenigde Staten worden in de zuidelijke staten alle slaven vrijgelaten.
D In Nederlands-Indië wordt de slavernij afgeschaft.
E Revolutionairen beëindigen de slavernij in de Franse koloniën.
F Surinaamse marrons stichten voor het eerst een eigen gemeenschap.
G Suriname wordt een zelfstandig land.
H Voor het eerst arriveren contractarbeiders uit Brits-Indië in Suriname.

14 Maak de juiste combinaties.

A	Boni	1	Geslaagde slavenopstand
B	Haïti	2	Herinvoering slavernij
C	Ketikoti	3	Marronleider
D	Napoleon	4	Opstand op Curaçao
E	Tula	5	Verbroken ketenen

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

De vaardigheden oefenen

De vaardigheden voor historisch denken oefen je verdeeld over de hoofdstukken van het tweede leerjaar. Daar vind je ook de definities van de vetgedrukte begrippen:

• hoofdstuk 1	V3.1 en V3.2 oorzaken en gevolgen	**cultureel, economisch, politiek-bestuurlijk, sociaal, directe oorzaak, indirecte oorzaak, direct gevolg, indirect gevolg**
• hoofdstuk 2	V1.1 onderzoek doen	**beschrijvende vraag, verklarende vraag, vergelijkende vraag**
• hoofdstuk 3	V2.4 en V2.5 continuïteit en verandering	**continuïteit, revolutie**
• hoofdstuk 4	V1.3 feit of mening	**feit, mening**
• hoofdstuk 5	V4.3 je inleven	**standplaatsgebondenheid**
• hoofdstuk 6	V2.2 en V2.3 continuïteit en verandering	**dateren**

3 Gelijkheid voor vrouwen

BASIS

Bron 1 Affiche van de Nederlandse Vereniging voor Vrouwenkiesrecht door Theo Molkenboer (1918).

Intro

1 Gebruik bron 1 en van hoofdstuk 4, paragraaf 4 bron 1. Vergelijk beide bronnen met elkaar.

- **a** Noem een belangrijke overeenkomst.
- **b** Noem een belangrijk verschil.
- **c** In bron 1 van deze paragraaf draagt de vrouw een toorts. Bedenk wat de tekenaar hiermee wil zeggen. Leg je antwoord uit met een onderdeel van de bron.

2 **a** Wanneer werd in Nederland de parlementaire democratie ingevoerd? Geef ook aan wie toen wel stemrecht had en wie niet.

- **b** Gebruik bron 1 en van hoofdstuk 4, paragraaf 4 bron 1. Zet de bronnen en gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
  - A Bron 1 van deze paragraaf.
  - B Bron 1 van paragraaf 4 van hoofdstuk 4.
  - C Invoering van algemeen kiesrecht voor mannen.
  - D Invoering van algemeen kiesrecht voor vrouwen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen welke plaats vrouwen in de 19e-eeuwse samenleving hadden.
- Je kunt uitleggen wat feministen aan het eind van de 19e eeuw aan de samenleving wilden veranderen.
- Je kunt uitleggen wat feministen begin 20e eeuw wel en niet wisten te bereiken.

Bron 2 Een moeder en kind uit de hogere klasse, eind 19e eeuw geschilderd door de Britse schilder George Goodwin Kilburne.

Een taak in het gezin

Vrouwen zijn altijd erg belangrijk geweest voor de samenleving in Europa. Ze werkten op het land, in de handel en de zorg, in werkplaatsen en fabrieken, en in het huishouden. Soms gaven ze leiding aan bedrijven en er zijn altijd vrouwelijke schrijvers, schilders en componisten geweest. Toch hadden vrouwen in het openbare leven een ondergeschikte positie. In het leger, de kerk en de politiek waren uitsluitend mannen actief – op een enkele koningin of gravin na. Ook de cultuur was voornamelijk een mannenzaak. Dat is begrijpelijk, want hoger onderwijs was eeuwenlang alleen voor jongens. Vrouwen werden vooral voorbereid op een leven als huisvrouw en moeder.

In de eerste helft van de 19e eeuw nam de vrijheid van vrouwen nog verder af. Mensen uit de hogere en middenklasse vonden dat vrouwen zich helemaal op het gezinsleven moesten richten. ‘Fatsoenlijke’ vrouwen konden alleen als onderwijzeres of verpleegkundige aan de slag. Na hun huwelijk moesten ze daarmee stoppen. Ze deden dan hooguit nog aan liefdadigheid. Betaald werk was iets voor vrouwen uit de arbeidersklasse.

Toch was niet iedereen daar tevreden mee. Aan het eind van de 18e eeuw stelden enkele vrouwen vraagtekens bij hun ondergeschikte positie. Volgens verlichte ideeën was een vrouw immers net zo goed mens en burger als een man. Sommige vrouwelijke schrijvers vonden daarom dat vrouwen recht hadden op volwaardig onderwijs en inspraak in de politiek. Maar tot 1840 hadden hun geschriften nauwelijks effect.

Bron 3 Bij de strijd om het vrouwenkiesrecht in Groot-Brittannië ging het er soms heftig aan toe. Deze foto is gemaakt in 1914, tijdens een demonstratie van zo'n 200 vrouwen bij het koninklijk paleis in Londen. Hier wordt een van de actievoerders, Emmeline Pankhurst, gearresteerd. Omdat zij in hongerstaking was, was zij erg verzwakt. De overheid zette die dag in totaal 2.000 agenten in om de orde te bewaren.

De strijd voor gelijke rechten

Na 1840 begonnen steeds meer vrouwen bezwaar te maken tegen de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Er ontstond een beweging die opkwam voor rechten van vrouwen: het **feminisme**. Deze beweging begon in de Verenigde Staten, maar kreeg al snel ook aanhang in Europa. Feministen streefden naar emancipatie: zij wilden dat vrouwen dezelfde rechten zouden hebben als mannen. Zo eisten zij toegang tot hoger onderwijs voor meisjes, gelijk loon voor mannen en vrouwen en het recht voor vrouwen om net als mannen deel te nemen aan de politiek. Rond 1900 vonden feministen vooral het laatste erg belangrijk. Om de positie van vrouwen te veranderen waren andere wetten nodig. Die konden er alleen komen als vrouwen kiesrecht kregen.

Om dit doel te bereiken richtten feministen actiegroepen op. Ze schreven boeken en artikelen, ze organiseerden lezingen en protestdemonstraties. Vooral in Groot-Brittannië kon het er fel aan toegaan. Britse feministen ketenden zich vast aan de hekken van het parlementsgebouw, richtten vernielingen aan en gingen in hongerstaking. Hun acties hadden succes: vanaf 1918 mochten Britse vrouwen naar de stembus. In andere landen duurde het soms langer. In Frankrijk bijvoorbeeld werd het vrouwenkiesrecht pas in 1944 ingevoerd.

Toen vrouwen eenmaal mochten stemmen en vrouwen in de meeste landen toegang hadden gekregen tot hoger onderwijs, leek het alsof aan de grootste ongelijkheid een eind was gekomen. De politieke strijd van de feministen zakte in en er kwam een eind aan de **eerste feministische golf**. Later zou het feminisme opnieuw aan kracht winnen. De ongelijkheid tussen mannen en vrouwen was namelijk nog niet voorbij.

Bron 4 Op 5 juli 1922 konden Nederlandse vrouwen voor het eerst hun stem uitbrengen voor de Tweede Kamerverkiezingen. Hier zijn enkele bekende feministen onderweg naar het stemlokaal in Den Haag. De vrouw met de bos bloemen is Aletta Jacobs, die jarenlang voorzitter was geweest van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.

Algemeen kiesrecht in Nederland

Ook in Nederland was de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in de 19e eeuw groot. Meisjes konden bijvoorbeeld geen hoger onderwijs volgen. Pas in 1870 slaagde de toen 16-jarige Aletta Jacobs er als eerste in lessen te volgen aan een ‘hogere burgerschool’ (vergelijkbaar met havo-vwo nu). Een jaar later kreeg ze speciale toestemming om naar de universiteit te gaan. Ze werd huisarts en zette zich in voor gelijke rechten voor vrouwen. Dat ging lang niet altijd makkelijk. Zo duurde het tot 1906 voordat *alle* slimme meisjes het recht kregen om naar de hogere burgerschool te gaan.

Nederlandse feministen streden tegen verschillende vormen van ongelijkheid. Ze vonden bijvoorbeeld dat vrouwen te weinig waardering kregen voor hun werk. Daarom organiseerden ze een grote tentoonstelling die liet zien hoe belangrijk vrouwenarbeid was voor de samenleving. Verder vonden ze dat vrouwen met veel kinderen te zwaar werden belast. Het beschikbaar stellen van voorbehoedmiddelen kon daar verbetering in brengen. Ook protesteerden feministen tegen het feit dat getrouwde vrouwen volgens de wet ondergeschikt waren aan hun man.

Zolang geen enkele Nederlandse vrouw kiesrecht had, was het moeilijk de situatie van vrouwen te verbeteren. In 1894 werd daarom de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht. Vooral christelijke partijen waren tegen kiesrecht voor vrouwen. In de Bijbel stond volgens hen namelijk dat de vrouw moest luisteren naar de man. Een vrouw had dus geen kiesrecht nodig: haar man stemde al voor haar. Pas in 1919 kregen vrouwen het recht naar de stembus te gaan, twee jaar nadat alle mannen kiesrecht hadden gekregen. Vanaf dat moment was er in Nederland algemeen kiesrecht.

3 **a** In de 19e eeuw werden vrouwen op verschillende gebieden achtergesteld bij mannen. Leg dit uit voor het economische, politiek-bestuurlijke en culturele leven.
b Gebruik bron 2. Stel dat de vrouw op dit schilderij een rol in het openbare leven had willen spelen. Kon dat? Zo ja, welke keuze had zij dan?

4 **a** Voor de emancipatie van vrouwen is de Verlichting belangrijk geweest. Leg dat uit.
b Tijdens de Franse en de Bataafse Revolutie kregen vrouwen geen stemrecht. Waarom is dat vreemd?

5 Gebruik bron 5.
a Welke zinnen vatten goed samen wat Pankhurst in deze bron duidelijk wil maken?
- ☐ A Alleen als vrouwen kiesrecht hebben, kunnen ze zonder opstand dingen veranderen.
- ☐ B Als vrouwen veranderingen willen, moeten ze in opstand komen.
- ☐ C De volksvertegenwoordiging weigert te luisteren naar de mannen van Hartford.
- ☐ D Mannen moeten de volksvertegenwoordiging naar huis sturen.
- ☐ E Omdat vrouwen geen kiesrecht hebben, moeten ze hun klachten inslikken.
- ☐ F Vrouwen moeten de volksvertegenwoordiging naar huis sturen.

b Waarom past deze bron bij de eerste feministische golf? Leg je antwoord uit.

Bron 5 In 1913 bracht de Britse feministe Emmeline Pankhurst een bezoek aan de Amerikaanse stad Hartford. Ze hield daar een beroemde toespraak: 'Vrijheid of de dood'. Daarin zei ze onder meer het volgende.

> Stel, de mannen van Hartford hebben ergens klachten over, en ze leggen die voor aan hun volksvertegenwoordiging, en die weigert te luisteren of er iets aan te doen, wat zou dan de juiste, wettelijke en praktische manier zijn om een eind te maken aan die klachten? Nou, dat is volstrekt duidelijk: de mannen van Hartford zouden deze volksvertegenwoordiging bij de volgende verkiezingen naar huis sturen en ze zouden een andere kiezen.
> Maar stel nu eens dat de mannen van Hartford helemaal niet zouden kunnen kiezen, […] wat zouden de mannen van Hartford dan doen? […] Ze zouden dan uit twee kwaden moeten kiezen: óf ze zouden hun klachten voor altijd moeten inslikken, óf ze zouden in opstand moeten komen […].

6 Gebruik bron 5.
a Waarom past de titel van de toespraak van Pankhurst bij het Britse feminisme?
b Gebruik ook bron 3 (inclusief het bijschrift). Past deze foto bij de titel van de toespraak van bron 5? Leg je antwoord uit.
c Hadden de Britse feministen succes met hun acties?

7 **a** Noem twee redenen waarom er rond 1920 een einde kwam aan de eerste feministische golf.
b Het begrip '*eerste* feministische golf' laat zien dat er ook nog een tweede is geweest. Hoe komt dat, denk je?

8 Gebruik de leertekst en bron 4. Aletta Jacobs was een belangrijke Nederlandse feministe. Noem twee dingen die zij bereikte en leg uit welk van die twee jij het belangrijkst vindt.

9 **a** In 1898 organiseerden Nederlandse feministen in Den Haag de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid. Welk idee wilden ze op deze manier bestrijden?
b Rond 1900 waren veel mensen tegen voorbehoedmiddelen. In 1911 verbood de regering zelfs de openbare verkoop van deze middelen tegen zwangerschap. Leg uit waarom feministen tegen dit besluit waren.

10 Het kiesrecht voor mannen is in Nederland anders tot stand gekomen dan dat voor vrouwen.
Noem twee belangrijke verschillen.

11 Maak de juiste combinaties, zodat goede zinnen ontstaan.

A Amerikaanse feministen	1 hielden lezingen en tentoonstellingen.
B Britse feministen	2 kregen heel laat kiesrecht.
C Franse vrouwen	3 liepen voorop in de strijd voor gelijkheid.
D Nederlandse feministen	4 voerden harde actie voor gelijkheid.

12 Gebruik bron 6.

a Wollstonecraft heeft het in dit fragment over kinderen, mannen en vrouwen. Zij verzet zich tegen de traditionele manier waarop mensen in haar tijd over vrouwen denken. Wat houdt die manier van denken in?

b Hoe denkt Wollstonecraft over kinderen en vrouwen?

c Wollstonecraft maakt een vergelijking met het zonnestelsel. Met de 'bron van licht' bedoelt ze de zon, maar ook de bron van alle kennis. Daaromheen draaien planeten en daaromheen cirkelen weer de manen.
Wie zijn in de traditionele voorstelling de planeten en wie de manen?

d En hoe vindt Wollstonecraft dat het moet zijn?

e Wollstonecraft was een verlichte denker. Toon dat aan met behulp van deze bron.

f Denk je dat de ideeën van Wollstonecraft tijdens haar leven veel invloed hebben gehad? Leg je antwoord uit.

Bron 6 De Britse schrijfster Mary Wollstonecraft (1759-1797) publiceerde in 1792 het boek *Rechtvaardiging van de rechten van de vrouw*. Dit is daaruit een kort fragment.

Kinderen, dat vind ik ook, behoren onnozel* te zijn. Maar wanneer dit woord wordt gebruikt voor mannen, of vrouwen, dan is het alleen maar een beleefde term voor zwakheid. Want als we erkennen dat de Voorzienigheid** vrouwen zo heeft geschapen dat ze in staat zijn tot het ontwikkelen van menselijke deugden en – door hun verstandelijke vermogens te oefenen – een stabiel karakter [...], dan moeten zij de gelegenheid krijgen zich [rechtstreeks] te wenden tot de bron van licht, en niet worden gedwongen om cirkels te draaien rond de weerschijn van een simpele planeet.

* onwetend, niet in staat tot verantwoordelijkheid
** God

13 **a** Amerikaanse en Europese feministen streefden naar emancipatie. Met deze term vergeleken ze zichzelf met een andere bevolkingsgroep. Leg dit uit.

b Wanneer en waar begon de eerste feministische golf?

c Hoe stond het rond die tijd met de emancipatie van de bevolkingsgroep uit vraag a?

d Bedenk waarom feministen het dus aantrekkelijk vonden om zichzelf met die bevolkingsgroep te vergelijken.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Gelijkheid voor alle geloven

BASIS

Bron 1 Kerkdienst in de Nederlands-hervormde kerk van Koog aan de Zaan (Noord-Holland). Links op de kansel staat de predikant. De man met de stok in het midden haalt geld op voor de kerk (aan de stok zit een zakje waar je geld in kunt doen). Mannen en vrouwen zitten gescheiden. Aan het plafond hangt een scheepsmodel, waarschijnlijk een herinnering aan overleden zeelieden. (Schilderij van een onbekende schilder, 1825-1834.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Een kansel of preekstoel is in een kerk een verhoogde plek om de gelovigen toe te spreken. Zet een cirkel om de kansel in bron 1 en zet er een K bij.
- **b** Bekijk de bron goed en zet bij de twee mannen die geld ophalen een €, bij het scheepsmodel een S, bij het orgel een ♫, bij de zitplaatsen voor vrouwen een V (2×) en bij de zitplaatsen voor mannen een M (3×).
- **c** Hoe kun je zien dat dit een protestantse kerk is?

2 Maak de zinnen kloppend.

Het protestantisme is ontstaan kort na *1500* / *1550* / *1600*. De protestanten scheidden zich toen af van de *calvinistische* / *lutherse* / *rooms-katholieke* kerk. Zij wilden leven volgens het woord van *de bisschoppen* / *de paus* / *God*. Ze waren heel erg tegen *de verering van heiligen* / *het zelfstandig lezen van de Bijbel*. Bij de protestanten werd de kerkdienst geleid door een *dominee* / *priester* die *wel* / *niet* mocht trouwen. In de Republiek hadden *calvinisten* / *joden* / *lutheranen* / *rooms-katholieken* allerlei voorrechten.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat er in de 19e eeuw veranderde in de positie van verschillende religieuze groepen in Nederland.
- Je kunt uitleggen wat de idealen van de confessionelen waren.
- Je kunt beschrijven hoe de schoolstrijd verliep.
- Je kunt met enkele voorbeelden uitleggen wat het begrip ‘verzuiling’ inhoudt.

Bron 2 De nieuwe rooms-katholieke kerk van het Noord-Hollandse dorp Overveen, die in 1856 in gebruik werd genomen. De gelovigen kijken toe hoe de bisschop zijn zegen uitspreekt. De Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangenkerk was een voorbeeld van de grote en rijkversierde kerken die de katholieken in de tweede helft van de 19e eeuw bouwden. De katholieke gelovigen van Overveen hadden het eeuwenlang met een klein schuilkerkje moeten doen. (Litho uit 1856.)

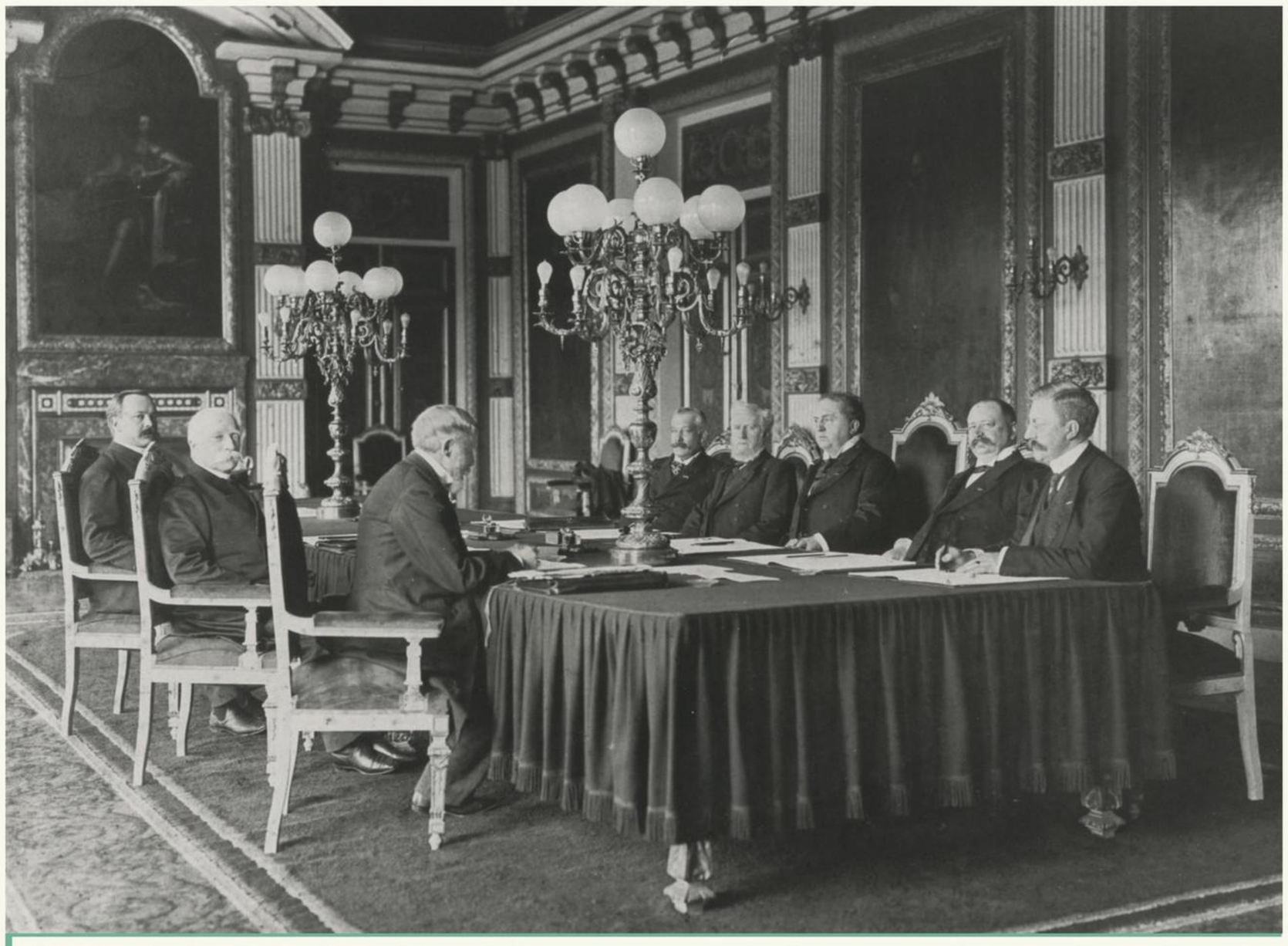
Protestanten, katholieken en joden

In de Republiek waren de godsdiensten niet gelijk: calvinisten hadden meer rechten dan andere gelovigen. Verlichte denkers vonden dat onjuist. Tijdens de Bataafse Revolutie werd in 1798 dan ook godsdienstvrijheid ingevoerd. Voortaan mocht iedereen openlijk zijn geloof belijden; katholieken en joden kregen dezelfde rechten als calvinisten.

Voor de rooms-katholieken (40% van de Nederlandse bevolking) waren de gevolgen aanvankelijk beperkt. Zij kregen een groot deel van de kerkgebouwen terug die de calvinisten tijdens de Republiek hadden ingepikt. Maar verder bleef veel bij het oude. De protestantse regering bemoeide zich namelijk intensief met de katholieke kerk in Nederland. Zo was het, net als in de Republiek, nog steeds verboden om de kerk te laten leiden door bisschoppen.

Dat veranderde pas nadat de liberaal Thorbecke zijn grondwet van 1848 had ingevoerd. Hij vond dat de staat zich zo min mogelijk met het geloof moest bemoeien. Gelovigen mochten daarom vanaf nu zelf bepalen hoe ze hun kerk wilden besturen. In 1853 besloot de paus dat de katholieke kerk in Nederland weer zou worden bestuurd door bisschoppen. Hierdoor leefde het katholieke geloof in Nederland op. Katholieken durfden steeds meer te laten zien dat ze trots waren op hun geloof. We noemen dat de katholieke emancipatie. Overal werden de oude schuilkerken vervangen door grote, rijkversierde kerkgebouwen.

Ook de joden kregen meer vrijheid. Anders dan de katholieken waren zij in Nederland maar met weinigen, nog geen 100.000. De meesten woonden in Amsterdam. In de 19e eeuw begonnen zij ook buiten Amsterdam mooie, grote synagogen te bouwen.

Bron 3 Het Nederlandse kabinet tijdens een vergadering in 1901. Derde van rechts is de toenmalige minister-president, Abraham Kuyper. Hij was de leider van de protestantse ARP. Zijn regering bestond bijna helemaal uit confessionele ministers, zowel protestantse als katholieke.

Confessionelen

Vanaf 1815 had in Nederland de koning de meeste macht. Hij bestuurde het land samen met een kleine groep rijke mannen. Nieuw was dat ook niet-protestantse mannen aan het bestuur mochten meedoen. Toch bleef het bestuur nog lang protestants. Er kwamen wel katholieken in het parlement, maar die kregen weinig kans om door te dringen in de regering. Dat kwam onder meer door wantrouwen: radicale protestanten beweerden dat katholieken de macht in Nederland wilden overnemen en het protestantisme wilden verbieden. Ook de koning was daar bang voor.

Door de grondwet van 1848 verloor de koning zijn macht en kregen de liberalen meer te zeggen. Zij wilden niet dat Nederland door ruzie over het geloof zou worden verscheurd. Zij vonden religie iets persoonlijks. Dat bleek bijvoorbeeld uit hun onderwijspolitiek. De staat moest zorgen voor goed onderwijs voor iedereen. In dit 'openbaar onderwijs' werd wel godsdienstles gegeven, maar dat was 'algemeen christelijk'. Als mensen echt protestants of katholiek onderwijs voor hun kinderen wilden, mocht dat, maar dan moesten ze zelf maar 'bijzondere' scholen oprichten en betalen.

Radicale protestanten waren daar boos over. Binnen de calvinistische kerk vormden zij een aparte stroming. Zij verschilden met andere protestanten van mening over de vraag hoe je de Bijbel moest lezen. De meeste dominees waren goed op de hoogte van de moderne wetenschap en hadden daarom moeite alle Bijbelverhalen letterlijk te geloven. Dat riep verzet op bij gelovigen die de Bijbel juist wel letterlijk bleven nemen. Deze radicale protestanten begonnen zich af te splitsen van de grote, gematigde Nederlandse Hervormde Kerk. Zij stichtten eigen, **gereformeerde kerken**.

De gereformeerden vonden het erg belangrijk dat hun kinderen gereformeerd onderwijs kregen. Ze richtten daarom eigen scholen op. De staat moest die betalen, zo vonden ze. Om daarvoor te zorgen, begonnen ze in 1879 zelfs een politieke partij, de Antirevolutionaire Partij (ARP). Met deze naam gaven ze aan dat zij niet de idealen van de Franse Revolutie navolgden (zoals de liberalen), maar het woord van God. Het was een partij van **confessionelen**: mensen die vinden dat je bij het bestuur moet uitgaan van je godsdienstige overtuiging.

Het oprichten van een politieke partij was iets nieuws. Tot dan toe stemden mensen op personen. Met een politieke partij konden politici hun krachten bundelen en stonden ze sterker. Al snel begonnen ook andere groepen (katholieken, liberalen en socialisten) politieke partijen op te richten.

Bron 4 Een leraar schrijft op de deur van een openbare lagere school (basisschool) in Amsterdam: 'Vanmiddag geen school.' De reden daarvoor was de geboorte van kroonprinses Juliana in april 1909. In deze tijd was er sinds enkele jaren verplicht basisonderwijs voor jongens en meisjes van 6 tot 12 jaar.

De schoolstrijd

Over de vraag wie de 'bijzondere' scholen moest betalen, ontstond een langdurig conflict. In deze **schoolstrijd** stonden de confessionelen (protestanten en katholieken) tegenover liberalen en socialisten. De confessionelen wilden dat de staat het bijzonder onderwijs (katholieke en protestantse scholen) zou betalen, de liberalen en socialisten vonden dat onjuist.

Uiteindelijk werden deze partijen het in 1917 eens. Het bijzonder onderwijs zou helemaal door de staat worden betaald, net als het openbaar onderwijs. Maar in ruil daarvoor moesten de confessionelen wel akkoord gaan met een wens van de socialisten en liberalen: voortaan moest er stemrecht zijn voor alle volwassen mannen.

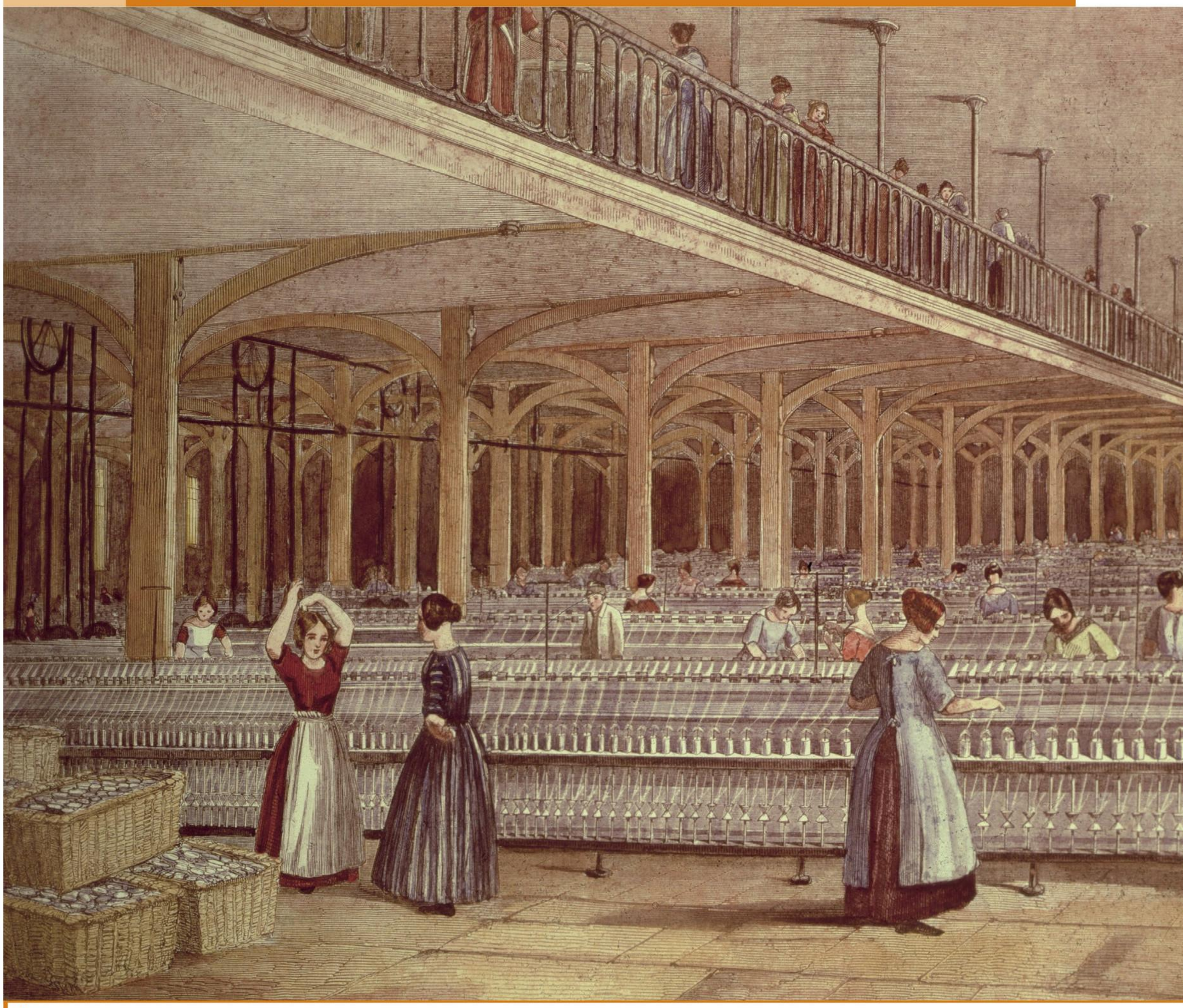
Op deze manier kwam er een einde aan een conflict dat de samenleving veertig jaar had verdeeld. In 1918 kreeg Nederland voor het eerst een rooms-katholieke minister-president. Dat liet zien dat katholieken en protestanten, 120 jaar na de invoering van de godsdienstvrijheid in Nederland, werkelijk gelijk waren.

4

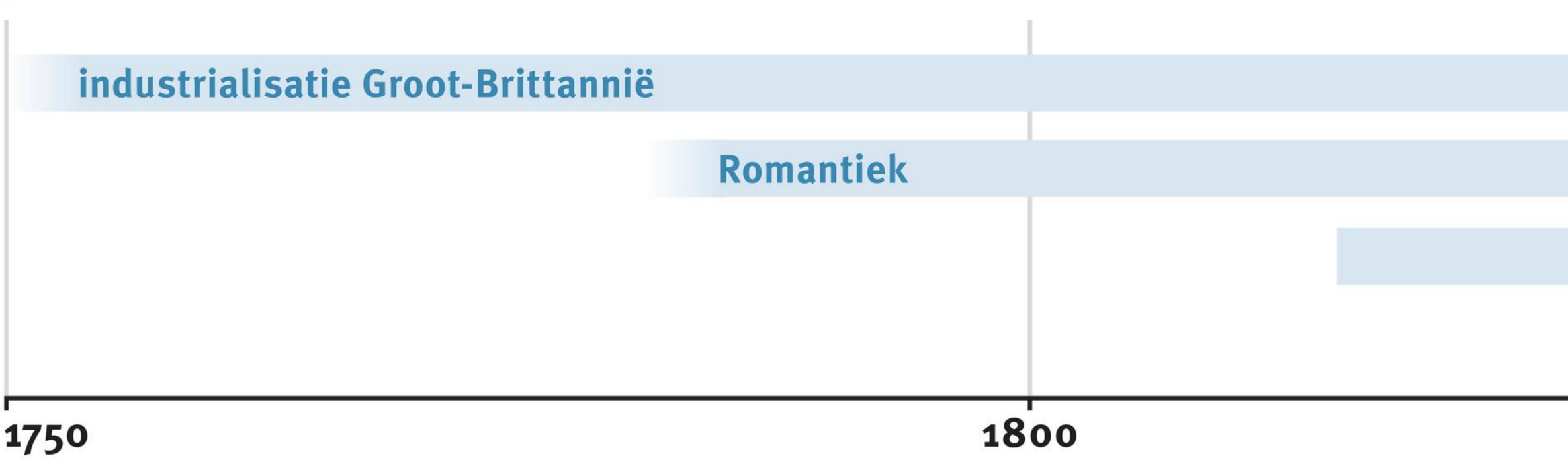
De tijd van burgers en stoommachines

De industriële revolutie

Oriëntatie

Bron 1 Een hal van de textielfabriek Dean Mills in Barrow Bridge, bij de Engelse stad Manchester. In een textielfabriek worden stoffen en garens (draden) gemaakt. In Barrow Bridge stonden twee van dit soort fabrieken, elk zes etages hoog. Allebei hadden ze één grote stoommachine, die alle apparaten aandreef. In de hal op de afbeelding werd katoengaren geproduceerd, waarvan kanten mutsjes en kleedjes werden gemaakt. (Afbeelding uit 1851.)

Bron 5 De operatiekamer van een rooms-katholiek ziekenhuis in Nederland in 1910, met nonnen als verpleegkundigen. De Nederlandse ziekenzorg was in deze tijd volledig ‘verzuild’: protestantse patiënten gingen naar andere ziekenhuizen dan katholieke.

Verzuiling

Uit de schoolstrijd blijkt dat de Nederlandse samenleving rond 1900 sterk verdeeld was. Het was erg belangrijk hoe je dacht over religie en politiek, met andere woorden: welke **levensbeschouwing** je had. Er waren vier grote levensbeschouwelijke groepen: katholieken, protestanten (waaronder gereformeerden), socialisten en liberalen. De meeste Nederlanders, van arbeider tot directeur, rekenden zichzelf tot een van deze groepen.

Elke groep had eigen organisaties. Een katholiek bijvoorbeeld ging naar een katholieke school en stemde op een katholieke politieke partij. Maar het ging verder: er waren ook katholieke kranten, ziekenhuizen, vakbonden, verzekeringsmaatschappijen, gezelligheidsverenigingen, sportclubs en woningbouwverenigingen (waar je een woning kon huren). Kort na de uitvinding van de radio werd de Katholieke Radio Omroep (KRO) opgericht. Kortom: een Nederlandse katholiek kon in een volledig katholieke omgeving leven.

Zo’n levensbeschouwelijke groep die is afgeschermd van andere, noemen we een ‘zuil’. De verdeling van de samenleving in zuilen heet **verzuiling**. De behoefte aan eigen zuilen hing samen met de emancipatie van achtergestelde groepen, zoals katholieken. Voor hen was het gunstig alles binnen hun eigen zuil te doen: ze hadden dan geen last van discriminatie en konden hun eigen cultuur beleven.

De verzuiling duurde in Nederland ongeveer van 1880 tot 1965. In theorie had je in deze tijd alleen te maken met mensen uit je eigen zuil. Alleen aan de top, in de politiek, overlegden de leiders van de zuilen met elkaar.

De werkelijkheid verschilde van groep tot groep. De katholieke zuil was het meest gesloten. In 1954 lieten de bisschoppen zelfs nog weten dat katholieke arbeiders geen lid mochten zijn van een socialistische vakbond. Ook mochten ze niet naar de socialistische radio-omroep luisteren. Maar andere zuilen waren wat opener. Zo hadden socialisten geen aparte scholen en ziekenhuizen. Bovendien trokken heel wat mensen (onder wie katholieken) zich weinig van de verzuiling aan; zij gingen wél met andersdenkenden om. De liberalen hadden zelfs een hekel aan deze verdeeldheid in de samenleving. Ze hadden eigen organisaties, maar die waren ‘algemeen’: iedereen kon er lid van worden. Zo kreeg de liberale radio-omroep de naam Algemene Vereniging Radio Omroep (AVRO).

3 **a** Welke groep was misschien niet blij met de Bataafse grondwet van 1798?

- ◯ A Calvinisten.
- ◯ B Joden.
- ◯ C Katholieken.
- ◯ D Sociaaldemocraten.

b Leg je antwoord bij vraag a uit.

4 Gebruik bron 2.
Stel, je weet alleen dat deze bron uit de 19e eeuw is. Hoe kun je dan aan de afbeelding zien dat het gaat om een gebeurtenis die zeker niet vóór 1853 heeft plaatsgevonden?

5 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Bijna alle mensen in Nederland zijn katholiek.
B De katholieke kerk krijgt in Nederland veel oude kerkgebouwen terug.
C Katholieken mogen niet meer deelnemen aan het Nederlandse bestuur.
D Overal in het Koninkrijk der Nederlanden verrijzen grote katholieke kerken.

6 **a** In welke eeuw is het protestantisme in de Nederlanden ontstaan?
b Een stelling: 'Protestanten zijn altijd verdeeld geweest.'
Klopt de stelling? Leg je antwoord uit.
c In de Nederlandse calvinistische kerk was in de 19e eeuw ruzie. Leg uit waar die ruzie over ging.
d Wat was een belangrijk gevolg van deze ruzie?

7 Gebruik bron 6.
Maak de zinnen kloppend.
In deze bron gaat het om de verkiezing van een *lid van een politieke partij* / *persoon*.
Deze bron is daarom kenmerkend voor de periode vóór *1815* / *1848* / *1879* / *1917*.

VERKIEZING TE ZWOLLE.

Vele Kiezers van *Elburg*, *Doornspijk* en *Oldebroek*, voornemens zijnde voor een Lid van de 2e Kamer der Staten-Generaal, op *den 9 April* , te stemmen op den Heer

Mr. H. J. A. RAEDT van OLDENBARNEVELT,

Subst.-Officier bij de Regtbank te 's Gravenhage,

die, door veeljarige inwoning en relatiën, met de belangen en behoeften van het district bijzonder bekend is, noodigen hunne medekiezers *dringend* uit, hunne stemmen op dien Heer uit te brengen en getrouw ter stemming op te komen.

Bron 6 Advertentie voor Tweede Kamerverkiezingen uit de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant*, 8 april 18...

8 **a** Wat was de eerste politieke partij in Nederland?
b Wie hadden die partij opgericht en waarom?
c Waarom wilden de liberalen niet meebetalen aan religieus onderwijs?
d Maak de zinnen kloppend.
De confessionelen zeiden: 'De grondwet geeft ons *wel* / *niet* het recht om eigen scholen te stichten. Net als andere burgers betalen wij belasting. De overheid gebruikt ons belastinggeld voor *bijzondere* / *openbare* scholen, maar onze kinderen gaan daar *wel* / *niet* naar toe.'

9 In de jaren 1917-1919 waren er grote veranderingen in Nederland.
Noem vier veranderingen. Leg ook uit waarom elke verandering een overwinning was voor confessionelen, feministen, katholieken of sociaaldemocraten.

10 **a** Leg uit wat het verschil is tussen een klasse en een zuil.
b Kan iemand tegelijk bij een bepaalde klasse én bij een bepaalde zuil behoren? Leg je antwoord uit met een voorbeeld.
c Noem een zuil waarvan de leden grotendeels tot één klasse behoorden. Leg je antwoord uit.

11 **a** De Nederlandse samenleving was tussen 1880 en 1965 niet volledig verzuild. Leg dat uit.
b Bedenk waarom de verzuiling vooral goed te zien was in de pers (kranten, radio en televisie) en in het onderwijs.

12 **a** Maak de zinnen kloppend.
Sommige groepen die maatschappelijk worden benadeeld, streven naar een eigen zuil. Dat is begrijpelijk. Binnen een zuil word je immers vooral beoordeeld op je *afkomst* / *prestaties*. Ook kun je daar *kennismaken met andere culturen* / *omgaan met gelijkgestemden*. Dit verklaart dat katholieken streefden naar een *gesloten* / *open* zuil: katholieken werden namelijk lang gezien als *gelijkwaardig* / *minderwaardig*. Er is dus *geen* / *wel een* verband tussen verzuiling en emancipatie.
b In 1993 begon de Nederlandse Moslim Omroep met het uitzenden van radio- en televisieprogramma's. Het tijdperk van de verzuiling was in Nederland toen allang voorbij. Bedenk waarom sommige Nederlandse moslims toch behoefte hadden aan een eigen omroep. Gebruik in je antwoord het begrip 'levensbeschouwing'.
c Bedenk ook waarom sommige Nederlanders (moslims en anderen) tegenstander zijn van een aparte islamitische zuil.

13 Schrijf van deze paragraaf een korte samenvatting van maximaal 150 woorden. Verwerk daarin de volgende begrippen: *antirevolutionairen* • *confessionelen* • *emancipatie* • *kiesrecht* • *schoolstrijd* • *verzuiling*.

14 In dit hoofdstuk ben je een aantal keren het woord 'emancipatie' tegengekomen.
a Waarvoor werd dit woord oorspronkelijk gebruikt?
b Voor welke groepen in de 19e eeuw is het woord verder nog gebruikt?
c Zou je voor de periode 1800-1920 ook kunnen spreken van de emancipatie van de arbeiders? Leg je antwoord uit.

15 We leven nu ruim honderd jaar na 1920. Toch is er volgens veel mensen ook nu in Nederland nog geen volledige vrijheid en gelijkheid voor iedereen.
Welke vorm van onvrijheid of ongelijkheid in het Nederland van nu vind jij het belangrijkste? En wat zou jij eraan willen doen? Leg je mening duidelijk uit en gebruik daarbij een voorbeeld dat je kent. Gebruik maximaal 150 woorden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Continuïteit en verandering

HISTORISCH DENKEN

Slavernij door de eeuwen heen

Leerdoelen
- Je kunt gebeurtenissen in de juiste eeuw, het juiste tijdvak en de juiste periode plaatsen.
- Je kunt een aantal hulpmiddelen noemen en gebruiken om een bron te dateren.

Vaardigheid
- V2.2 en 2.3

Basis
- Paragraaf 6.1 en 6.2

Hoe moet je een bron dateren? Met andere woorden: hoe kun je te weten komen wanneer een bron is gemaakt? In deze opdracht onderzoek je een aantal bronnen over slavernij en leer je hoe je deze in de tijd kunt plaatsen.

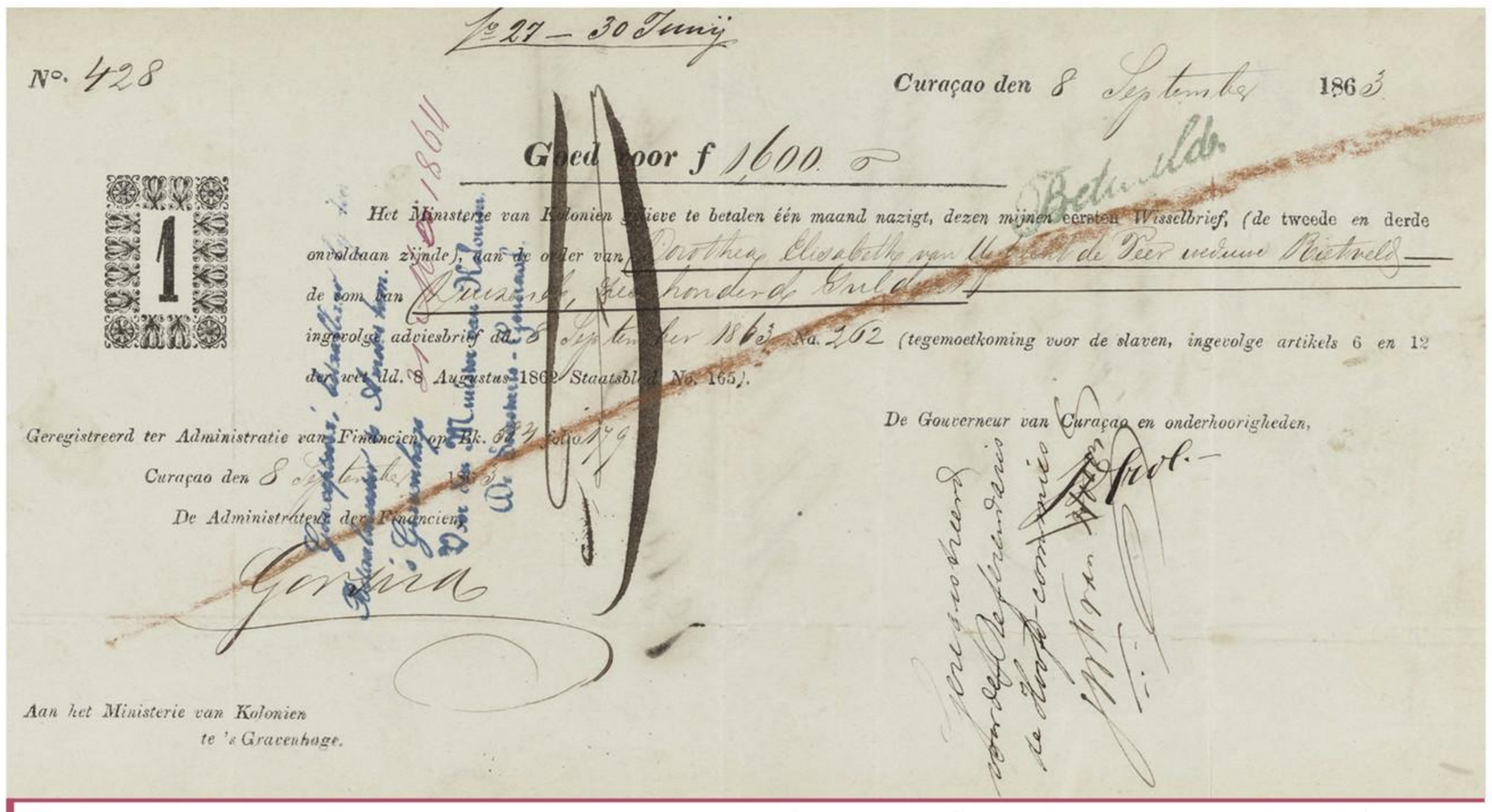
1 Gebruik V2.2 en 2.3.
De bronnen in deze opdrachten komen uit verschillende eeuwen en tijdvakken. Ken je die nog?

a Vul het schema aan met de juiste jaartallen, eeuwen, tijdvakken en periodes. Tip: kijk zo nodig bij V2.2.

Jaartallen	Eeuw	Tijdvak	Periode
1600-1700	..... eeuw	De tijd van ..... en	
	..... eeuw	De tijd van pruiken en revoluties	
1800-1900	..... eeuw	De tijd van ..... en	

b Gebruik V2.3. Welke drie stappen kun je zetten om een bron te dateren?

2 Je gaat bron 1 t/m 4 zo precies mogelijk dateren.
Dateer elke bron. Doe het zo: geef aan in welk jaar de bron werd gemaakt of geef aan vóór en/of na welk jaar een bron is gemaakt. Leg telkens uit hoe je bij het antwoord komt.

No. 428

Curaçao den 8 September 1863

Goed voor f 1600.

1

Het Ministerie van Kolonien gelieve te betalen één maand nazigt, dezen mijnen eersten Wisselbrief, (de tweede en derde onvoldaan zijnde), aan de order van Dorothea Elisabeth van Uytrecht de Veer weduwe Rietveld

de som van Duizend, Vier honderd Gulden

ingevolge adviesbrief dd. 8 September 1863 No. 262 (tegemoetkoming voor de slaven, ingevolge artikels 6 en 12 der wet dd. 8 Augustus 1862 Staatsblad No. 165).

De Gouverneur van Curaçao en onderhoorigheden,

Geregistreerd ter Administratie van Financien op Bk. 6 Folio 179

Curaçao den 8 September 1863

De Administrateur der Financien,

Aan het Ministerie van Kolonien
te 's Gravenhage.

Bron 1 Dorothea Elisabeth van Uytrecht-de Veer (1823-1904) ontving deze wisselbrief (een soort cheque) als 'tegemoetkoming voor de slaven' die zij moest vrijmaken. Op het document lees je hoeveel de wisselbrief waard was, wanneer deze is afgegeven en door wie.

Bron 2 Na onderhandelingen sloot het bestuur van de kolonie Suriname in 1762 vrede met de Saramaccanners, een groep marrons. In dit vredesverdrag stond onder andere het volgende.

1 De bosnegers van Saramacca zullen als vrije lieden erkend worden. […]

5 Zij zullen alle slaven die zich sinds de vredesonderhandelingen bij hen gevoegd hebben, overgeven en daarvoor 10 tot 50 gulden ontvangen. En ook alle nieuwe slaven die zich bij hen zullen voegen, [zullen zij] overleveren.

6 Zij zullen onder hen geen slaven dulden en de overtreders van deze regel zullen gestraft worden.

7 Zij zullen, als ze daartoe verzocht worden, behulpzaam zijn bij het vangen van weggelopen slaven, in ruil voor een premie en beloning. […]

Bron 3 Een groep Rotterdamse dames stuurde deze noodkreet aan koning Willem II, die regeerde van 1840 tot 1849.

Het is op de toestand van de slaven in de West-Indische bezittingen* dat wij, die deze brief ondertekend hebben, vrouwelijke ingezetenen van de Nederlanden, nederig de aandacht van Uwe Majesteit zouden willen vestigen. Terwijl wij zelf de vrijheid, de grootste van de aardse voorrechten, genieten, kunnen wij niet langer met onverschillige oren de roepstem aanhoren van diegenen die deze vrijheid niet hebben. Er gaat uit Suriname een kreet op die ons luid toeroept ons uiterste best te doen, om Uwe Majesteit te bewegen aan de afschaffing der slavernij te willen meewerken.

* koloniën

Bron 4 Deze banjo is gemaakt door tot slaaf gemaakten in Suriname en is de oudste banjo van het Amerikaanse continent. Dit soort snaarinstrumenten werd ontwikkeld omdat op sommige plantages trommels en blaasinstrumenten verboden waren. De banjo is door de Schots-Nederlandse officier John Gabriël Stedman (1744-1797) meegenomen naar Nederland.

3
- **a** Zet de bronnen 1 t/m 4 in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
- **b** Welk probleem is er met het op volgorde zetten van deze bronnen?
- **c** Stel, je onderzoekt de cultuur van de slaven in Suriname in de 17e en 18e eeuw. Om welke reden is het dan belangrijk om bron 4 nauwkeurig te dateren?
- **d** Verzin zelf nog een voorbeeld waarbij datering belangrijk is om het verleden goed te kunnen begrijpen.

4 Gebruik bron 1 t/m 4 opnieuw.
- **a** Welke bron was het makkelijkst te dateren? Waarom?
- **b** Welke bron was het moeilijkst te dateren? Licht je antwoord toe.

Maak online steropdracht 5 voor extra uitdaging.

De Crijtbergh

Leerdoelen
- Je kunt gebeurtenissen in de juiste eeuw, het juiste tijdvak en de juiste periode plaatsen.
- Je kunt een aantal hulpmiddelen noemen en gebruiken om een bron te dateren.

Vaardigheid
- V2.2 en 2.3

Basis
- Paragraaf 6.4

Tegenwoordig is de Krijtberg een statige katholieke kerk in Amsterdam. Dit is niet altijd zo geweest. Lange tijd stond op deze plek het koopmanshuis De Crijtbergh. In dit huis werd in 1642 een katholieke schuilkerk gevestigd.
In deze opdracht onderzoek je de geschiedenis van deze katholieke kerk aan de hand van vier bronnen. Kun jij ze in de juiste tijd plaatsen?

6 Gebruik V2.2 en 2.3.
De bronnen in deze opdrachten komen uit verschillende eeuwen en tijdvakken. Vul de eerste vier kolommen in het schema aan met de juiste jaartallen, eeuwen, tijdvakken en periodes (zie V2.2 in de Inleiding).

Jaartallen	Eeuw	Tijdvak	Periode	Vraag 7b
1500-1600	..... eeuw	De tijd van ..... en		
	..... eeuw	De tijd van regenten en vorsten	Vroegmoderne tijd	
1700-1800	..... eeuw	De tijd van ..... en		
	..... eeuw	De tijd van burgers en stoommachines		

7 Gebruik paragraaf 4.
De positie van de katholieken in Nederland is door de eeuwen heen veranderd.
Hieronder staan vijf zinnen over de katholieke kerk in Nederland.

a Onderstreep in elke zin de woorden (een begrip, het verschijnsel of de gebeurtenis) waarmee je de zin kunt dateren.

1 In de Bataafse Republiek wordt vrijheid van godsdienst ingesteld.
2 Enkele jaren na het begin van de Nederlandse Opstand wordt Amsterdam een calvinistische stad. Het katholieke stadsbestuur moet aftreden en wordt per boot de stad uit gevaren.
3 Voor het eerst in 273 jaar mogen bisschoppen weer leidinggeven aan de katholieke kerk in Nederland.
4 In 1648, als de Opstand beëindigd wordt, is de calvinistische kerk in de Republiek het meest belangrijk, maar worden katholieken niet vervolgd.
5 In het Koninkrijk der Nederlanden mag de paus geen bisschoppen benoemen.

b Zet de cijfers uit vraag a op de juiste plek in het schema van vraag 6.

8 **a** Gebruik bron 5. Vul de juiste jaartallen in.
Bron 5 is gemaakt in de periode .....-.....

b Gebruik bron 6. Wat kun je zeggen over de datering van deze bron? Leg je antwoord uit.

c Twee feiten:

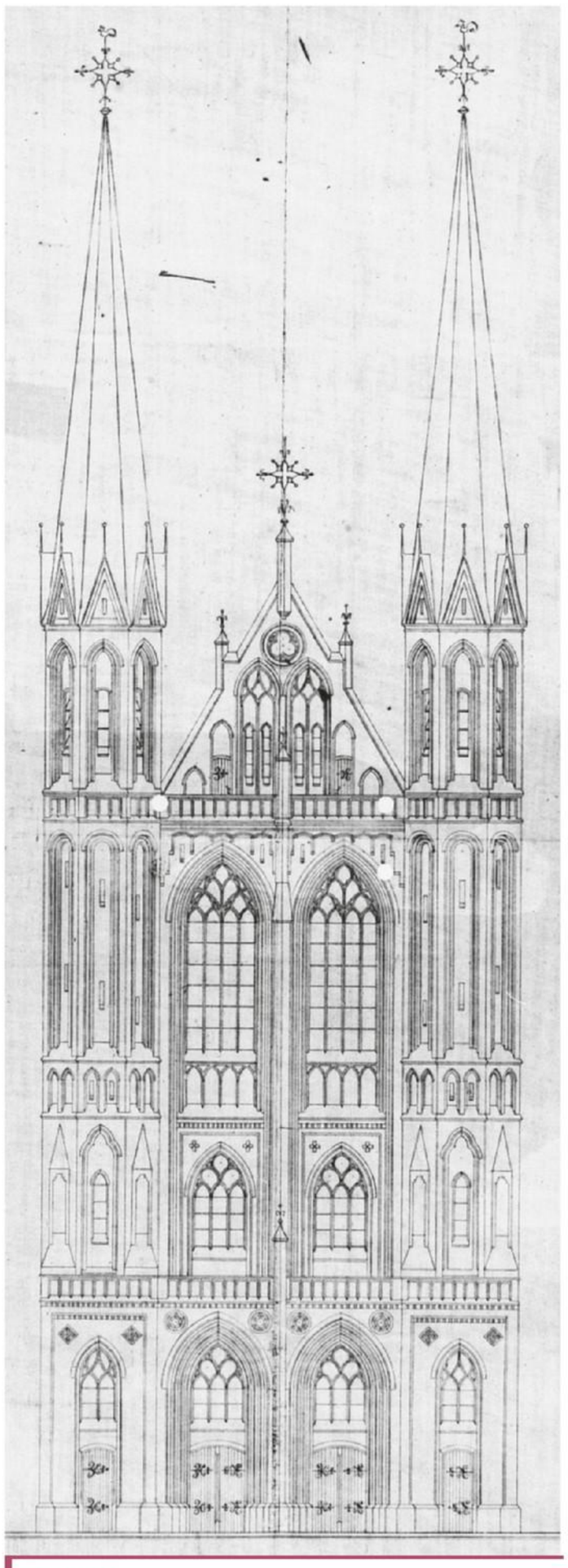
1 In het archief van Amsterdam bevindt zich een foto van de Nieuwezijds Voorburgwal (een gracht) met op de achtergrond De Krijtberg, gebouwd naar het ontwerp van Alfred Tepe.

2 De Nieuwezijds Voorburgwal werd in 1884 gedempt.

Leg uit dat je met deze foto bron 6 nog nauwkeuriger kunt dateren.

Bron 5 Deze tekening van de katholieke schuilkerk De Crijtbergh werd gemaakt door een onbekende Amsterdammer. Hij bekeek alle kerkgebouwen in Amsterdam en plakte zijn tekeningen in een boek waarin de verschillende kerken werden beschreven. Dat boek was in 1765 verschenen. Er staat geen tekening van na 1817 in het 'plakboek'.

Bron 6 Het eerste ontwerp voor de gevel van het nieuwe kerkgebouw dat de oude schuilkerk moest vervangen. Het ontwerp is van de geestelijke en architect Alfred Tepe (1840-1920).

9 Gebruik bron 7 en 8. Bekijk beide foto's nauwkeurig.

a Welke overeenkomst zie je tussen de foto's?

b Welke van de twee foto's is het oudst? Leg uit waarom je dat denkt.

c Bron 7 en 8 kun je niet nauwkeurig dateren. Geef aan in welke periode elke foto gemaakt zal zijn. Kies uit: *1800-1850* • *1850-1900* • *1900-1940* • *na 1960*.

Bron 7 Foto van het Spui, met op de achtergrond de katholieke kerk de Krijtberg.

Bron 8 Een foto van het Spui in Amsterdam met op de achtergrond de katholieke kerk de Krijtberg.

10 Gebruik bron 9.

a Welke informatie in het bronbijschrift geeft een aanwijzing voor de datering in de bron?

b Kun je de bron nog nauwkeuriger dateren met behulp van de bron zelf?

Bron 9 In de Bataafse Republiek werd op alle Amsterdamse kerken (ook op De Crijtbergh) het volgende bericht geplakt. Het staat er één keer in het Nederlands en één keer in het Frans.

ICI ON ADORE DIEU, CITOYEN!
QUI QUE TU SOIS, NE TROUBLE PAS CE CULTE.
HIER EERT MEN GOD, BURGER!
WIE JIJ OOK BENT, STOOR DEZE EREDIENST NIET.
C.W. Visscher, Maire [burgermeester].

11 Gebruik bron 5 en 9.

Een uitspraak: 'De tekenaar van bron 5 heeft zijn tekening waarschijnlijk gemaakt nadat de patriotten godsdienstvrijheid hadden ingevoerd (bron 9). Hij zal hebben gedacht dat de katholieken hun schuilkerken nu wel snel zouden vervangen door nieuwe kerken. Om toch een herinnering aan schuilkerk De Crijtbergh te hebben, zal hij er nog snel een tekening van hebben gemaakt.'

a Kan de uitspraak kloppen, als je kijkt naar de datering van bron 5?

b Is de datering van bron 5 een bewijs voor deze uitspraak? Leg je antwoord uit.

Maak online steropdracht 12 voor extra uitdaging.

In de 19e eeuw veranderde het leven enorm. Dat kwam door de uitvinding van de stoommachine. Om dingen te maken gebruikten mensen tot dan toe hun eigen spierkracht of de kracht van dieren, stromend water of de wind. Daar kwam nu de kracht van stoommachines bij.
Ze werkten op steenkool en waren veel krachtiger dan mensen, paarden of de wind. Opeens konden mensen met weinig inspanning heel veel spullen maken, zoals grote hoeveelheden katoengaren. Vervoer over land en water werd ook gemakkelijker, door de stoomtrein en de stoomboot.
In dit hoofdstuk lees je welke enorme gevolgen deze ‘industriële revolutie’ (1750-1900) heeft gehad, niet alleen voor de economie, maar ook voor de manier waarop mensen leefden. Ook de politiek en de cultuur veranderden door de komst van de stoommachine. We zeggen daarom dat in 1800 een nieuwe periode begon: die van de moderne tijd.

6 Oefenen met een foto en een tekstbron

TOEPASSEN

Suffragettes

Basis
- Paragraaf 6.3

Vanaf 1840 streden feministen in Groot-Brittannië voor vrouwenkiesrecht. Zij noemden zichzelf ‘suffragettes’. In deze opdracht onderzoek je door middel van foto’s hoe we anders over suffragettes zijn gaan denken.

Bron 1 Een Britse suffragette wordt tijdens een demonstratie in Manchester gearresteerd door de politie. (Foto uit 1905.)

Bron 2 Een Britse suffragette wordt tijdens een demonstratie buiten Buckingham Palace (het paleis van de Britse koning) in Londen gearresteerd door de politie. (Foto uit 1914.)

1 Gebruik de leertekst van paragraaf 3.

a Waarom werden juist in Groot-Brittannië suffragettes vaak gearresteerd?

b Wanneer kregen vrouwen in Groot-Brittannië stemrecht?

2 **a** Gebruik bron 1. Welk woord vind jij passen bij bron 1? Leg je antwoord uit. Kies uit: *angstig* • *arrogant* • *gewelddadig* • *intimiderend* • *misdadig* • *moedig* • *onfatsoenlijk* • *ongehoorzaam*.

b Gebruik bron 2. Welk woord uit vraag a vind jij passen bij bron 2? Leg je antwoord uit.

c De laatste jaren is in Groot-Brittannië campagne gevoerd om politici op te roepen om de strafbladen van de suffragettes kwijt te schelden. Waarom zouden mensen dat nu belangrijk vinden?

3 Gebruik bron 3.

a De maker van deze foto laat hier een vrouw zien die zich volgens hem niet gedraagt 'zoals het hoort'. Noem twee dingen in deze bron waaraan je dat ziet.

b Welke waarde paste, volgens veel mensen rond 1900, wél bij fatsoenlijk vrouwengedrag?

- ◯ A Bescheiden zijn.
- ◯ B Moedig zijn.
- ◯ C Ondernemend zijn.
- ◯ D Zelfstandig zijn.

c Veel mensen rond 1900 vonden dat suffragettes 'gestoord' of 'hysterisch' waren, omdat zij zich niet gedroegen zoals vrouwen zich hoorden te gedragen.
Leg uit welk gedrag van suffragettes niet paste bij hun beeld van vrouwen.

d Welke boodschap over suffragettes wil de maker van bron 3 met deze foto geven?

e Leg uit hoe het kan dat veel mensen nu anders kijken naar de foto's in bron 1 tot en met 3 dan mensen rond 1900. Denk daarbij aan standplaatsgebondenheid.

Bron 3 In deze spottende foto wordt een beeld geschetst van een samenleving waarin vrouwen gelijke rechten hebben: de man moet de was doen, de vrouw heeft een broek aan en rookt een sigaret. (Foto uit 1901.)

Harriet Tubman

Basis
- Paragraaf 6.2

In de 19e eeuw ontstonden er in de Verenigde Staten vluchtroutes voor slaven die naar het noorden wilden. Harriet Tubman was een voormalige slavin die ontsnapte en daarna vele andere slaven hielp bij hun vlucht. In deze opdracht probeer je zoveel mogelijk informatie over haar leven te verzamelen.

Bron 4 Portret van Harriet Tubman.

Bron 5 De tekst van een gedenksteen die in 1914 voor Harriet Tubman werd opgericht, een jaar na haar dood.

In herinnering aan Harriet Tubman
Geboren als slaaf in Maryland rond 1823
Gestorven in Auburn, New York, 10 maart 1913

[...] Tijdens de burgeroorlog leidde zij, met bijzondere moed, meer dan 300 negers vanuit de slavernij naar de vrijheid. Ook heeft zij als spion en als verpleegster onschatbare diensten bewezen.
Met stilzwijgend vertrouwen in God doorstond zij elk gevaar en overwon zij elk obstakel. Bij alles had zij een enorm vooruitziende blik en een bijzonder beoordelingsvermogen. [...]

Bron 6 In 1860 schreef Thomas Garrett een brief aan William Still. Beiden waren abolitionisten.

Ik schrijf om je te laten weten dat Harriet Tubman weer in de buurt is. Ze is gisteravond aangekomen [...] en heeft twee mannen meegebracht vanuit het verre New Castle. Ik heb gisteravond een man betaald die hen verder naar Chester County zal brengen. De vrouw van één van de mannen – en ook twee of drie kinderen – waren dertig mijl eerder achtergelaten, en ik heb Harriet tien dollar gegeven om een koets te huren en hen ook naar Chester County te brengen.

4 Gebruik bron 5 en 6 en de leertekst van paragraaf 2.

a Wanneer was de burgeroorlog die in bron 5 genoemd wordt, en wie vochten er tegen elkaar?

b Wie waren de abolitionisten?

c In bron 6 wordt gesproken van twee mannen, een vrouw en twee of drie kinderen. Wie waren deze mensen? Leg je antwoord uit met behulp van bron 5.

d Chester County ligt in het noorden van de Verenigde Staten. Waarom wilden deze mensen daarheen vluchten?

5 Gebruik bron 5 en 6.

a Maak de zinnen kloppend.
Bron 5 is gemaakt *tijdens* / *na* het leven van Harriet Tubman. Het is een *gedenksteen* / *toespraak*.
Bron 6 is gemaakt *tijdens* / *na* het leven van Harriet Tubman. Het is een fragment uit een *brief* / *dagboek*.

b Hieronder staat een aantal vragen over het leven van Harriet Tubman. Geef voor elke vraag aan of je er informatie over kunt vinden in een van de bronnen.

Vraag	Hierover vind je informatie in:
Was Harriet Tubman zelf ooit een slaaf?	*bron 5 / bron 6 / geen van beide*
Werkte Harriet Tubman alleen?	*bron 5 / bron 6 / geen van beide*
Hoe is Harriet Tubman overleden?	*bron 5 / bron 6 / geen van beide*
Vonden tijdgenoten van Harriet Tubman dat zij een belangrijk persoon was?	*bron 5 / bron 6 / geen van beide*

c Welke informatie over het leven van Harriet Tubman komt in beide bronnen terug?

d Weet je daardoor zeker dat deze informatie klopt?

e Hieronder staan drie uitspraken op basis van de bronnen. Welke uitspraak is een mening, welke is mogelijk een feit en welke is een feit? Maak de juiste combinaties.

A Harriet Tubman was ontzettend dapper.	1 Een mening
B Harriet Tubman heeft echt bestaan.	2 Mogelijk een feit
C Harriet Tubman heeft meer dan 300 slaven bevrijd.	3 Een feit

f Geef een argument waarom de informatie in bron 6 betrouwbaarder is dan de informatie in bron 5.

6 In deze opdracht heb je een beetje informatie verzameld over het leven van Harriet Tubman.
Geef je eigen mening: welk detail over haar leven vind jij het meest interessant?

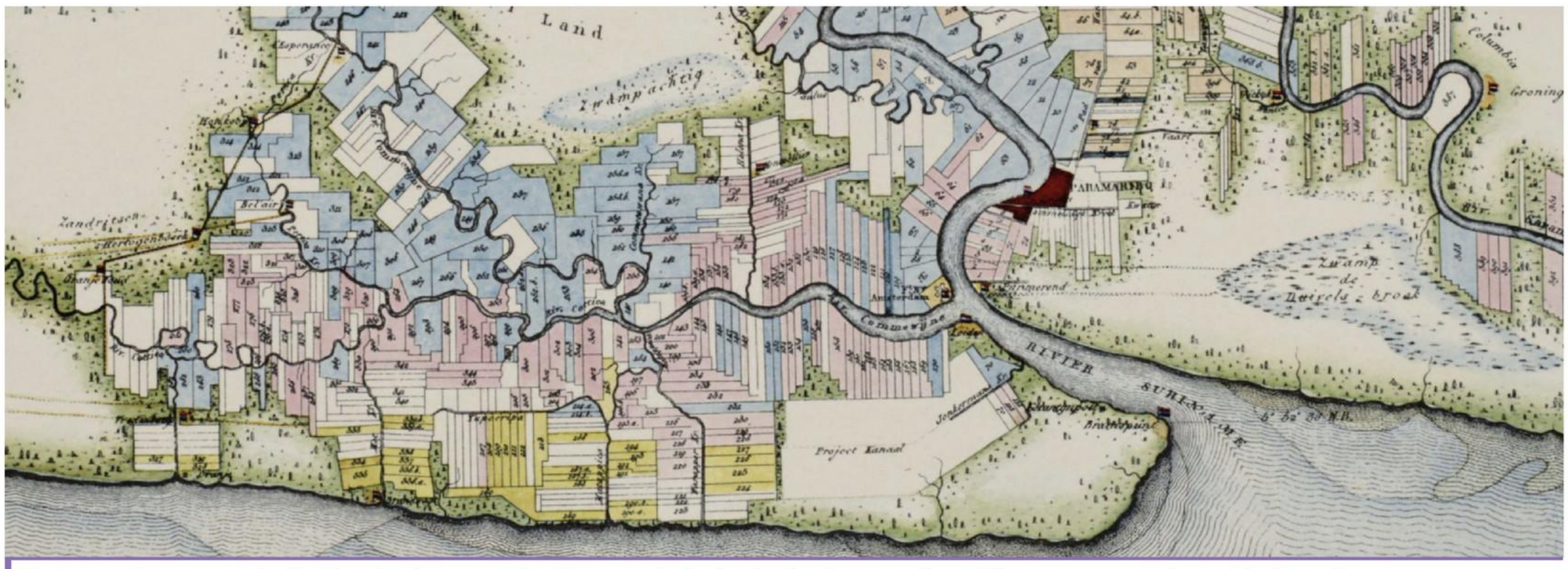
7 Suriname

VERDIEPEN

De eigenaar van plantage De Nieuwe Grond in de kolonie Suriname woonde in Nederland. Een directeur regelde de dagelijkse gang van zaken. In 1831 had ene Coenders de leiding over de plantage. Hij betaalde in dat jaar de eigenaar 2.575 gulden om zijn zwarte vrouw Jansje en hun grote kinderen Naatje, Paulina, Willem en twee kleine kinderen vrij te kopen. Dat was een flink bedrag, minstens twee jaarinkomens. Zo'n verhaal roept de vraag op hoe de bewoners van een plantage samenleefden. Enerzijds was er dwang, geweld en grote ongelijkheid, anderzijds leefden vrijen en slaven dicht bij elkaar op een plantage en ontstonden er (soms liefdevolle) relaties.
De vraag is: hoe leefden vrije mensen en slaven samen op de plantages in Suriname?

Bron 1 Een kijkkast van de suikerplantage Visserszorg aan de rivier Commewijne in Suriname, circa 1825. De kunstenaar Gerrit Schouten (1779-1839) maakte zulke kijkkasten in opdracht van plantage-eigenaren die in Nederland woonden en wilden weten hoe hun bezit in Suriname eruitzag. Schouten bouwde de plantage van hout en papier na en toonde wat er op de plantage gebeurde. Schouten was van gemengde komaf: zijn witte, Nederlandse vader was getrouwd met een rijke vrouw, de vrije Suzanna, die een witte vader en een zwarte moeder had.

Bron 2 Deze kaart uit 1835 laat een gedeelte van de kolonie Suriname zien. Alle genummerde gebieden zijn plantages. Het donkerrode gebied is Paramaribo. De stad ligt aan de Suriname-rivier, die naar de Atlantische Oceaan stroomt. De kaart staat 'ondersteboven': hij is op het zuiden georiënteerd.

Bron 3 Een dansfeest, *du*, op een plantage. (Kijkkast gemaakt door Gerrit Schouten, 1830.)

Een *du* was een toneelstuk met dans en muziek. De instrumenten waren Afrikaans, net als de arm- en beenversieringen van de muzikanten. De danseressen droegen hun mooiste kleding. In het toneelstuk waren vaste rollen. 'De koning', in mooie kleding, stelde de gouverneur van de kolonie voor. Eén vrouw vertelde het verhaal, terwijl anderen het uitbeeldden. Tijdens een *du* bekritiseerden de zangers en dansers de slavernij en het plantageleven. Op bijna alle plantages mochten slaven zo'n twee keer per jaar een dansfeest houden. Zo'n feest duurde meerdere dagen.

1 Gebruik bron 1 en 2.

a Plantage Visserszorg lag aan de benedenloop van de Commewijne. Omcirkel op de kaart (bron 2) waar dat is.

b Gebruik bron 2. Wat valt op aan de ligging van de plantages?

c Bedenk met behulp van bron 1 en 2 een verklaring hiervoor.

d Bron 1 geeft een idee van hoe een suikerplantage er in de eerste helft van de 19e eeuw uitzag. In bron 4 zie je een aantal details van de kijkkast. Zet de letters uit bron 4 op de juiste plek.

De houtzagerij: .....
De hutten waar de slaven woonden: .....
De planterswoning, waar de directeur van de plantage woonde: .....
De suikerfabriek, waar de suiker geperst werd: .....
Een weide met vee: .....

e Op een plantage was altijd een grote moestuin en vaak ook vee. Ook de slaven hadden eigen 'kostgronden' (tuinen). Waarom was dat?

f Om welke reden zou er een houtzagerij op de plantage geweest zijn?

g Leg uit dat bron 1 een verschil laat zien tussen de sociale positie van witte directeuren en die van zwarte slaven.

Bron 4 Een aantal details van bron 1.

A

B

C

D

E

2 **a** Zet de bewoners van de plantage op de juiste plek in de eerste kolom van het schema. Kies uit: *blankofficier* • *directeur* • *huisslaven* • *veldslaven*.

Bewoner	Taak	Beloning
Planter	Eigenaar van de plantage	
	Bestuurde de plantage bij afwezigheid van de eigenaar	
	Witte man die toezicht hield op de slaven en de bastiaan	
Bastiaan	Slaaf die zorgde dat al het werk gedaan werd en die andere slaven strafte	
	Werkten in het huis van de directeur of planter	
	Werkten op de velden en verwerkten de producten	Kleine portie slavengoederen

b Jaarlijks ontvingen de veldslaven goederen zoals kleding en stoffen, vishaken, tondeldozen om vuur mee te maken en voedsel.
Welke beloning zouden de andere bewoners hebben gekregen? Zet de zinnen op de juiste plek in de derde kolom van het schema. Kies uit: *dubbele portie slavengoederen* • *grote portie slavengoederen* • *hoog salaris* • *laag salaris* • *winst van de plantage*.

c Gebruik bron 5. Wat vertelt deze bron je over de machtsverhouding tussen de blankofficier, de bastiaan en de andere slaven?

d Hoe zouden slaven gedacht hebben over de bastiaan? Leg je antwoord uit.

Bron 5 E.J. Bartelink was blankofficier op plantage Zeezigt. Op een dag merkte hij dat twee slaven niet waren komen opdagen voor het veldwerk. Hij vroeg een slavin die hij vertrouwde of hij de directeur hierover moest inlichten. Zij zei het volgende.

> Als je dat doet, ben je reddeloos verloren. De twee mannen zijn voor de bastiaan gaan vissen of op zijn kostgrondje gaan werken. Je zult zowel hem als het volk tegen je krijgen. Als je wacht, zal je zien dat de anderen de twee taken van de afwezigen in hun vrije tijd afmaken.

3 Om te zorgen voor orde en discipline onder de slaven, stelden de bestuurders van de kolonie een streng slavenreglement op. De regels moesten ook zorgen voor een strikt onderscheid tussen de bevolkingsgroepen. Maar de praktijk op de plantages was anders.
Welke voorbeelden uit de praktijk zijn in strijd met welke regels in de kolonie? Maak de juiste combinaties.

A Seksueel contact tussen witte mensen en slaven is verboden (tot 1784).

B Slaven mogen de plantage niet verlaten.

C Slaven mogen geen bezit hebben.

D Slaven mogen geen wapens dragen.

1 Voor het oppakken van een weggelopen slaaf ontvingen slaven vaak een paar gulden.

2 Witte mannen dwongen slavinnen tot seks.

3 Sommige slaven droegen geweren om de plantage te verdedigen tegen marrons.

4 Sommige slaven zochten 's nachts hun geliefde op een andere plantage op.

4 Gebruik bron 6.

a Van den Bosch is bezorgd over de situatie in Suriname. Wat vindt hij zorgelijk?

b Uit bron 6 blijkt dat slaven op plantages invloed uitoefenden op hun meesters. Hoe deden ze dat, volgens bron 6? Noem twee manieren.

Bron 6 In 1827 onderzocht de witte bestuurder Johannes van den Bosch de situatie in de kolonie Suriname. Hij schreef het volgende over de slaven.

> In het dagelijks leven hebben zij een mate van onafhankelijkheid verkregen die de beteugeling van hun uitspattingen moeilijk maakt en vaak de pogingen daartoe zelfs gevaarlijk maakt. Het kan niet worden betwijfeld of ze voelen al het overwicht van hun aantal en de invloed die zij op het gemoed van hun meesters kunnen hebben, vanwege de mogelijkheid om in de bossen te vluchten en zich met de bosnegers [marrons] te verenigen. Hun weigering om [na te zijn verkocht] de plantages te verlaten waarop zij geboren zijn, en de wijze waarop zij zich in die gevallen gedragen, hebben duidelijk laten zien, dat zij hun krachten kennen en weten te gebruiken. […] Niet één planter durft tegen de algemene opinie van zijn negers een maatregel door te zetten […].

5 **a** Bekijk nog eens het schema bij vraag 2. De planters en directeuren gebruikten een verdeel-en-heerspolitiek om controle over hun slaven te houden. Waar blijkt dat uit?

b Gebruik bron 7. Geweld was een ander middel om controle te houden. Welke redenen om slaven te bestraffen blijken uit deze bron? Noem er twee.

c Gebruik bron 3. Een *du* kon alleen plaatsvinden met toestemming van de planter of directeur. Hoe zouden zij hiervan gebruik hebben gemaakt om de orde te bewaren?

Bron 7 Op de koffieplantage Somerszorg leefden 66 slaven. In het jaar 1851-1852 werd gedurende negen maanden het aantal opgelegde straffen opgeschreven.

> Wegens plichtsverzuim: 2 vrouwen 15 zweepslagen ieder en 1 man 25 zweepslagen gegeven; wegens brutaliteit: 1 vrouw 15 zweepslagen; wegens slecht koffieplukken: enige mansnegers en meiden 15 zweepslagen; en ten slotte de jongen Eclips ene vaderlijke correctie gegeven.

6 Gebruik bron 3.
De slaven hadden hun eigen cultuur. Een voorbeeld daarvan is de *du*.

a De slavencultuur had Afrikaanse elementen. Geef daarvan twee voorbeelden uit bron 3.

b Planters en directeuren wisten niet precies wat er tijdens een *du* gebeurde. Waar blijkt dat uit?

c Gebruik bron 8. Welke verklaring voor de beperkte kennis van planters over de slavencultuur vind je in die bron?

d Bedenk een voordeel van deze situatie voor slaven.

Bron 8 In 1835 schreef de witte Nederlander M.D. Teenstra in zijn studie over de kolonie Suriname het volgende.

> Ben ik nog zeer onbedreven in het gewone Neger-Engels. Nog veel onbedrevener ben ik in het zogenaamde Vara, Cropina en Para. Vara is het gewone Neger-Engels waarbij elke lettergreep (ten einde onduidelijk voor de blanken te zijn) met pa, pi, poe enz. verlengd wordt.

7 In de loop van de 19e eeuw werden veel koffieplantages minder winstgevend. Als zo'n plantage werd opgeheven, moesten alle slaven naar een andere plantage verhuizen of werden ze verkocht. Tussen 1851 en 1862 gebeurde dat 47 keer. Vaak verzetten slaven zich daartegen. Bijvoorbeeld omdat zij op de plantage geboren waren, omdat hun voorouders er begraven lagen of omdat er relaties bestonden tussen de slaven en met de slaven van naburige plantages. Het verzet van slaven leidde er soms toe dat van verplaatsing werd afgezien. Soms hielp het niets: dan werden slaven met geweld gedwongen te verhuizen.

a Om welke twee redenen verzetten slaven zich hevig tegen een verhuizing naar een andere plantage?

b Bedenk een reden waarom de planter soms toegaf aan dit verzet en de slaven niet dwong te verhuizen.

c Soms verzetten slaven zich niet tegen verplaatsing. Leg uit dat je daaruit niet kunt concluderen dat zij het dan eens waren met zo'n verhuizing.

8 In deze paragraaf onderzocht je de vraag: hoe leefden vrije mensen en slaven samen op de plantages in Suriname?
Formuleer in enkele zinnen een antwoord op deze vraag.

8 Pierre Cuypers en de katholieke emancipatie

CULTUUR

In 1885 werd het Rijksmuseum in Amsterdam in gebruik genomen. Dit kolossale gebouw zou het belangrijkste museum van Nederland worden. De meningen over het ontwerp waren verdeeld: sommigen prezen het om de indrukwekkende uitstraling. Anderen, zoals koning Willem III, zeiden nooit een voet in 'dat klooster' te willen zetten. De meeste openbare gebouwen in die tijd zagen er inderdaad anders uit. Vaak waren die gebouwen strak, simpel, symmetrisch en rechthoekig van vorm en hadden ze zuilen. Pierre Cuypers (1827-1921) was de architect van het Rijksmuseum. Hij had duidelijk zijn eigen ideeën. De vraag is: waarom koos Cuypers niet voor een bouwstijl die toen gebruikelijk was?

Bron 1 Het Rijksmuseum in Amsterdam aan het eind van de 19e eeuw.

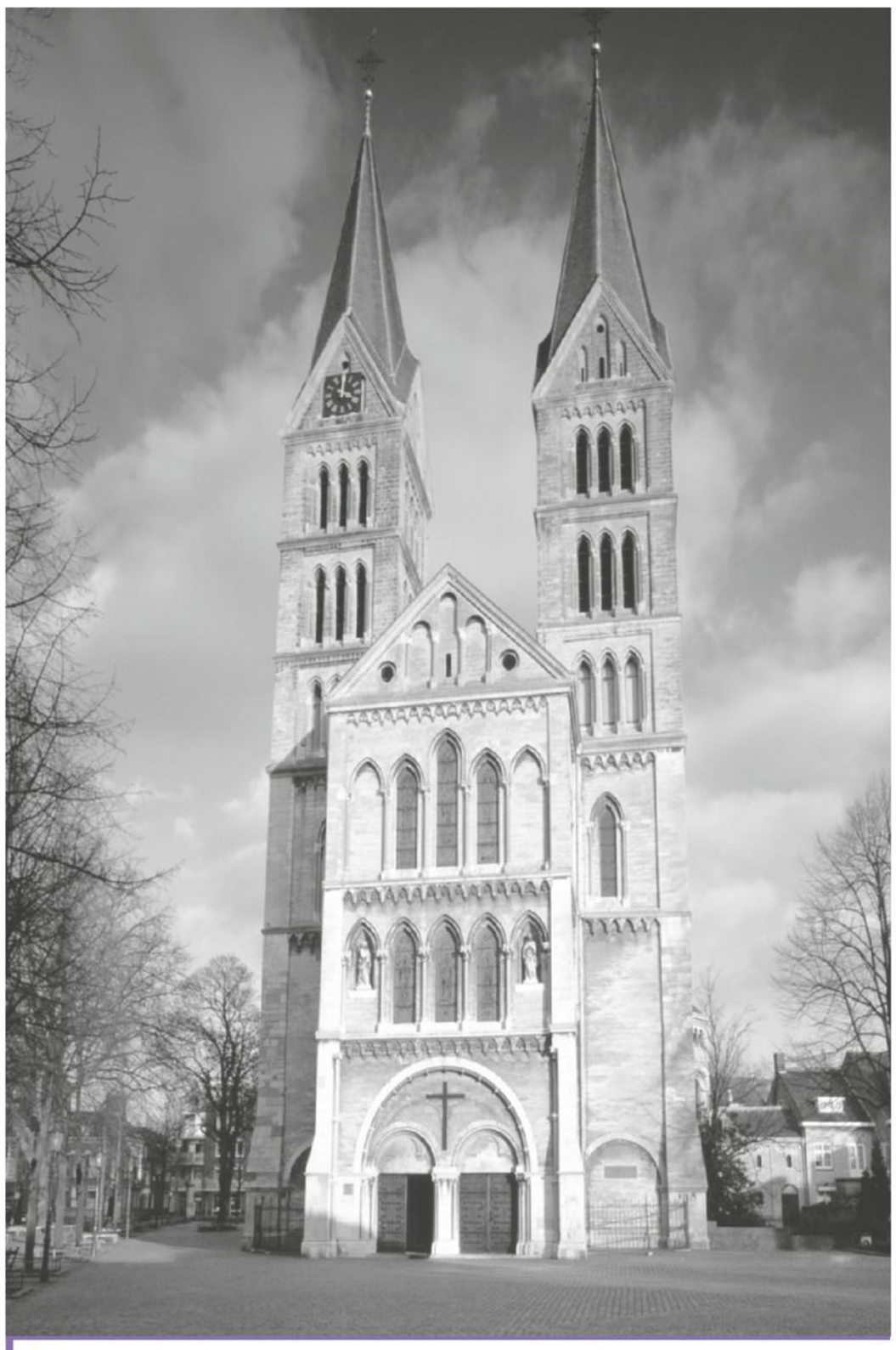
Bron 2 Het stadhuis in Groningen dat in 1810 gereed kwam. Het is gebouwd in een typisch 19e-eeuwse bouwstijl. Deze stijl heet neoclassicisme en heeft de bouwstijl van de klassieke oudheid als voorbeeld.

Bron 3 Wie was Pierre Cuypers?

Pierre Cuypers werd in 1827 geboren in Roermond en studeerde bouwkunde in Antwerpen. In 1851 werd hij stadsarchitect van Roermond. De katholieke Cuypers was een gelovig man. Hij ontwierp en restaureerde tientallen katholieke kerken en kloosters. Daarbij keek hij goed naar de bouwwijze van middeleeuwse (gotische) kathedralen en gebruikte hij die als voorbeeld. Zo liet hij voor het eerst sinds de middeleeuwen weer booggewelven metselen. Bij al zijn gebouwen maakte Cuypers gebruik van bakstenen, die volgens hem 'eerlijk' gebruikt moesten worden. Hij bedoelde daarmee dat de stenen herkenbaar moesten blijven.

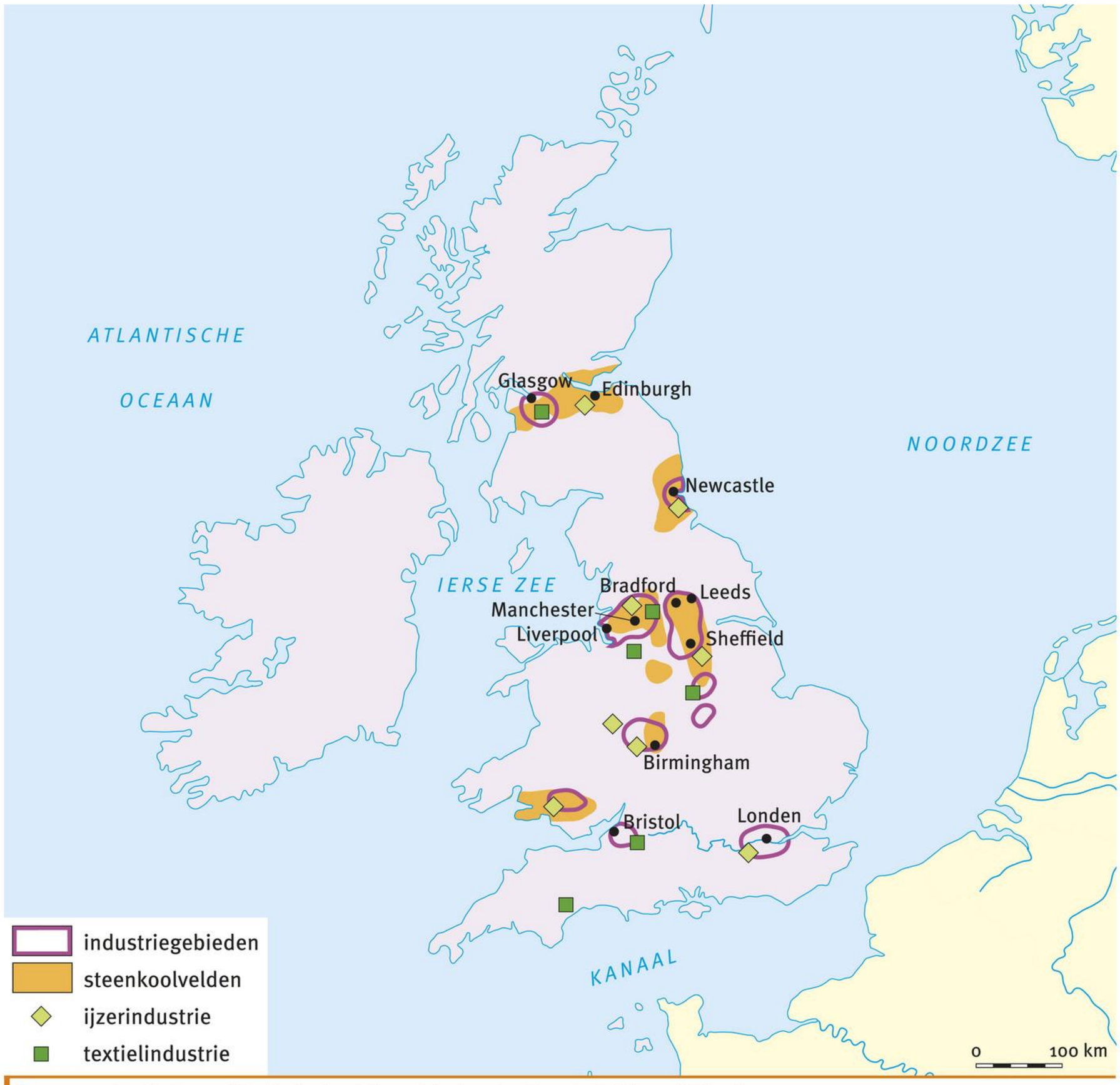
In 1865 verhuisde Cuypers naar Amsterdam. Daar ontwierp hij de twee enige overheidsgebouwen uit zijn hele carrière: het Rijksmuseum (1876-1885) en het Centraal Station (1882-1889). Kasteel De Haar in Haarzuilens (1892-1912) was zijn laatste grote opdracht. Zijn indrukwekkende gebouwen werden een inspiratiebron voor jongere architecten, zoals H.P. Berlage, die het Beursgebouw in Amsterdam ontwierp.

Bron 4 De Munsterkerk in Roermond. Deze 13e-eeuwse kerk was in de 18e eeuw uitgebreid met een (barokke) klokkentoren. Cuypers restaureerde deze kerk tussen 1864 en 1891. Hij sloopte de klokkentoren en bouwde in plaats daarvan twee vierkante (middeleeuwse) hoektorens, waardoor de kerk er heel anders uit kwam te zien. Hierop kwam zoveel kritiek, dat Cuypers besloot naar Amsterdam te verhuizen.

Bron 5 Kasteel De Haar in Haarzuilens (provincie Utrecht). Toen Cuypers de opdracht kreeg dit kasteel te restaureren, was het een middeleeuwse ruïne. Cuypers koos bij de restauratie voor veel nieuwbouw om de uitstraling te vergroten. Dat kwam hem op veel kritiek te staan. Het resultaat was een sprookjeskasteel. Ook de interieurs zijn door hem ontworpen.

Bron 2 De belangrijkste industriegebieden in Groot-Brittannië in de 19e eeuw.

Bron 3 Nederland in de 19e eeuw.

1 Gebruik bron 1 en 2, en de introtekst.

- **a** Leg uit waarom veel mensen in 1885 het Rijksmuseum geen mooi gebouw vonden.
- **b** Vind jij het Rijksmuseum een mooi gebouw? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 3.

- **a** Cuypers was architect. Wat voor gebouwen ontwierp hij het meest?
- **b** Gebruik je kennis van paragraaf 4. Om welke reden werden er in de tweede helft van de 19e eeuw veel van dat soort gebouwen ontworpen?
- **c** Cuypers werd gevraagd om het Rijksmuseum te bouwen. Om welke reden was dat opmerkelijk?
- **d** Bedenk een reden waarom juist Cuypers gevraagd werd voor het bouwen van het Rijksmuseum.

3 Gebruik bron 4 en 6.

- **a** Vergelijk de Munsterkerk met de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Noem vier overeenkomsten in de bouwstijl van beide kerken.
- **b** Noem ook twee belangrijke verschillen tussen de Munsterkerk en de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal.
- **c** Wat is de naam van de bouwstijl van elk van deze kerken? Kies uit: *gotisch* • *neogotisch* • *romaans*. Eén antwoord blijft over.

Kerk	Bouwstijl
Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Reims	
Munsterkerk van Cuypers	

- **d** Waarom gebruikte Cuypers juist kerken als de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Reims als inspiratiebron?

Bron 6 De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in de Franse stad Reims werd in de 13e eeuw gebouwd.

4 Gebruik bron 1.

- **a** Gebruik je antwoord bij vraag 3a. Paste Cuypers dezelfde bouwstijl toe bij het Rijksmuseum? Leg je antwoord uit met drie elementen uit bron 1.
- **b** Koning Willem III zei nooit een voet in 'dat klooster' te willen zetten. Verklaar deze uitspraak van de koning.
- **c** Gebruik bron 2. De bouwstijl van het stadhuis van Groningen is het neoclassicisme. Welke elementen uit de bouwstijl van de Grieken en Romeinen (de klassieken) herken je? Noem er twee.
- **d** De zuilen op de muren van het stadhuis zijn er als het ware 'opgeplakt'. Wat zou Cuypers daarvan gevonden hebben? Gebruik zo nodig bron 3.
- **e** Welke overeenkomst zie je tussen het neoclassicisme van het stadhuis van Groningen en de bouwstijl van Cuypers in het Rijksmuseum?

5 Gebruik bron 5.

- **a** Aan welke tijd doet de bouwstijl van kasteel De Haar denken?
- **b** Cuypers kreeg veel kritiek over de restauratie van kasteel De Haar en de Munsterkerk (bron 4). Wat was in beide gevallen de kritiek?
- **c** Kasteel De Haar is een goed voorbeeld van de Romantiek. Licht dat toe.

6 **a** Beantwoord de vraag van deze paragraaf: waarom koos Cuypers niet voor een bouwstijl die toen gebruikelijk was?

- **b** Hieronder staan twee stellingen. Geef voor elke stelling aan of je het ermee eens bent of niet. Ondersteun je mening telkens met een argument.
  Stelling 1: 'De bouwstijl van Cuypers was in zijn tijd heel modern.'
  Stelling 2: 'De gebouwen van Cuypers zijn een symbool voor de emancipatie van de katholieken.'

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Dit hoofdstuk gaat over drie bewegingen: het abolitionisme, het feminisme en de strijd voor gelijke rechten voor mensen met verschillende geloven. Hieronder staat wat deze bewegingen hebben bereikt.
Zet de zinnen in de juiste volgorde, van vroeger naar later. Let op: we hebben het in deze vraag steeds over Nederland.

A De omroep voor protestanten gaat samen met de katholieke omroep.
B De overheid betaalt het bijzonder onderwijs op dezelfde manier als het openbaar onderwijs.
C De slavernij op de Antillen en in Suriname wordt afgeschaft.
D Er komt een verbod op de handel in slaven.
E In Nederlands-Indië wordt de slavernij afgeschaft.
F Joden en rooms-katholieken worden wettelijk gelijkgesteld aan calvinisten.
G Voor het eerst volgt een vrouw de studie geneeskunde aan de universiteit.
H Vrouwen krijgen kiesrecht.

Oefenen van de leerstof

2 Maak de juiste combinaties, zodat goede zinnen ontstaan.

A Een abolitionist	1 is gevlucht van een plantage.
B Een confessioneel	2 leeft strikt volgens de Bijbel.
C Een contractarbeider	3 mag na enkele jaren terug naar het land van herkomst.
D Een feministe	4 strijdt tegen slavernij.
E Een gereformeerde	5 wil algemeen kiesrecht.
F Een marron	6 wil politiek volgens het geloof.

3 **a** Voor de emancipatie van slaven, vrouwen, arbeiders en bepaalde groepen gelovigen zijn de ideeën van de Verlichting erg belangrijk geweest. Leg dit uit.
b In de strijd tegen slavernij heeft ook het christendom een rol gespeeld. Leg dit uit.
c Sommige christenen spraken zich in de 19e eeuw uit tegen het feminisme. Leg dit uit.
d Stelling: ‘In de strijd voor meer gelijkheid waren de ideeën van de Verlichting en sommige christenen belangrijk, maar alleen die ideeën waren niet genoeg om die gelijkheid te bereiken.’
Ben je het eens met de stelling? Leg je antwoord met een voorbeeld uit.

4 Stelling: ‘De bestudering van het slavernijverleden is alleen van belang voor nazaten van slaven.’ Leg met een voorbeeld uit dat de stelling onjuist is.

Oefenen van historisch denken

5 Je gaat oefenen met het dateren van gebeurtenissen.

a Gebeurtenis: mevrouw Judith Morpurgo-Felmans uit Amsterdam heeft van de gemeente (per ongeluk) een oproep gekregen om te stemmen. De voorzitter van het stemlokaal weigert haar echter een stembiljet te geven, omdat zij een vrouw is.
Deze gebeurtenis is van vóór het jaar .....

b Gebeurtenis: in Utrecht wordt de Algemene Bond van Rooms-Katholieke Kiesverenigingen opgericht. Deze politieke partij wil dat de regering katholieke scholen op dezelfde manier gaat betalen als openbare scholen.
Deze gebeurtenis vond plaats in of na .....
Deze gebeurtenis vond plaats vóór of in .....

c Gebeurtenis: met kano's ontsnappen kleine groepjes slaven van het door Nederland bestuurde eiland Sint-Eustatius (een van de Antillen). Ze varen naar het 11 kilometer verderop liggende eiland Saint Kitts, omdat in deze Britse kolonie geen slavernij meer bestaat.
Deze gebeurtenis vond plaats in:

- ◯ A 1808.
- ◯ B 1815.
- ◯ C 1838.
- ◯ D 1873.

6 Gebruik bron 1 en 2.

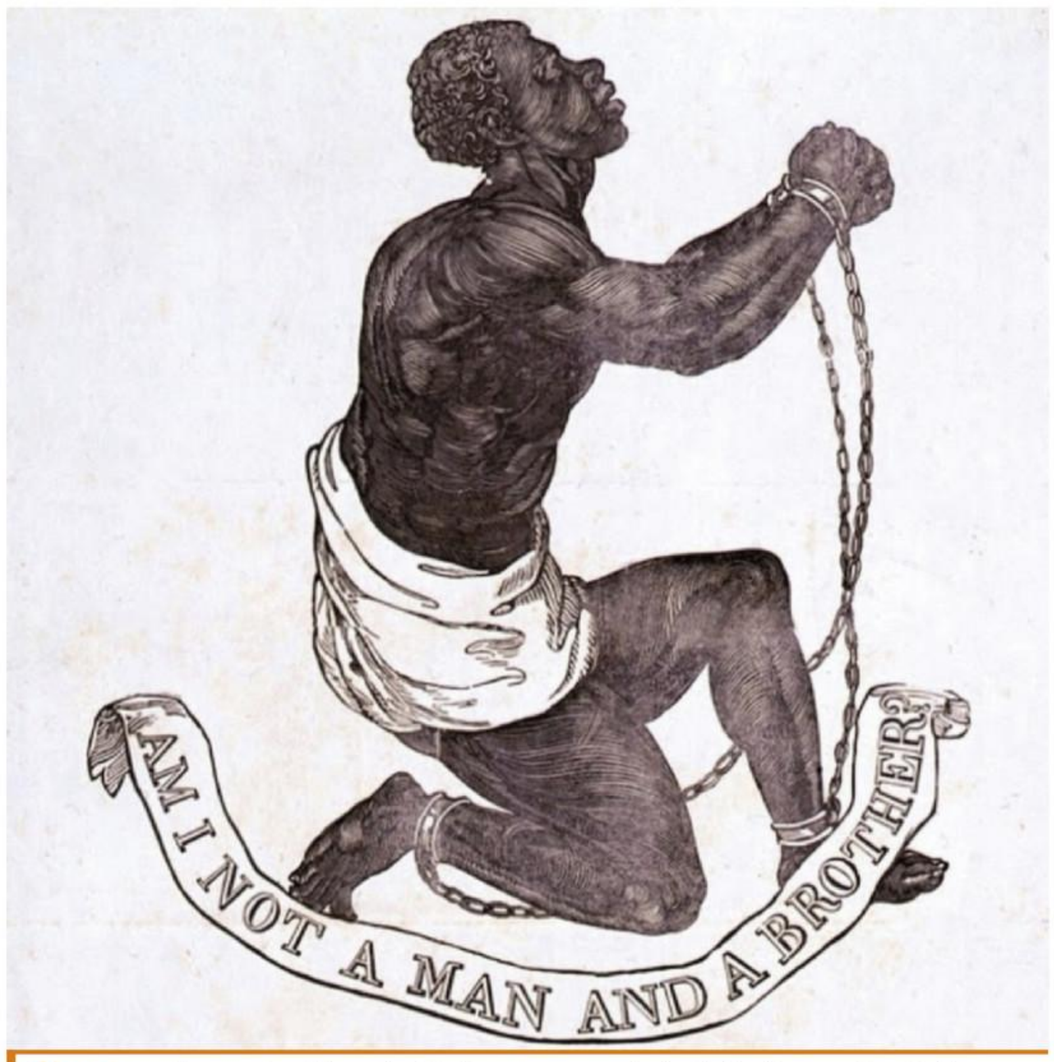
a Beschrijf wat je in bron 1 ziet.

b Beschrijf wat je in bron 2 ziet.

c Beide bronnen hebben hetzelfde politieke doel en passen bij een bepaalde beweging. Noem de naam van deze beweging en leg uit welk doel ze wilde bereiken. Leg je antwoord uit.

d Dateer het kopje van bron 2. Vul de juiste jaartallen in.
Het kopje is gemaakt na .....
Het kopje is gemaakt vóór .....

e Leg je antwoorden bij vraag d uit.

Bron 1 In 1787 liet de Britse porseleinfabrikant Josiah Wedgwood (1730-1795) dit ontwerp maken. Het werd in de periode daarna heel vaak gekopieerd. De tekst luidt in vertaling: 'Ben ik soms geen mens en geen broeder?'

Bron 2 Porseleinen kopje dat in Groot-Brittannië is gemaakt in opdracht van een Nederlands comité van vrouwen. Zij verkochten voor het goede doel onder meer van dit soort serviesgoed.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§6.1 Slavernij in de 19e eeuw

- Ik kan uitleggen onder welke omstandigheden slaven in Noord- en Zuid-Amerika moesten wonen en werken.
- Ik kan uitleggen welke betekenis slavernij had voor de Nederlandse koloniën in Amerika.
- Ik kan uitleggen welke betekenis slavernij had voor Oost-Indië.

§6.2 Afschaffing van de slavernij

- Ik kan enkele redenen noemen waarom abolitionisten slavenhandel en slavernij wilden afschaffen.
- Ik kan beschrijven wanneer en hoe in het Britse Rijk en de Verenigde Staten de slavernij werd afgeschaft.
- Ik kan beschrijven wanneer en hoe in de Nederlandse koloniën de slavenhandel en slavernij werden afgeschaft.
- Ik kan uitleggen waarom in onze tijd veel belangstelling bestaat voor de geschiedenis van slavernij.

§6.3 Gelijkheid voor vrouwen

- Ik kan uitleggen welke plaats vrouwen in de 19e-eeuwse samenleving hadden.
- Ik kan uitleggen wat feministen aan het eind van de 19e eeuw aan de samenleving wilden veranderen.
- Ik kan uitleggen wat feministen begin 20e eeuw wel en niet wisten te bereiken.

§6.4 Gelijkheid voor alle geloven

- Ik kan uitleggen wat er in de 19e eeuw veranderde in de positie van verschillende religieuze groepen in Nederland.
- Ik kan uitleggen wat de idealen van de confessionelen waren.
- Ik kan beschrijven hoe de schoolstrijd verliep.
- Ik kan met enkele voorbeelden uitleggen wat het begrip ‘verzuiling’ inhoudt.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan gebeurtenissen in de juiste eeuw, het juiste tijdvak en de juiste periode plaatsen.
- Ik kan een aantal hulpmiddelen noemen en gebruiken om een bron te dateren.

Kenmerkende aspecten

- Het denken over staat en maatschappij in de Verlichting
- Slavenarbeid op plantages en de opkomst van het abolitionisme
- De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen
- Ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed

Jaartallen

ca. 1770	Surinaamse marrons onder Boni hebben succes bij het bevrijden van slaven
1795	Slavenopstand op Curaçao onder Tula
1798	Volgens de Bataafse grondwet zijn mensen van alle geloven gelijk voor de wet
1833	Groot-Brittannië verbiedt als eerste Europese land de slavernij
1853	De paus benoemt na eeuwen weer bisschoppen in Nederland
1863	De Verenigde Staten en Nederland schaffen de slavernij af
1879	Oprichting van de Antirevolutionaire Partij in Nederland
1917	Einde van de schoolstrijd in Nederland
1919	Nederlandse vrouwen krijgen kiesrecht

Begrippen

§6.1 Slavernij in de 19e eeuw

marron
Iemand die als slaaf van een plantage is gevlucht en als vrije op een afgelegen plek in een eigen gemeenschap leeft.

§6.2 Afschaffing van de slavernij

abolitionisme
Beweging die strijdt voor de afschaffing van slavenhandel en slavernij.

emancipatie
Letterlijk: vrijlating van slaven. Vandaar: toekenning van gelijke rechten aan een bepaalde groep mensen, zoals slaven, vrouwen of aanhangers van een bepaald geloof.

Ketikoti
1 juli 1863, de dag waarop in Suriname en op de Antillen de slavernij werd afgeschaft. (Letterlijk: ‘het verbreken van de ketenen’.) Tegenwoordig de dag waarop in Suriname en Nederland de slavernij wordt herdacht en het einde daarvan wordt gevierd.

contractarbeider
Een vrij persoon die voor een bepaalde periode in een ander land loonarbeid verricht en daarna vrij is terug te keren naar het land van herkomst.

§6.3 Gelijkheid voor vrouwen

feminisme
Beweging die opkomt voor de rechten en de positie van vrouwen.

eerste feministische golf
De feministische beweging in de periode 1840-1920, waarbij feministen vooral streden voor kiesrecht voor vrouwen.

§6.4 Gelijkheid voor alle geloven

gereformeerde kerk (vanaf de 19e eeuw)
Kerk van calvinisten die de verhalen in de Bijbel letterlijk nemen en die zich in de 19e eeuw afsplitsten van de grote, meer gematigde Nederlandse Hervormde Kerk.

confessionelen
Mensen die vinden dat je bij het bestuur moet uitgaan van je godsdienstige overtuiging.

schoolstrijd
Politieke strijd in Nederland in de 19e eeuw over de financiële gelijkstelling van het openbaar en bijzonder onderwijs.

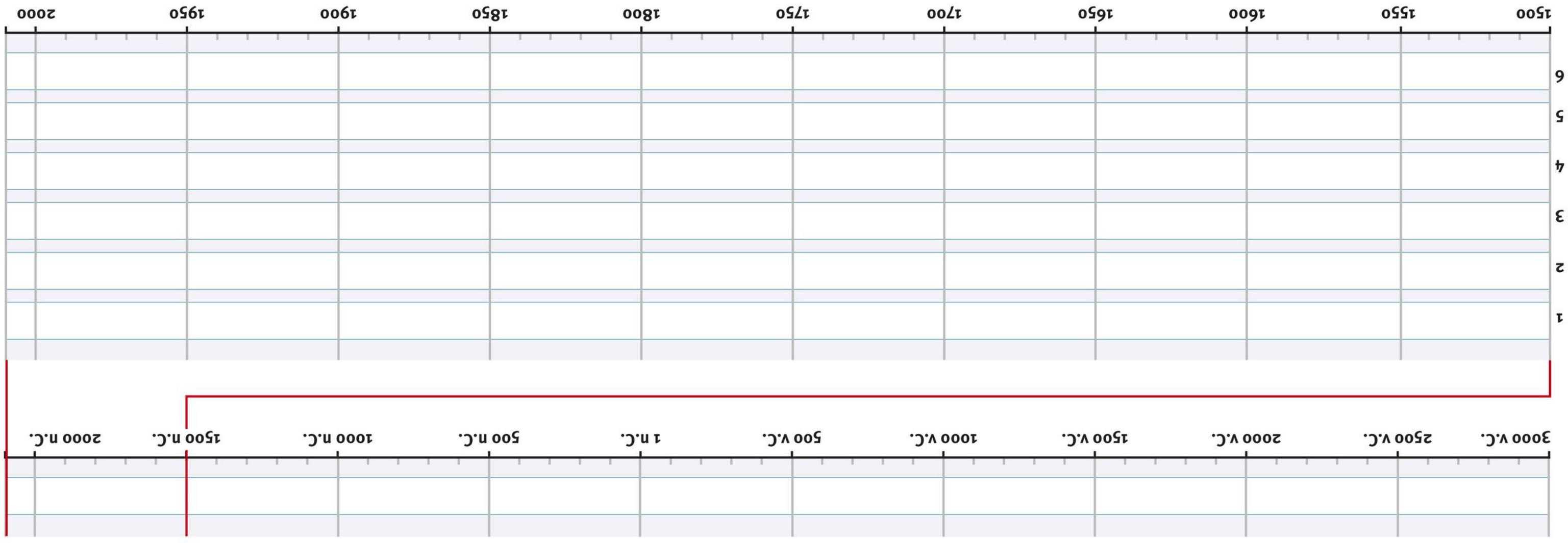
levensbeschouwing
Manier van denken over het leven, met name op religieus en politiek gebied.

verzuiling
Verdeling van de Nederlandse samenleving in zuilen: groepen die een eigen godsdienstige of politieke overtuiging hadden en zich van andere groepen afschermden met behulp van eigen kranten, omroepen en verenigingen.

Begrippen historisch denken

dateren
Zo precies mogelijk bepalen wanneer iets is gebeurd of gemaakt.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

1500
1550
1600
1650
1700
1750
1800
1850
1900
1950
2000
6
5
4
3
2
1
3000 v.C.
2500 v.C.
2000 v.C.
1500 v.C.
1000 v.C.
500 v.C.
1 n.C.
500 n.C.
1000 n.C.
1500 n.C.
2000 n.C.

Register

A

abolitionisme 132, 172
Afrika , wedloop om 96, 118
afzetgebied 81, 117
algemeen kiesrecht 43, 66

B

beschavingsoffensief 89, 118
beschrijvende vraag 8
bron 8

C

censuskiesrecht 36, 66
confessionelen 148, 173
conservatief 35, 66
constitutionele monarchie 34, 66
continuïteit 10
contractarbeider 134, 172
cultureel gebied 11
cultuurstelsel 88, 118

D

darwinisme 30, 66
dateren 10, 173
democratie, parlementaire 36, 66
direct gevolg 11
directe oorzaak 11

E

economisch gebied 11
eerste feministische golf 141, 173
eeuw 9
emancipatie 133, 172
ethische politiek 89, 118
exploitatie 88, 118

F

fabriek 19, 65
feit 9, 66
feminisme 141, 173
feministische golf, eerste 141, 173

G

gereformeerde kerk 147, 173
geschiedenis 8
gevolg 11
gevolg, direct 11
gevolg, indirect 11
gouverneur-generaal 87, 118

H

historisch denken 7
huisnijverheid 19, 65

I

imperialisme, modern 81, 117
imperium 81, 117
indirect bestuur 82, 118
indirect gevolg 11
indirecte oorzaak 11
industrialisatie 19, 65
industriële revolutie 20, 65
industriële samenleving 21, 65
infrastructuur 21, 65

J

jaartelling 9
jagers en verzamelaars, samenleving van 6

K

kapitalisme 28, 66
Ketikoti 134, 172
kiesrecht, algemeen 43, 65
kiesrecht, census- 34, 65
klasse 28, 66
klasseloze samenleving 42, 66
klassenmaatschappij 28, 66
kolonisatie 96, 118

L

landbouwsamenleving 6
landbouw-stedelijke samenleving 6
levensbeschouwing 149, 173
liberaal 35, 66
liberalisme 35, 66
liefdadigheid 41, 66

M

marron 126, 172
massaproductie 21, 65
mening 9, 66
militarisme 74, 117
modern imperialisme 81, 117
moderne tijd 21, 65
monarchie, constitutionele 34, 65

N

nationalisme 74, 117
Nederlands-Indië 87, 118
norm 12

O

onderzoeksvraag 8
oorzaak 11
oorzaak, directe 11
oorzaak, indirecte 11
overblijfsel 8
overheid 35, 66

P

parlementaire democratie 36, 66
periode 9
politiek-bestuurlijk gebied 10
politieke partij 43, 66
psychiatrie 30, 66
psychologie 30, 66

R

racisme 82, 117
Restauratie 73, 117
revolutie 10
revolutie, industriële 20, 65
Romantiek 22, 65

S

samenleving, industriële 21, 65
samenleving, klasseloze 42, 66
samenleving, landbouw-stedelijke 6
samenleving, landbouw- 6
samenleving van jagers en verzamelaars 6
schoolstrijd 148, 173
sociaal gebied 10
sociaaldemocratie 42, 66
sociale kwestie 43, 66
sociale wet 43, 66
socialisme 42, 66
sociologie 30, 66
standplaatsgebondenheid 12, 118
superioriteitsdenken 82, 117

T

tijdvak 9

U

urbanisatie 27, 66

V

vakbond 42, 66
veelvolkerenstaat..... 75, 117
verdeel-en-heerspolitiek..... 87, 118
vergelijkende vraag 8
verklarende vraag..... 8
verleden 8
verzuiling..... 149, 173
vraag, beschrijvende 8
vrije arbeid 88, 118

W

waarde..... 12
wedloop om Afrika 96, 118

Colofon

ONTWERP OMSLAG

Studio Struis

ONTWERP BINNENWERK

SKON Creative Communications, Eindhoven
i.s.m. Uitgeverij Malmberg, 's-Hertogenbosch

OPMAAK

Crius Group

CARTOGRAFIE

Van Oort Redactie en Kartografie, Almere

TECHNISCH TEKENWERK

Sittrop Grafisch Realisatie Bureau, Rotterdam

BUREAUREDACTIE

Nelly van de Mortel, Deurne

BEELDVERWERVING

Beeldbalie, Utrecht

OVER HET OMSLAG

Op de voorkant van het boek zie je een portret van de jonge advocaat Abraham Garland Randall. Het is geschilderd tussen 1820 en 1825 door de Amerikaanse schilder James Frothingham en bevindt zich nu in de Amerikaanse stad Atlanta. Abraham is modieus gekleed. Zijn kleding is kenmerkend voor een welgestelde man uit het begin van de 19e eeuw. Om te laten zien dat geschiedenis van alle tijden is, hebben we Abraham een modern accessoire meegegeven!

BRONVERMELDING

Omslag
Museum of Art, Atlanta, J.J. Haverty Collection, 49.23, Photo courtesy High Museum of Art
Binnenwerk
AKG images, Cameraphoto: p. 112; Alamy / Imageselect: p. 115, 168, 169; Alamy, Lebrecht Music and Arts Photo Library: p. 111; Birmingham Museum and Art Gallery, Walter Langley: p. 18, 63; S. Bott, Philadelphia: p. 133; BPK Bildagentur: p. 74, 94; Bridgeman Art Images, Victor Adam: p. 19, 75; Bridgeman Art: p. 55; Bridgeman Images: p. 14, 26, 43, 80, 81, 82, 95, 120-121, 124, 131, 132, 140, 141; British Library: p. 86; The British Library Board, William Clark : p. 125; Collectie Erfgoed Den Bosch: p. 34; Collectie IAV-Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen-geschiedenis: p. 142; Collectie Marinemuseum Den Helder: p. 105; Collectie Nationaal Museum van Wereldculturen: p. 85, 87, 107, 154, 163, 164; Corbis, adoc-photos: p. 58; Delpher: p. 163; Getty Images: p. 28; Haags Gemeentearchief: p. 147; Happel Cornelisse Verhoeven: p. 167; Robert Hinckley: p. 56; Hollandse Hoogte: p. 148; Hollandse Hoogte, Mary Evans Library: p. 59; IISG: p. 49; IISG, Albert Hahn: p. 40, 53, 64, 110; KMSKB, Brussel, J. Geleyns - Art Photography: p. 42; Koninklijke Bibliotheek: p. 150; Library of Congress: p. 55, 161, 167; Lebrecht Authors, F. Walker: p. 59; Library of Congress Prints and Photographs Division Washington: p. 102; Mary Evans Picture Library: p. 79; Theo Molkenboer: p. 139; Musée d'Orsay, Albert Edelfelt: p. 56; Museum Catharijneconvent, Ruben de Heer: p. 145; Museum De Cruquius: p. 33; Nationaal Archief / Fotocollectie Arbeidsinspectie, Den Haag: p. 36; Nationaal Archief / Collectie Spaarnestad / fotograaf onbekend: p. 89; Nationaal Archief / Collectie Spaarnestad / Het Leven / fotograaf onbekend: p. 149; De Nieuwe Kerk Amsterdam, Jeunique Mingels: p. 135; North Wind Picture Archives / Alamy / Imageselect: p. 20; onbekend: p. 21, 27, 28, 56 (2×), 88, 96, 109, 112, 168, 171; Ernst van Oort: p. 90, 97, 122; PA images: p. 159; Paleis Versailles: p. 73; Past Pix / SSPL / AGE Fotostock: p. 159; Pierre Aristide André Brouillet: p. 30; Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed: p. 157; Rijksmuseum: p. 23, 41, 76, 109, 126, 127, 134, 146, 153, 164, 171; Rijksmuseum, Nicolaas Pieneman: p. 68; Shutterstock: p. 104, 160; Herman Sittrop: p. 14-15, 31, 37, 68, 120-121; Smithsonian Libraries: p. 48; Stadsarchief Amsterdam: p. 156, 157; Stadsarchief Amsterdam, Alfred Tepe: p. 156; Stadsarchief Amsterdam, P. Hanrath: p. 35; Tate Images, John Everett Millais: p. 22; Universiteit Leiden: p. 47; Westfries Museum: p. 72

ISBN 978 94 020 7795 7

Release 5.1, vierde oplage

MALMBERG

Alle rechten voorbehouden. Geen tekst- en datamining toegestaan. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471, en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

©2025 Malmberg 's-Hertogenbosch.

Ondanks vele inspanningen is het de uitgever misschien niet gelukt alle rechthebbenden te achterhalen. Wie denkt rechthebbende te zijn, kan zich wenden tot de uitgever.

Opdrachten

1 Maak de zinnen kloppend.
In de vroege middeleeuwen leefden de mensen in Europa bijna alleen van *handel* / *jagen en verzamelen* / *landbouw*. Na 1000 veranderde dat en ontstond een *agrarisch-stedelijke* / *agrarische* samenleving. In de 19e eeuw veranderde de samenleving opnieuw. De samenleving die toen ontstond, noemen we de *computersamenleving* / *handelssamenleving* / *industriële samenleving*. In 1800 kwam ook een eind aan de *moderne tijd* / *vroegmoderne tijd*.

2 Gebruik bron 1 en van paragraaf 1 bron 6.

a Garen is een draad (bijvoorbeeld van wol of katoen) waarmee je kunt weven, breien of kant kunt maken. Vóór de uitvinding van de stoommachine maakten mensen garen door met de hand een draad te spinnen (bijvoorbeeld met een spinnewiel, bron 6 van paragraaf 1).
Vergelijk spinnen op een spinnewiel met de werkwijze in bron 1. Bedenk een belangrijk voordeel van de nieuwe productiemethode voor de garenfabrikant.

b Bedenk ook een belangrijk voordeel van de nieuwe productiemethode voor de kopers van kleding.

3 Gebruik bron 2.

a Op deze kaart heeft de kaartenmaker aangegeven waar steenkoolvelden lagen. Leg uit waarom hij dat heeft gedaan.

b Wat is bijzonder aan het industriegebied bij Londen?

c Bedenk drie verklaringen voor het feit dat Londen toch een belangrijk industriegebied had. Gebruik de volgende woorden: *arbeidskrachten* • *haven* • *mensen die producten wilden kopen*.

4 Gebruik bron 3.
Feit of mening?
In 1856 was er een spoorlijn van Amsterdam naar Duitsland: *feit* / *mening*.
Ik vind het vreemd dat Roermond in 1856 geen spoorwegverbinding had: *feit* / *mening*.
Het is goed dat er rond 1860 bij Eindhoven veel textielfabrieken waren: *feit* / *mening*.

5 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: ‘Industriële revolutie’.

MAX

Je mag dit boek houden.
Handig als naslagwerk.

Je mag in dit boek schrijven
en aantekeningen maken.

Je hebt ook toegang tot
de online leeromgeving.

AUTEURS

Eelco Beukers
Sanne van den Dries
Eleonoor Geenen
Katja Krediet
Judith Tadema
Jack Veraart
Mark Verschoor
Richard de Vries

EINDREDACTIE

Katja Krediet
Judith Tadema

MET MEDEWERKING VAN

Wieke Schrover

Release 5.1

MIX
Papier | Ondersteunt verantwoord bosbeheer
FSC® C172387

ISBN 978 94 020 7795 7

9 789402 077957

601937-04

MALMBERG

1 Van handwerk naar machine

BASIS

Bron 1 IJzerproductie in Dowlais, in het zuiden van Wales (Groot-Brittannië). IJzer wordt gemaakt door ijzererts onder hoge temperaturen te bewerken. Dat gebeurt in speciale installaties, zogeheten 'hoogovens'. In 1840, toen dit schilderij werd gemaakt, werkten er zo'n 5.000 tot 7.000 mannen, vrouwen en kinderen bij de hoogovens van Dowlais. Ze waren vooral bezig de ovens te vullen met steenkool en ijzererts, en het geproduceerde ijzer af te voeren. (Schilderij van George Childs.)

Intro

1 Gebruik bron 1 en van de oriëntatie bron 2.

- **a** Hoe kun je in bron 1 zien dat er hoge temperaturen nodig waren om ijzer te maken?
- **b** In bron 2 van de oriëntatie zie je waar in Groot-Brittannië ijzerindustrieën waren. Verklaar waarom die industrieën juist daar waren.
- **c** Bedenk waarom ijzer een belangrijk product is voor een industriële samenleving.

2 Gebruik bron 1.

- **a** Wat vind je opvallend aan de drie arbeiders vooraan in het midden van de bron?
- **b** Bedenk een gevolg van de industriële revolutie dat op deze bron goed zichtbaar is.

3 Gebruik bron 1.
Bedenk een feit dat in deze bron te zien is, en bedenk twee tegengestelde meningen over wat te zien is in deze bron.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat industrialisatie inhoudt.
- Je kunt de belangrijkste oorzaken noemen van de industriële revolutie.
- Je kunt uitleggen waarom we spreken van een industriële revolutie.
- Je kunt uitleggen wat de Romantiek inhoudt.

Bron 2 In de 18e eeuw werden allerlei uitvindingen gedaan om het spinnewiel en het weefgetouw te verbeteren. Dit is bijvoorbeeld een apparaat waarmee iemand een aantal draden tegelijk kon spinnen. Het was nog bedoeld voor de huisnijverheid. (Gravure uit ca. 1880.)

De eerste fabrieken

In de tweede helft van de 18e eeuw ontstonden in Groot-Brittannië de eerste **fabrieken**: hallen waarin machines stonden en grote aantallen arbeiders werkten. De opkomst van de productie in fabrieken noemen we **industrialisatie**.

De industrialisatie begon in de textielnijverheid. Rond 1700 maakten ondernemers voor het maken van garens en stoffen veel gebruik van **huisnijverheid**. Eeuwenlang waren spinners en wevers gevestigd in steden, waar zij zich hadden verenigd in gilden. Deze gilden hanteerden strenge regels om een goede kwaliteit en prijs te garanderen. Maar daardoor waren de producten van deze spinners en wevers behoorlijk duur geworden. Daarom schakelden ondernemers mensen op het platteland in: zij waren geen lid van een gilde en hoefden zich dus niet aan de gilderegels te houden. Deze boeren verdienden wat bij door (vooral in de winter) aan huis wollen stoffen te vervaardigen.

Dat de huisnijverheid langzamerhand verdween, kwam doordat er rond 1700 meer vraag kwam naar katoen. Deze stof droeg prettiger dan wol en was bovendien goedkoper. Kooplieden haalden die katoen uit de koloniën in Amerika en Azië naar Groot-Brittannië. De spinners en wevers in de huisnijverheid konden de groeiende vraag naar meer katoenen stoffen niet bijhouden. Zij werkten nog met eenvoudige spinnewielen en weefgetouwen. Uitvinders deden daarom hun best om werktuigen te ontwikkelen waarmee je sneller kon spinnen en weven. Ze bedachten bijvoorbeeld spinmachines die vele draden tegelijk konden spinnen.

De volgende stap was dat deze machines niet meer met handkracht werden aangedreven, maar door watermolens die aan stromend water stonden. Zulke machines konden niet meer in huis staan. Ondernemers moesten er speciale gebouwen voor

neerzetten, bij rivieren. Deze grote fabrieken hadden één gigantisch waterrad, dat vele spin- of weefmachines aandreef.

De laatste stap was dat watermolens werden vervangen door stoommachines. Rond 1700 was al een stoommachine uitgevonden waarmee je water uit een steenkoolmijn kon oppompen. Nadat James Watt het ontwerp had verbeterd, waren stoommachines rond 1790 geschikt om spin- en weefmachines aan te drijven. De grote veranderingen door de komst van fabrieken, machines en stoomtreinen vanaf 1750 noemen we de **industriële revolutie**.

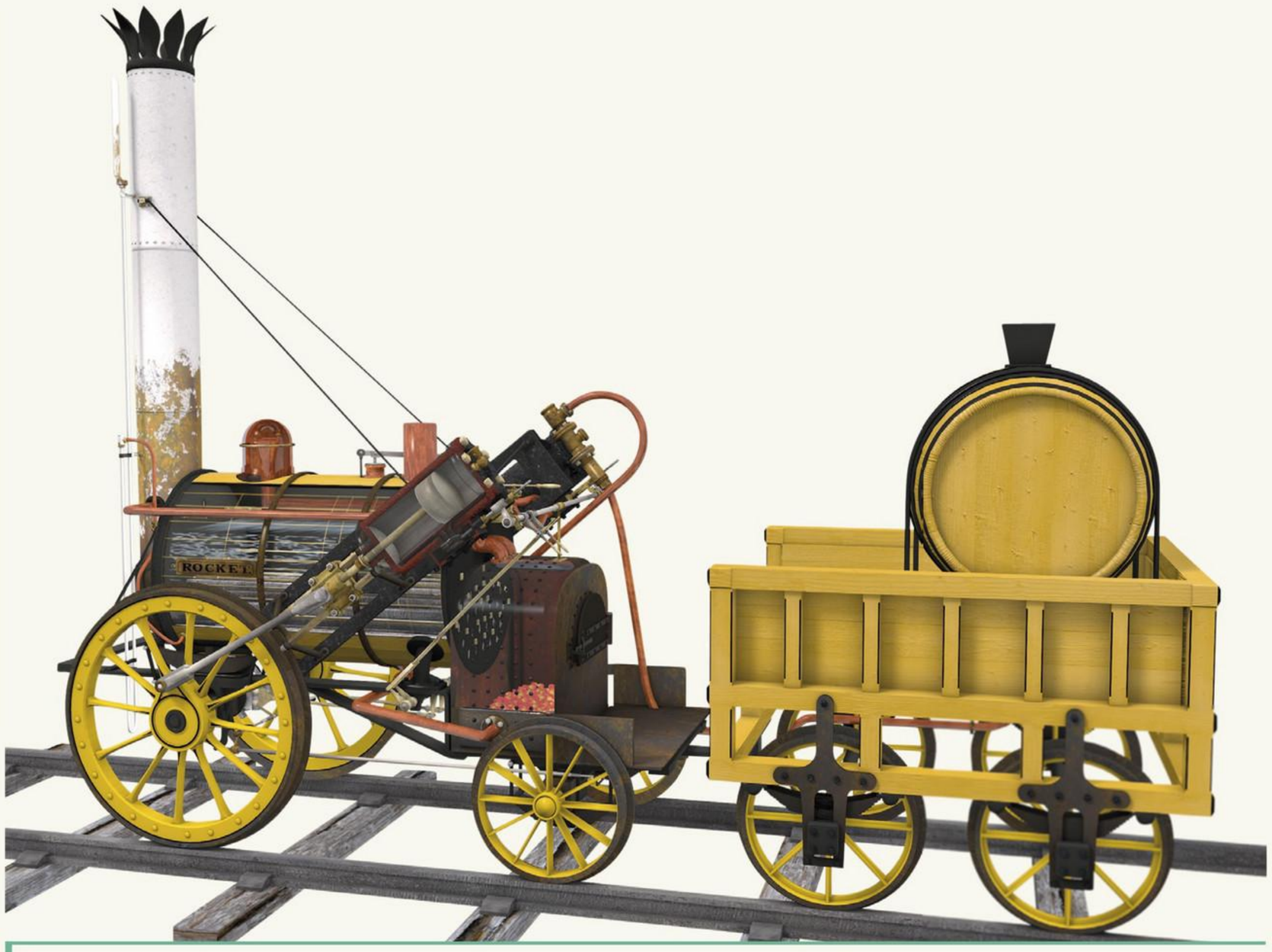

Bron 3 De textielafdeling van een warenhuis in Londen in 1809. Warenhuizen zijn ontstaan in de 19e eeuw. Deze grote winkels verkochten van alles en boden hun klanten enorm veel keus.

Oorzaken van de industrialisatie

De industrialisatie had verschillende oorzaken.

- In de 18e eeuw verbeterde de landbouw. Dat begon toen grootgrondbezitters overal in Groot-Brittannië land opkochten dat boeren tot dan toe in gemeenschappelijk bezit hadden gehad. De nieuwe eigenaren benutten deze gronden veel efficiënter dan de boeren. Ze verbeterden het vee door selectief te fokken en zorgden voor nieuwe landbouwwerktuigen en meer mest, zodat de opbrengsten toenamen. Dit wordt ook wel de Britse agrarische revolutie genoemd.
- Door het ruimere voedselaanbod begon de Britse bevolking te groeien. Dat zorgde voor een toenemende vraag naar katoenen kleding, zodat ondernemers meer textielfabrieken gingen bouwen.
- Het aantal arbeidskrachten nam toe. Door de efficiëntere landbouw raakten veel boeren werkloos. Zij trokken in grote aantallen van het platteland naar de industriegebieden om werk te zoeken. Zij namen genoegen met een laag loon, zodat ondernemers de prijzen van hun producten laag konden houden.
- Er waren goedkope grondstoffen beschikbaar (zoals katoen) uit de koloniën.
- In Groot-Brittannië waren grote voorraden steenkool en ijzererts aanwezig. Daardoor was de brandstof voor de stoommachines goedkoop. Ook was er voldoende ijzer voor de machines, spoorwegen en bruggen, die nodig waren om producten te maken en te vervoeren.
- Er werden steeds weer nieuwe machines uitgevonden. Na enige tijd werden niet alleen garens en stoffen machinaal gemaakt, maar bijna alle producten. Dat maakte spullen goedkoop, waardoor de vraag maar bleef stijgen en er steeds meer fabrieken kwamen.

Bron 4 Een van de eerste werkende stoomlocomotieven: *The Rocket* van George Stephenson uit 1829. Het gele wagentje had vooraan een bak voor de voorraad steenkool en achterop een vat met water, waarmee stoom werd gemaakt. Met een zware lading steenkool haalde *The Rocket* een snelheid van gemiddeld 19 kilometer per uur.

Gevolgen van de industrialisatie

De industrialisatie had vele gevolgen.

- Tussen 1750 en 1850 veranderde Groot-Brittannië van een agrarisch-stedelijke samenleving in een **industriële samenleving**. Landbouw was niet langer het belangrijkste middel van bestaan. Steeds meer mensen vonden werk in fabrieken. Huisnijverheid maakte plaats voor **massaproductie**. Machines konden veel meer producten tegelijk produceren. Er was wel verzet tegen de fabrieken, maar de industriële revolutie was niet meer te stoppen. De meeste mensen vonden het fijn dat ze zich steeds meer spullen konden veroorloven.
- Er kwamen nieuwe, snellere vormen van transport. Om goedkoop grondstoffen en producten te vervoeren hadden ondernemers behoefte aan een betere **infrastructuur**. Dat is het geheel van verbindingswegen in een gebied. Na 1750 werd 7.000 kilometer kanaal gegraven. En na de uitvinding van de stoomtrein (in 1829) kwam er een uitgebreid stelsel van spoorwegen.
- Steeds meer mensen gingen in steden wonen. De Britse bevolking groeide tussen 1750 en 1850 van 6 miljoen naar 17,5 miljoen. Zo'n snelle groei had nog nooit plaatsgevonden. Mensen trokken massaal naar de industriegebieden, waar werk was. Daardoor veranderden landelijke gebieden in grote, dichtbevolkte steden.
- Het toenemend gebruik van steenkool leidde tot zware luchtverontreiniging. Mensen uit die tijd merkten dat er veel roet in de lucht kwam, wat slecht was voor hun gezondheid. Maar wat ze niet wisten, is dat ze met het verbranden van kolen ook veel broeikasgassen in de lucht brachten. Sinds kort weten we dat dit het begin was van de opwarming van de aarde. Deze opwarming is ook een van de gevolgen van de industrialisatie.

De gevolgen van de industrialisatie waren zo groot, dat we in 1800 een nieuwe periode laten beginnen, de periode waarin ook wij leven: de **moderne tijd**.

Bron 5 In 1852 maakte de Britse kunstenaar John Everett Millais dit schilderij *Ophelia*. Ophelia is een middeleeuwse edelvrouw uit een toneelstuk van Shakespeare. In het stuk wordt zij gekweld door liefdesverdriet en door rouw om haar vermoorde vader. Zij verliest haar verstand en verdrinkt, nadat zij in een beek is gevallen – of gesprongen. In de 19e eeuw waren mensen dol op dit soort verhalen over liefde en dood.

De Romantiek

Vanaf het eind van de 18e eeuw veranderde niet alleen de economie, maar ook de cultuur. Eerder in de 18e eeuw hadden aanhangers van de Verlichting het verstand centraal gesteld. Ze vonden dat je de wereld kon verbeteren door rationeel na te denken. Zo wilden ze de middeleeuwse standenmaatschappij vervangen door een samenleving met meer gelijkheid en rechtvaardigheid. De industrialisatie liet zien dat je ook de economie op rationele wijze kon verbeteren.

Maar niet iedereen was blij met de gevolgen van de Verlichting en de industrialisatie. Eind 18e eeuw hadden sommige denkers en kunstenaars al moeite met de verheerlijking van het verstand: zij vonden het juist heel natuurlijk om je gevoel te volgen. Ook verzetten sommigen zich tegen het verlichte idee dat alle mensen gelijk waren: mensen verschilden toch ook van elkaar? Over de Franse Revolutie hadden ze sterke twijfels. De strijd tegen ongelijkheid had volgens hen vooral geleid tot onrust en geweld; misschien was het ancien régime zo slecht nog niet. En ook de industrialisatie had nadelen, zoals grote, vieze steden en liefdeloos gemaakte fabrieksspullen.

Vanaf het eind van de 18e eeuw kwam er daarom een tegenbeweging op gang, die we de **Romantiek** noemen. Deze culturele stroming wordt gekenmerkt door:

- een sterke nadruk op het gevoelsleven;
- een afkeer van de stad en liefde voor de natuur;
- waardering voor het ‘onbedorven’ leven van boeren en vissers en voor tradities en culturele verschillen, vooral die tussen volken;
- grote belangstelling voor de geschiedenis (omdat culturele verschillen vaak te maken hebben met het verleden) en een fascinatie voor de middeleeuwen (een periode waarin het leven nog niet werd beheerst door het verstand en machines).

4 Gebruik bron 2 en 6 en van de oriëntatie bron 1.
Tussen 1750 en 1800 veranderde in stapjes de manier waarop garen gemaakt werd.

a Vul het schema in.

Stap en bron	Handkracht of stoommachine?	Eén draad of meer draden tegelijk?
Stap 1: bron 6		
Stap 2: bron 2		
Stap 3: oriëntatie, bron 1		

b Bij vraag a staan drie stappen om steeds meer garen te maken. De leertekst noemt nog een stap, waarbij gebruik wordt gemaakt van de kracht van een watermolen. Leg uit waar die stap in het schema zou moeten staan.

c Bij welke stap kun je voor het eerst spreken van industrialisatie?

Bron 6 Een vrouw spint garen met een spinnewiel.
(Waterverftekening van W. Barthautz, 1796.)

5 Maak de zinnen kloppend.
Gilden waren ontstaan in de *vroege middeleeuwen* / *late middeleeuwen* / *17e eeuw*.
Het waren verenigingen van *ambachtslieden* / *boeren*. De gildeleden waren *tegen* / *voor* concurrentie. Ze wilden namelijk hun prijzen *hoog* / *laag* houden. Omdat mensen *in steden* / *op het platteland* geen lid waren van een gilde, was hun arbeid *duurder* / *goedkoper* dan die van gildeleden.

6 **a** Welke zin vat de gebeurtenissen tijdens de Britse agrarische revolutie het best samen?

- ◯ A Boeren investeerden met succes in beter vee en nieuwe landbouwwerktuigen.
- ◯ B Gemeenschappelijke gronden werden efficiënt benutte boerenbedrijven in privébezit.
- ◯ C Grootgrondbezitters gaven boeren betere landbouwwerktuigen, beter vee en meer mest.
- ◯ D Lokale boeren wisten hun gemeenschappelijke gronden efficiënter te benutten.

b In welke periode (prehistorie, oudheid, middeleeuwen, vroegmoderne tijd of moderne tijd) vond de *eerste* agrarische revolutie plaats? Leg je antwoord uit.

7 **a** In de leertekst worden zes oorzaken genoemd van de industrialisatie in Groot-Brittannië. Onderstreep deze oorzaken. Houd je onderstrepingen zo kort mogelijk: beter maar een paar woorden dan een hele zin.

b Rond 1750 nam de vraag naar hemden, broeken en rokken in Groot-Brittannië toe. Noem daarvan de oorzaak én een gevolg.

c Hieronder staan vijf zinnen. Welke zinnen vatten de gebeurtenissen tijdens de industrialisatie het beste samen?

- ☐ A Arbeiders konden in fabrieken meer verdienen dan daarvoor in de huisnijverheid.
- ☐ B De industriële productiemethode met machines leidde tot goedkopere grondstoffen.
- ☐ C Door verbetering van de landbouw werd in Groot-Brittannië meer katoen verbouwd.
- ☐ D Mensen konden voor hetzelfde geld veel meer spullen kopen dan vóór de industrialisatie.
- ☐ E Ondernemers konden tegen lage kosten veel meer producten maken dan daarvoor.

d Was één van de zes oorzaken voldoende geweest voor het op gang komen van de industrialisatie, denk je? Leg je antwoord uit met een voorbeeld.

8 Gebruik bron 3.
Leg uit waarom de opkomst van warenhuizen past bij de industriële revolutie.

9 **a** In de leertekst worden vijf gevolgen genoemd van de industrialisatie in Groot-Brittannië. Onderstreep deze gevolgen. Houd je onderstrepingen weer zo kort mogelijk.

b Een van de gevolgen van de industrialisatie was het ontstaan van nieuwe beroepen. Bedenk drie beroepen die horen bij een agrarisch-stedelijke samenleving en drie beroepen die horen bij een industriële samenleving.

10 Gebruik bron 7.

a Noem twee gevolgen van de industriële revolutie waar deze bron over gaat.

b Noem twee mogelijke feiten die in deze bron staan.

c Noem een mening die in deze bron staat.

d De schrijver van de bron wil iets duidelijk maken over de industriële samenleving van zijn tijd. Vat zijn boodschap in één zin samen.

Bron 7 Een Franse reiziger bracht in 1835 een bezoek aan de Britse stad Manchester. In zijn reisverslag van 2 juli noteerde hij onder meer het volgende.

> Een vette, zwarte rook hangt over de stad. De zon schemert erdoorheen als een schijf zonder stralen. In dit halfduister zijn 300.000 mensen onophoudelijk aan het werk. [...] Aan deze walgelijke poel ontspringt de grote rivier van menselijke bedrijvigheid die de hele wereld vruchtbaar maakt. Uit dit vieze riool vloeit puur goud.

11 Maak het schema kloppend.

Verlichting	Romantiek
Achterlijke / Mooie middeleeuwen	*Achterlijke / Mooie* middeleeuwen
Fabriekswerk / Handwerk	*Fabriekswerk / Handwerk*
Gelijkheid / Verschillen	*Gelijkheid / Verschillen*
Gevoel / Verstand	*Gevoel / Verstand*
Heden / Verleden	*Heden / Verleden*
Industrie / Natuur	*Industrie / Natuur*
Platteland / Stad	*Platteland / Stad*
Revolutie / Traditie	*Revolutie / Traditie*

12 Gebruik bron 5.

a Leg uit dat dit schilderij goed bij de Romantiek past. Geef twee argumenten.

b Ophelia wordt krankzinnig. Bedenk waarom romantische kunstenaars een grote belangstelling hadden voor de waanzin.

13 Maak de juiste combinaties.

A Afkeer van fabrieksproducten	1 Britse agrarische revolutie
B Boeren verdienen bij met spinnen en weven	2 Gilde
C Fabrieksarbeid belangrijker dan landbouw	3 Huisnijverheid
D Gemeenschappelijke gronden verdwijnen	4 Industriële samenleving
E Goedkope grondstoffen	5 Koloniën
F Met machines veel dezelfde producten maken	6 Massaproductie
G Vereniging van ambachtslieden in een stad	7 Romantiek

14 **a** Geef je mening over de industriële revolutie. Onderbouw deze met minstens twee feiten.

b Bij welke stroming voel je je beter thuis: de Verlichting of de Romantiek? Leg je antwoord uit.

15 Deze vraag gaat over de productie van textiel (stoffen en garens) door de eeuwen heen.

a Maak het schema kloppend. Kies voor kolom 2 uit de volgende woorden: *domein* • *fabriek met stoommachine* • *fabriek met watermolen* • *huisnijverheid* • *stad*.
Kies voor kolom 3 uit de volgende woorden: *arbeiders* • *boeren* • *horigen* • *leden van een gilde*. (Eén woord komt tweemaal voor.)

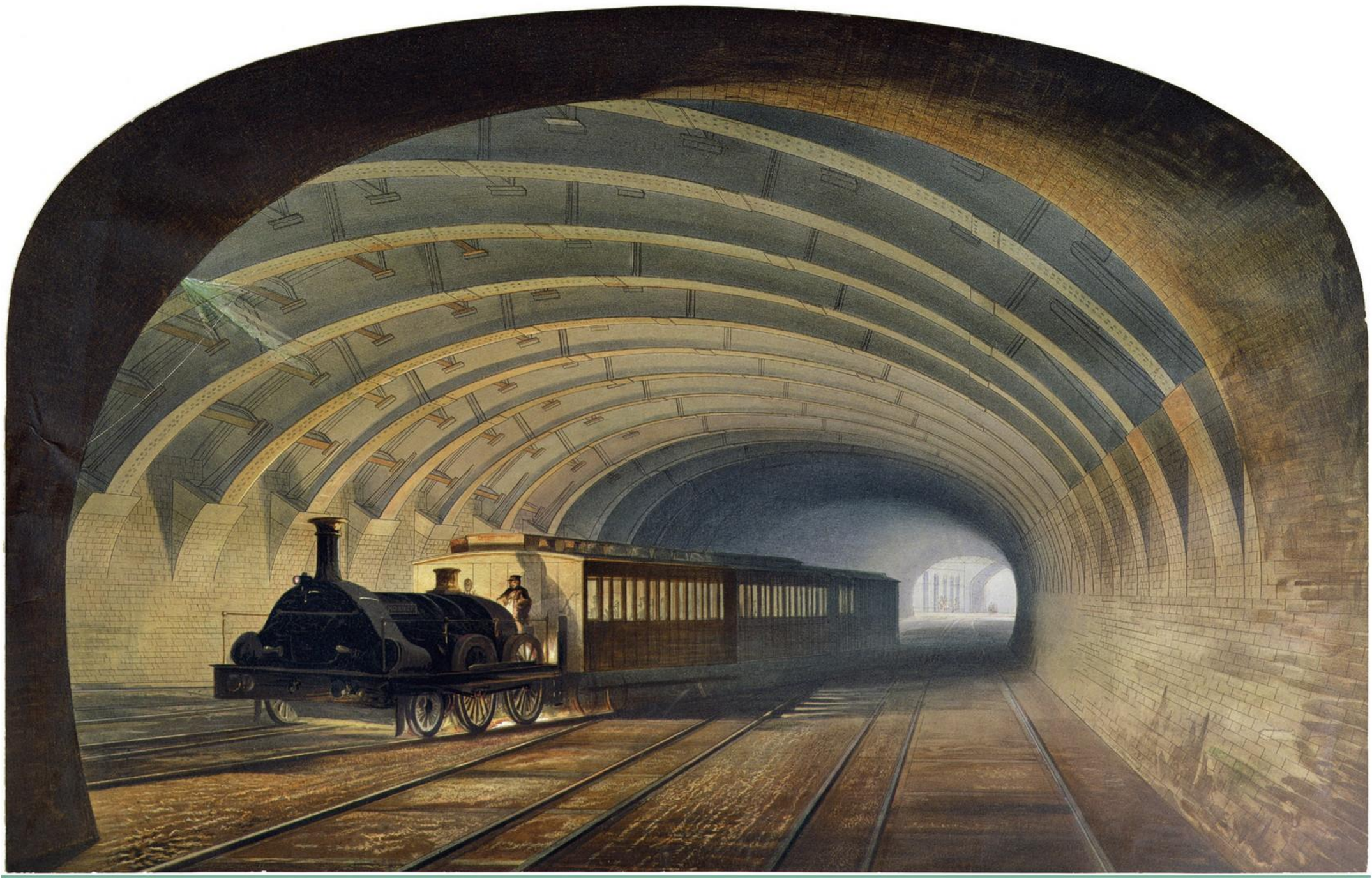
	Waar werd textiel gemaakt?	Wie maakten het?
Vroege middeleeuwen		
Late middeleeuwen		
ca. 1700		
ca. 1780		
ca. 1800		

b In één van de vijf perioden bij vraag a maakten de mensen vooral kleding voor zichzelf. Welke periode was dat? Leg ook uit hoe dat kwam.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 De industriële samenleving

BASIS

Bron 1 In 1863 werd in Londen de eerste ondergrondse spoorlijn ter wereld in gebruik genomen, de 'Metropolitan Railway', ofwel de metro. De wagons werden voortgetrokken door een stoomlocomotief. Ondanks de rook in de tunnels bleek de metro al snel de beste manier om je in het enorme Londen te verplaatsen. Deze plaat is in 1860 gemaakt door de gebroeders Kell om een idee te geven van hoe de metro eruit zou zien.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Deze bron laat verschillende dingen zien die passen bij een industriële samenleving. Noem er minstens twee.

b Eén belangrijk gevolg van de industriële samenleving heeft de tekenaar niet laten zien. Bedenk welk gevolg je op deze bron niet ziet.

2 Gebruik bron 1.
Stel, je wilt weten hoe de eerste metro in Londen eruitzag. Heb je dan iets aan deze bron? Met andere woorden: bevat hij feiten voor je onderzoek, bevat hij geen feiten of is dat moeilijk te zeggen? Leg je antwoord uit.

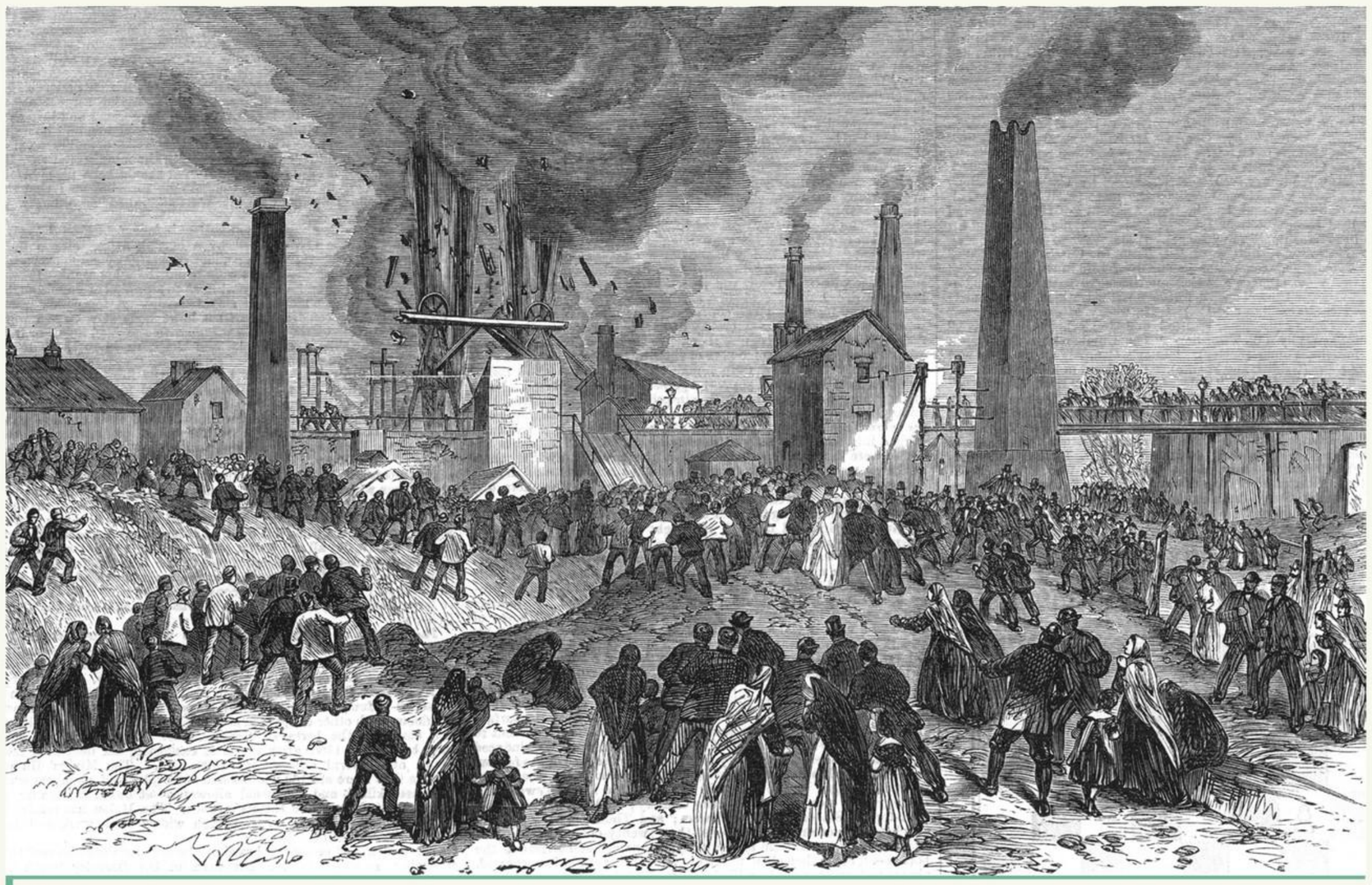
3 Gebruik bron 1.
Stel, je moet een artikeltje schrijven over de eerste metrolijn ter wereld. Daarin wil je ook je mening geven: was het een goed idee om zo'n metro aan te leggen of juist niet? Noem minstens drie vragen die je zou moeten beantwoorden om je mening met feiten te kunnen onderbouwen.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe de werk- en leefomstandigheden van de arbeiders waren.
- Je kunt uitleggen wat een klassenmaatschappij is en hoe die verschilde van een standensamenleving.
- Je kunt enkele belangrijke uitvindingen noemen die in de 19e eeuw werden gedaan.
- Je kunt uitleggen hoe de wetenschap zich in de 19e eeuw ontwikkelde.

Bron 2 In 1866 deden zich in een steenkoolmijn bij Barnsley (Noord-Engeland) enkele grote explosies voor. Daarbij kwamen 361 mijnwerkers en hulpverleners om het leven. Hun leeftijden liepen uiteen van 10 tot 67 jaar.

Werken en wonen

De werkomstandigheden van de nieuwe fabrieksarbeiders waren slecht.

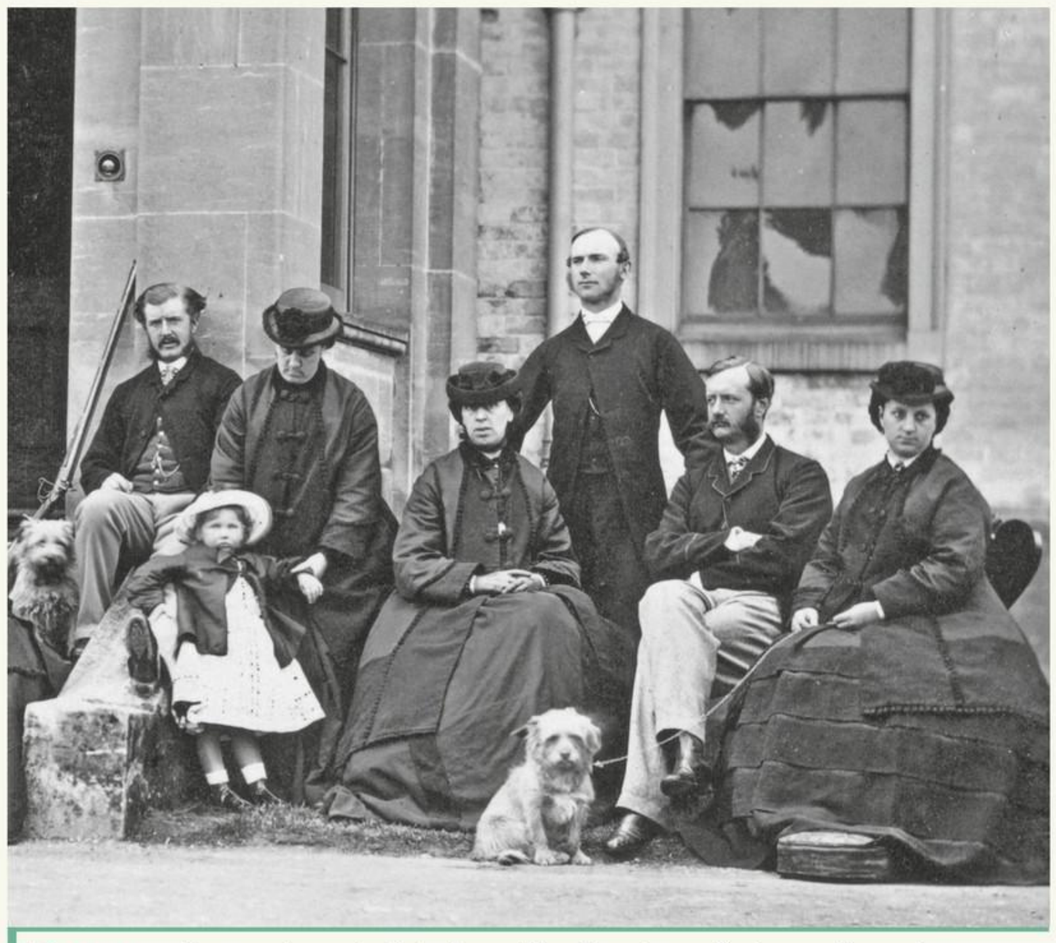
- Ondernemers hielden de lonen zo laag mogelijk. Voor het eentonige fabriekswerk hoefde je immers geen vakman te zijn. Als het even kon, huurden de ondernemers vrouwen en kinderen in; aan hen betaalden ze nog minder loon. Op deze manier konden ondernemers zoveel mogelijk verdienen.
- De arbeiders moesten lange werkdagen maken. Een werkweek duurde zes dagen en vakanties bestonden niet.
- De lucht in de fabriekshallen was vaak smerig en het lawaai van de machines oorverdovend.
- Het werk was soms erg gevaarlijk. In fabrieken gebeurden vaak ongelukken, bijvoorbeeld doordat mensen met hun vingers in machines terechtkwamen. Fabriekseigenaren deden daar weinig aan: ze voelden zich niet verantwoordelijk en veiligheidsmaatregelen kostten geld. In de mijnen kon mijngas tot ontploffing komen.
- Protesteren tegen lage lonen, onveiligheid en kinderarbeid was riskant: je werd op staande voet ontslagen.

De woonomstandigheden van de arbeiders waren ook slecht. Doordat er nauwelijks openbaar vervoer bestond, moesten arbeiders op loopafstand van de fabriek wonen. In industriegebieden ontstonden zo enorme steden. Dat verschijnsel heet verstedelijking of **urbanisatie**. Het wonen in die steden was geen pretje. Hele gezinnen woonden in donkere, piepkleine woningen, dicht op elkaar, in wijken met smalle straten. Dag en nacht bliezen de schoorstenen vuile rook uit. Afval en uitwerpselen kwamen via open

straatgoten in rivieren en kanalen terecht. Schoon drinkwater was er niet en de hygiëne was slecht. Besmettelijke ziektes maakten daardoor veel slachtoffers. Arbeiders werden dan ook zelden ouder dan 50 jaar. Doordat veel baby's en peuters stierven, was de gemiddelde leeftijd nog veel lager.

Bron 3 Arbeiders van de mijnen van Rose Bridge bij de Engelse plaats Wigan. (Foto uit 1865.)

Bron 4 De welgestelde familie Peel, gefotografeerd in Newbury (Groot-Brittannië), tussen 1860 en 1865. Mogelijk was deze familie vanuit Londen onderweg naar de chique badplaats Bath.

De klassenmaatschappij

Door de industrialisatie veranderde rond 1800 de economie. Vóór 1800, in de vroegmoderne tijd, was het handelskapitalisme belangrijk: ondernemers maakten winst door te handelen. Door de opkomst van fabrieken gingen ondernemers vooral geld verdienen met het maken van goederen. Dat lukte het beste als er zo min mogelijk regels en wetten waren, bijvoorbeeld over prijzen of werktijden. Ondernemers wilden daarom vrij zijn om grondstoffen in te kopen, arbeiders in te huren en hun producten te verkopen. Een economisch systeem waarin ondernemers vooral winst maken door goederen te maken en daarbij zo min mogelijk worden gehinderd door wetten en regels, noemen we **kapitalisme**.

De opkomst van het kapitalisme veranderde de samenleving. Eeuwenlang was er in Europa een standensamenleving geweest, met drie standen: de geestelijkheid, de adel en de derde stand. Maar in een kapitalistische samenleving waren de adel en de geestelijkheid niet meer zo belangrijk. De voornaamste groepen waren nu ondernemers en arbeiders. Beide groepen behoorden tot de derde stand, maar de tegenstellingen waren enorm. Daarom verdelen we een industriële, kapitalistische samenleving niet in standen, maar in **klassen**.

In de 19e-eeuwse **klassenmaatschappij** waren er drie klassen:

- de ondernemersklasse. De top van de maatschappij bestond uit een kleine groep rijke ondernemers. Zij hadden het kapitaal, dat wil zeggen: alles wat nodig is om producten te maken, zoals geld, machines en fabrieken. De ondernemersklasse woonde in buitenwijken met brede lanen en mooie parken, in ruime huizen met tuinen.
- de middenklasse. Dit was een middengroep van bijvoorbeeld geschoold kantoorpersoneel, winkeliers en schoolmeesters. Zij hadden het beter dan de arbeiders, maar waren niet zo rijk als de ondernemers.
- de arbeidersklasse. Dit was de grootste klasse, onderaan de samenleving. De arbeiders hadden geen eigen bezit (land, huis of bedrijf). Ze konden alleen iets verdienen door te werken.

Bron 5 In 1876 bouwde de Schots-Amerikaanse uitvinder Alexander Graham Bell de eerste werkende telefoon. De uitvinding was een enorm succes: voor het eerst konden mensen over grote afstanden met elkaar praten. Deze afbeelding is van ongeveer 1880.

Nieuwe uitvindingen

In de industriële samenleving van de 19e eeuw veranderde het dagelijks leven razendsnel. Dat kwam doordat slimme ondernemers veel geld konden verdienen met nieuwe uitvindingen, die het leven aangenamer maakten.

Een belangrijke uitvinding was die van de verbrandingsmotor. Die werkte op diesel of benzine en was eenvoudiger te bedienen dan een stoommachine. Daardoor werd de uitvinding van de auto mogelijk. Ook bedachten uitvinders een nieuwe manier om staal te maken, dat veel sterker was dan gewoon ijzer.

De verlichting in huis en op straat verbeterde door de opkomst van de gaslamp en later het elektrische licht. Gas werd bovendien in huis benut voor verwarming, en elektriciteit voor huishoudelijke apparaten. De telegraaf maakte het mogelijk razendsnel op grote afstand geschreven berichten uit te wisselen. Dankzij de telefoon kon je zelfs met elkaar praten.

Medici leerden hoe belangrijk hygiëne was. Ook ontdekten ze manieren om door inenting ziektes te voorkomen en mensen tijdens operaties te verdoven. Scheikundigen vonden kunstmest uit.

Van deze uitvindingen profiteerde de ondernemersklasse het eerst en het meest. Maar de vernieuwingen brachten op den duur ook verbetering in het leven van de arbeidersklasse. Dat maakte veel mensen optimistisch. Ze hadden het gevoel dat de wereld vooruitging.

Bron 6 Professor Jean-Martin Charcot, een Franse arts, geeft college over ‘hysterie’. In de 19e eeuw dacht men dat dit een vorm van waanzin was waarbij vrouwen hun zelfbeheersing verloren. De flauwgevallen vrouw rechts van Charcot zou aan hysterie lijden. Tegenwoordig gebruiken wetenschappers de term ‘hysterie’ niet meer. (Schilderij van Pierre Brouillet, 1887.)

Nieuwe wetenschappen

In de 19e eeuw werden wetenschappers op steeds meer terreinen actief. Eeuwenlang was nadenken over mens en samenleving iets geweest voor filosofen. Dat deden ze door boeken van anderen te lezen en daar hun mening over te geven. In de 19e eeuw veranderde dat. Ook bij dit soort onderwerpen gingen geleerden meten en tellen, net als in het natuuronderzoek. Zo ontstonden allerlei nieuwe wetenschappen.

Een daarvan was de economie, de studie van het maken, ruilen en verbruiken van goederen en diensten. De basis hiervan werd gelegd in 1776, toen de Schot Adam Smith een boek publiceerde over de oorzaken van welvaart. Volgens hem groeide de welvaart het meest als het bestuur niet te veel ingreep in de economie. In de 19e eeuw bouwden anderen voort op zijn inzichten. Zo ontstond een zelfstandige economische wetenschap. Andere nieuwe wetenschappen waren de **sociologie** (de studie van hoe de samenleving werkt), de **psychologie** (de studie van hoe de menselijke geest werkt) en de **psychiatrie** (de studie van geestesziektes).

Een van de grootste wetenschappelijke doorbraken vond plaats in het onderzoek naar de natuur. In 1859 kwam de Britse bioloog Charles Darwin met zijn evolutietheorie. Hij legde uit hoe plant- en diersoorten, dankzij kleine variaties binnen de soort, zich steeds weer aanpassen aan de omstandigheden. Zo kon hij de evolutie verklaren, de ontwikkeling van simpele eencelligen tot complexe dier- en plantsoorten. Zijn leer, het **darwinisme**, vormt sindsdien de basis van de moderne biologie.

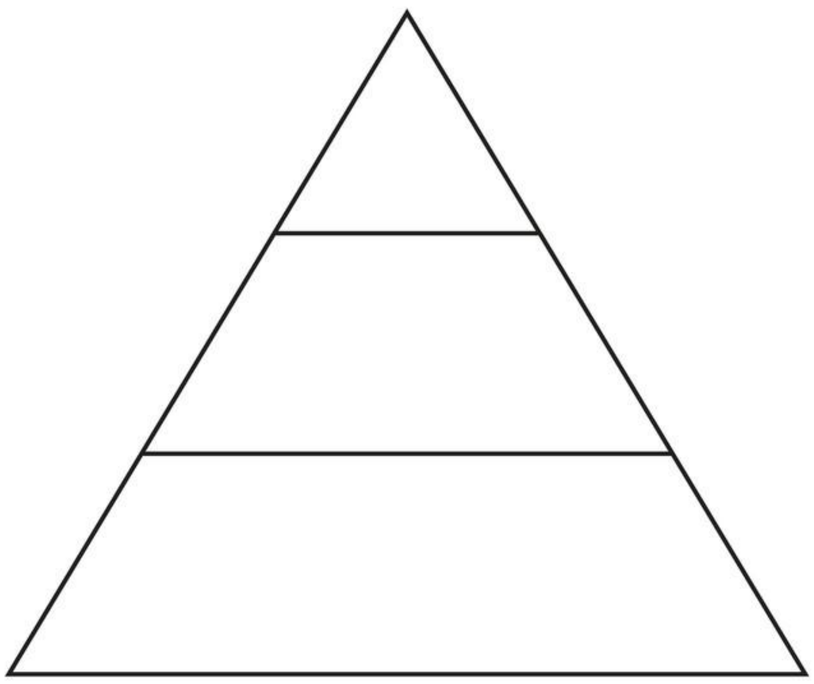
Ten slotte werd ook de geschiedschrijving wetenschappelijker. Geschiedenisboeken waren er al in de oudheid. Maar in de 19e eeuw werden historici veel preciezer. Er kwamen strenge regels, bijvoorbeeld om de betrouwbaarheid van bronnen vast te stellen. Geschiedenis werd een apart vak aan de universiteit. Datzelfde gold voor de archeologie, de bestudering van oude culturen aan de hand van stoffelijke overblijfselen.

4 Gebruik bron 2.
Deze bron vertelt iets over de slechte werkomstandigheden bij deze mijn. Leg dit uit en noem daarbij drie dingen die je uit deze bron (inclusief het bijschrift) te weten komt over de werkomstandigheden in deze mijn.

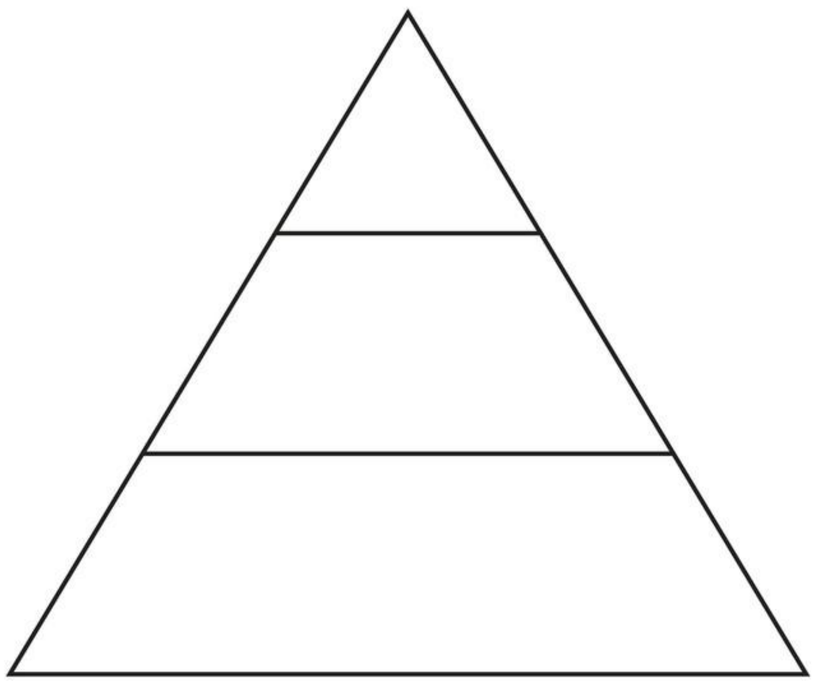
5 Waarom was een fabrieksarbeider in de 19e eeuw machtelozer dan een ambachtsman?

6
- **a** Leg uit wat het verband is tussen industrialisatie en urbanisatie.
- **b** Een stelling: 'Door de industrialisatie waren de leefomstandigheden van fabrieksarbeiders slecht.' Is dit een mening of een feit?
- **c** Met welk feit uit de leertekst kun je de stelling bij vraag b het best onderbouwen? Leg je antwoord uit.

7
- **a** Maak de zinnen kloppend.
  In de middeleeuwen was er een *klassenmaatschappij* / *standensamenleving*.
  In de 17e eeuw was er in Frankrijk een *klassenmaatschappij* / *standensamenleving*.
  In de 19e eeuw was er in Groot-Brittannië een *klassenmaatschappij* / *standensamenleving*.
- **b** Zet de standen en de klassen op de juiste plek in de piramides.

standensamenleving

klassenmaatschappij

- **c** Arbeiders hadden weinig geld. Klopt het dat zij verder geen kapitaal hadden? Leg je antwoord uit.
- **d** Klopt het dat mensen uit de onderste stand van de standensamenleving weinig geld en verder geen kapitaal hadden? Leg je antwoord uit.
- **e** Nederland had in de tijd van de Republiek een standensamenleving, net als andere Europese landen in de vroegmoderne tijd. Maar voor een deel leek de samenleving van de Republiek ook al op een klassenmaatschappij. Leg dat uit en gebruik daarbij het woord 'regenten'.

8 Gebruik bron 3 en 4.
- **a** Beide bronnen komen uit dezelfde tijd en uit hetzelfde land. Toch laten ze grote verschillen zien tussen de mensen die zijn afgebeeld. Leg dat uit door te letten op:
  - de kleding;
  - de omgeving;
  - de dingen die ze bij zich hebben;
  - de activiteit waar ze mee bezig waren, toen de foto werd gemaakt.
- **b** Denk je dat de mensen van bron 3 en 4 elkaars buren hadden kunnen zijn? Leg je antwoord uit.

9 Maak het schema kloppend.

	Handelskapitalisme	**Kapitalisme**
Periode	*17e eeuw / 19e eeuw*	*17e eeuw / 19e eeuw*
Winst door	*producten maken / producten verhandelen*	*producten maken / producten verhandelen*
Investeren in	*fabrieken en machines / pakhuizen en schepen*	*fabrieken en machines / pakhuizen en schepen*

10 Maak een lijstje met, in volgorde, de drie 19e-eeuwse uitvindingen die naar jouw mening voor mensen in onze tijd het belangrijkst zijn (de belangrijkste bovenaan). Noem bij elke uitvinding een feit waarop jij je mening baseert.

11
- **a** Wat is het belangrijkste verschil tussen de filosofie en de nieuwe mens- en maatschappijwetenschappen uit de 19e eeuw?
- **b** Gebruik bron 6. Was Jean-Martin Charcot een psycholoog of een psychiater? Leg je antwoord uit.
- **c** In 1904-1905 publiceerde de Duitser Max Weber zijn boek *De protestantse ethiek en de geest van het kapitalisme*. (Ethiek is de leer van goed en kwaad.) In dit boek probeerde hij de opkomst van het kapitalisme te verklaren. Hij wees erop dat protestanten in de 16e eeuw andere waarden hadden dan katholieken. Volgens hem zagen vrome protestanten arbeid en spaarzaamheid als een plicht van God, terwijl vrome katholieken zich juist uit de wereld terugtrokken (in een klooster bijvoorbeeld). Zo kon hij begrijpen dat het kapitalisme in een protestants land (Groot-Brittannië) was begonnen.
  Tot welke wetenschap behoort dit boek: economie, psychologie of sociologie? Leg je antwoord uit.

12 Bedenk waarom het darwinisme voor veel gelovigen in de 19e eeuw een schok was.

13 Leg met een voorbeeld uit dat de Romantiek in de 19e eeuw invloed had op bepaalde ontwikkelingen in de wetenschap.

14 Gebruik bron 7.
- **a** Welk begrip past het beste bij deze bron?
  - ◯ A Arbeidersklasse.
  - ◯ B Kapitalisme.
  - ◯ C Klassenmaatschappij.
  - ◯ D Urbanisatie.
- **b** Deze bron laat zien dat er een verschil was tussen de industrialisatie in Groot-Brittannië en die in Nederland. Leg dat uit.
- **c** Bedenk wie in deze twee steden gemiddeld het oudste werd: een arbeidster in een katoenfabriek, een fabrieksdirecteur, een kruidenier of een onderwijzeres. Leg je antwoord uit.
- **d** Noem een 19e-eeuwse uitvinding die het leven in steden – zoals Birmingham en Rotterdam – aangenamer zal hebben gemaakt.
- **e** Stel, het is 1875 en je bent socioloog in Birmingham. Bedenk naar aanleiding van bron 7 een onderzoeksvraag.

Bron 7 Het aantal inwoners van Birmingham (Groot-Brittannië) en Rotterdam, 1800-1900.

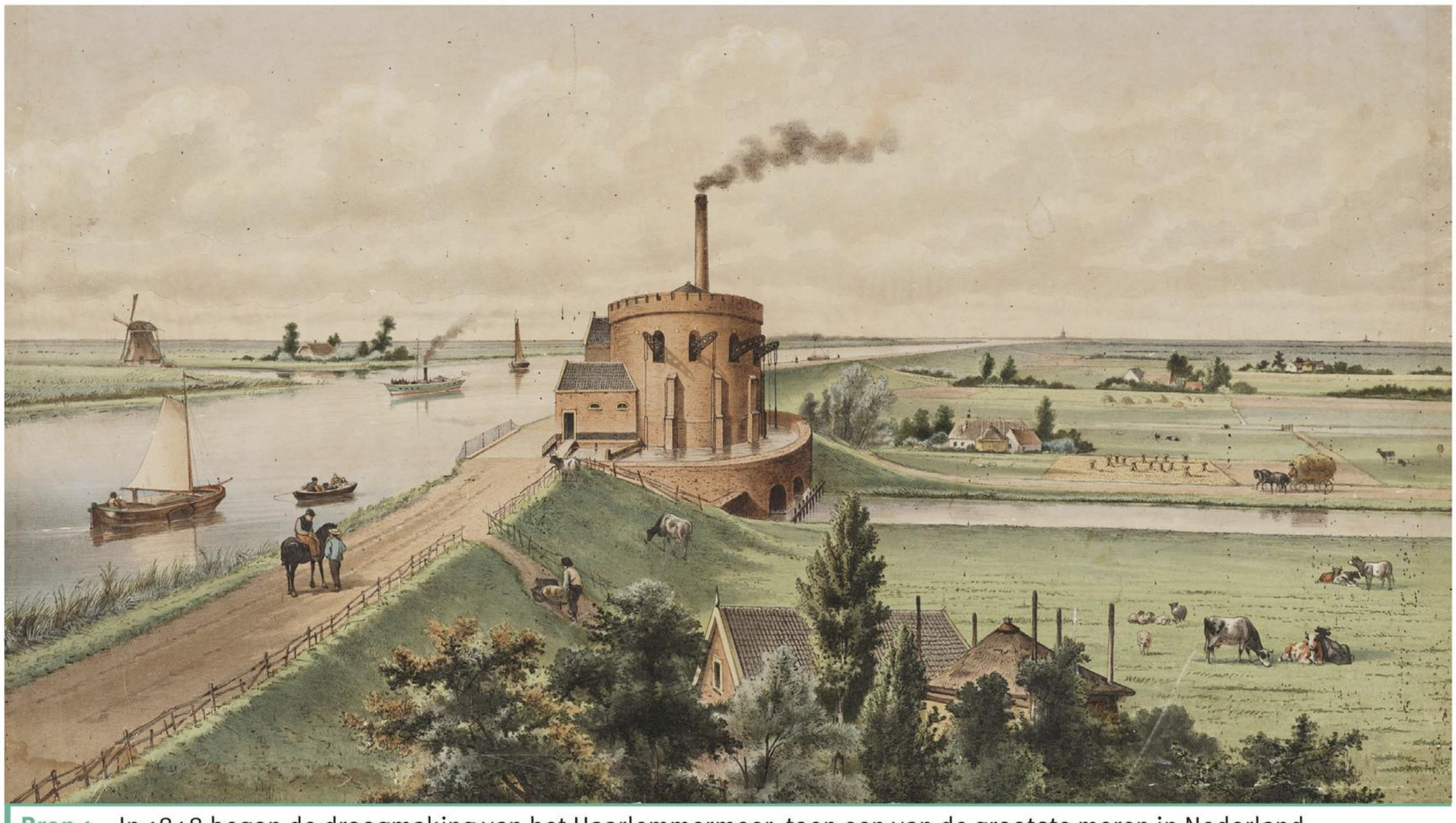
	1800	1850	1900
Birmingham	71.000	242.000	842.000
Rotterdam	53.000	87.000	516.000

15 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.
- A De Britse stad Manchester begint razendsnel te groeien.
- B De gilden in de steden krijgen last van concurrentie door de huisnijverheid.
- C Het wordt voor mensen in de hogere klassen steeds gewoner om elkaar op te bellen.
- D In Groot-Brittannië wordt de eerste fabriek met een stoommachine gebouwd.
- E Uitvinders gaan machines bedenken om sneller textiel te kunnen maken.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Nederland in 1848

BASIS

Bron 1 In 1848 begon de droogmaking van het Haarlemmermeer, toen een van de grootste meren in Nederland. Dit is De Cruquius, een van de drie stoommachines die ervoor zorgden dat in 1852 in plaats van een meer een polder was ontstaan (rechts). De schoolplaat uit later tijd geeft een idee van hoe het nieuwe land er rond 1860 uitzag.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a In de 17e en 18e eeuw werden meren drooggemaakt met behulp van windmolens. In 1848 ging dat met stoommachines. Bedenk een voordeel van stoommachines voor dit werk.

b Bedenk ook iets wat wij nu als een nadeel zien.

c Bekijk de bron goed. Was Nederland rond 1860 al helemaal op stoomkracht overgegaan?

2 Gebruik bron 1.

a Maak de zin kloppend.
In Groot-Brittannië profiteerde de industrie van het gebruik van stoomkracht. In de Haarlemmermeerpolder kwam het gebruik van stoomkracht vooral ten goede aan
de industrie / *de landbouw* / *de visserij* / *het toerisme*.

b Leg je antwoord bij vraag a uit. Verwijs daarbij naar twee onderdelen van de bron.

3 Wat weet je over het bestuur van Nederland in de tijd na 1813 (toen Napoleon was verdreven)?

◯ A Het land was een koninkrijk; de zoon van stadhouder Willem V was koning geworden.

◯ B Het land was een koninkrijk; Napoleons broer Lodewijk Napoleon was koning geworden.

◯ C Het land was een republiek; het bestuur uit de 17e-eeuwse Republiek was teruggekeerd.

◯ D Het land was een republiek; het bestuur uit de Bataafse Republiek was teruggekeerd.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt enkele belangrijke kenmerken noemen van het Koninkrijk der Nederlanden tussen 1815 en 1848.
- Je kunt uitleggen welke idealen de liberalen hadden op politiek en economisch gebied.
- Je kunt uitleggen waarom er in 1848 een nieuwe grondwet kwam.

Bron 2 Koning Willem I verbeterde de infrastructuur in zijn koninkrijk. Zo liet hij de Zuid-Willemsvaart van Den Bosch naar Maastricht aanleggen. Dit vergemakkelijkte de handel tussen het noorden en het zuiden van het land. Het kanaal ging in 1826 open. Deze afbeelding van de Zuid-Willemsvaart in Den Bosch is gemaakt rond 1860.

Het Koninkrijk der Nederlanden

In 1813 werden de soldaten van Napoleon uit Nederland verdreven. Daarmee kwam een eind aan bijna dertig jaar onrust, revolutie en oorlog. Nu moest er een nieuw bestuur komen. De belangrijkste leiders in Europa waren erg geschrokken van de democratische revoluties en Napoleons veroveringen. Ze wilden daarom terug naar de tijd dat koningen en edelen de macht hadden. Ze besloten van Nederland een koninkrijk te maken. Het moest groot en sterk zijn, om te voorkomen dat de Fransen nieuwe veroveringsoorlogen gingen voeren. In 1815 werden Nederland, België en Luxemburg daarom samengevoegd tot één grote eenheidsstaat. Die staat bestond maar kort. In 1830 kwamen de Belgen in opstand en maakte België zich los van Nederland. In 1815 kreeg het nieuwe koninkrijk bovendien enkele koloniën terug die Nederland na 1795 aan de Britten was kwijtgeraakt. De belangrijkste was Oost-Indië, dat vanaf dat moment 'Nederlands-Indië' ging heten. Ook gaf Groot-Brittannië Suriname en de Antillen terug.

Het koninkrijk werd bestuurd door koning Willem I. Nederland was een **constitutionele monarchie**: het koninkrijk had een grondwet ('constitutie'), met grondrechten voor iedereen. Ook was er een parlement (volksvertegenwoordiging) dat toezicht hield op de besluiten van de regering. Toch was Nederland vanaf 1815 nog niet erg democratisch:

- De koning wees zelf zijn ministers aan en kon die ook zelf ontslaan.
- De koning bepaalde voor een deel zelf wie er in het parlement kwamen. Het andere deel werd gekozen, maar door een heel kleine groep van belangrijke mannen.

Hierdoor had de koning de hoogste macht in het koninkrijk. Dat wilde hij ook, want hij geloofde niet in democratie.

Economisch stond het nieuwe koninkrijk er in 1815 niet goed voor. In het zuiden (het latere België) viel de situatie nog mee. Hier was namelijk een moderne industrie ontstaan. Maar het noorden van het koninkrijk – het huidige Nederland – liep enorm achter, vergeleken bij andere Europese landen: er waren nog geen fabrieken; overal werd nog met windmolens en paardenmolens gewerkt. Een groot deel van de mensen leefde in diepe armoede. Om de situatie te verbeteren probeerde Willem I de economie nieuw leven in te blazen. Hij vond vooral de infrastructuur belangrijk. Hij liet kanalen graven en wegen aanleggen. Net als in Groot-Brittannië moesten er spoorlijnen en stoommachines komen. In 1839 reed de eerste stoomtrein tussen Haarlem en Amsterdam.

Bron 3 Rechts het Amsterdamse beursgebouw op de Dam omstreeks 1860. De beurs was het financiële hart van de Nederlandse economie. Hier handelden rijke heren (met hoge hoeden) in goederen en bedrijfsaandelen. (Prent van P. Hanrath.)

Conservatieven en liberalen

Koning Willem I benoemde en ontsloeg ministers wanneer hij wilde en trok zich weinig aan van wat het parlement vond. Aanvankelijk vonden de meeste Kamerleden dat best. Ze waren **conservatief**, wat wil zeggen dat ze alles bij het oude wilden laten en geen invloed van het volk wilden. Maar er kwamen steeds meer burgers die het niet eens waren met de manier waarop koning Willem I zijn rijk bestuurde. Zij wilden meer inspraak. Deze groep burgers noemde zich **liberalen**.

Aanhangers van het **liberalisme** geloofden in de denkbeelden uit de Franse Revolutie. Ze wilden niet alleen grondrechten, zoals vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid voor alle burgers, maar ook inspraak in het bestuur, in elk geval voor mannen met bezit. In de praktijk kwamen de liberalen vooral op voor de belangen van rijke burgers.

Op economisch gebied wilden liberalen meer vrijheid voor de ondernemers. Zij gingen ervan uit dat handel en industrie alleen maar groeien, als er niet te veel regels zijn. Lastige regeltjes uit de tijd van de gilden, over prijzen en werktijden, moesten worden afgeschaft. En ook de **overheid**, het hoogste bestuurlijke gezag van de staat, moest zich zo min mogelijk met de economie bemoeien.

Bron 4 Johan Rudolf Thorbecke, de liberaal die de Nederlandse grondwet van 1848 schreef. (Schilderij uit 1852 door Johan Heinrich Neuman.)

De grondwet van 1848

Willem I werd in 1840 opgevolgd door zijn zoon, Willem II. Eerst wilde Willem II, net als zijn vader, niets weten van inspraak. Maar in 1848 braken op verschillende plaatsen in Europa revoluties uit voor meer democratie. Ook in Nederland waren er wat relletjes. Koning Willem II schrok daar erg van: hij was bang zijn troon te verliezen. Daarom gaf hij Johan Rudolf Thorbecke, de leider van de liberalen, opdracht om een nieuwe grondwet te maken.

Die grondwet zorgde voor vernieuwing van het bestuur. De koning mocht op de troon blijven, maar had niet langer de hoogste macht:

- De hoogste macht kwam nu te liggen bij het parlement. De ministers maakten plannen voor nieuwe wetten of uitgaven. Het parlement moest die goedkeuren.
- De ministers werden niet langer door de koning aangewezen, maar door het parlement. Als ministers ernstige fouten maakten, mocht het parlement hen ontslaan. De koning verloor dat recht.
- De koning benoemde geen parlementsleden meer. Die werden nu allemaal gekozen door mannelijke burgers. Die moesten dan wel zo rijk zijn, dat ze een bepaalde hoeveelheid belasting betaalden. We noemen dit **censuskiesrecht** ('census' betekent: belasting).

Op die manier werd Nederland een **parlementaire democratie**: een democratie waarin niet de koning, maar een gekozen parlement de hoogste macht heeft. Dat was een grote vooruitgang. Maar het was nog geen volledige democratie, vanwege het censuskiesrecht.

4 **a** Maak de juiste combinaties.

A	1810	1	België scheidt zich af van Nederland.
B	1813	2	Napoleon wordt verslagen.
C	1815	3	Nederland wordt deel van het Franse keizerrijk.
D	1830	4	Nederland wordt een constitutionele monarchie.

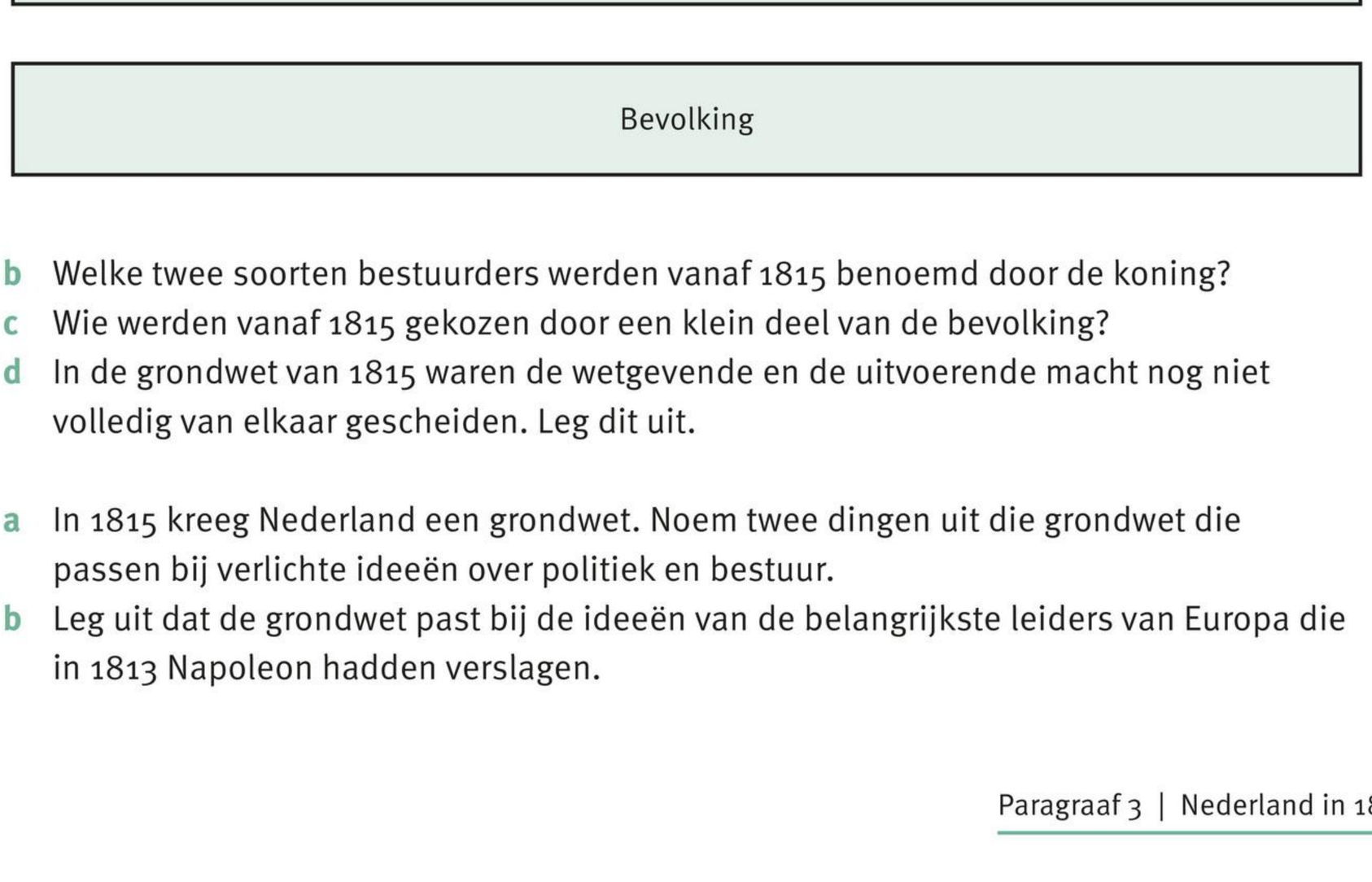
b Bedenk waarom Groot-Brittannië Oost-Indië, Suriname en de Antillen teruggaf aan Nederland.

5 Volgens Montesquieu moest de macht in een land worden verdeeld over drie machten: de wetgevende, de uitvoerende en de rechtsprekende macht.
Vul het schema in. Noem van elke persoon tot welke macht hij volgens Montesquieu behoort en beschrijf kort welke taken hij heeft.

	Behoort tot welke macht?	Heeft welke taken?
Koning		Wetten uitvoeren
Minister in een regering		
Rechter		
Volksvertegenwoordiger (parlementslid)		

6 Het volgende schema laat zien hoe het bestuur van het Koninkrijk der Nederlanden er in 1815 uitzag.

a Maak het schema kloppend. Kies uit de volgende woorden: *koning* • *ministers* • *parlement*.

b Welke twee soorten bestuurders werden vanaf 1815 benoemd door de koning?
c Wie werden vanaf 1815 gekozen door een klein deel van de bevolking?
d In de grondwet van 1815 waren de wetgevende en de uitvoerende macht nog niet volledig van elkaar gescheiden. Leg dit uit.

7 **a** In 1815 kreeg Nederland een grondwet. Noem twee dingen uit die grondwet die passen bij verlichte ideeën over politiek en bestuur.
b Leg uit dat de grondwet past bij de ideeën van de belangrijkste leiders van Europa die in 1813 Napoleon hadden verslagen.

8 **a** Binnen het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden bestonden grote economische verschillen. Leg dat uit.

b De Nederlandse economie was in de periode vóór 1813 verslechterd door het Continentaal Stelsel. Leg dat uit.

c Gebruik bron 2 en van de oriëntatie bron 3. Koning Willem I slaagde erin de Nederlandse infrastructuur te verbeteren. Noem daarvan twee voorbeelden en geef in bron 3 van de oriëntatie aan waar ze liggen.

9 Gebruik bron 5.

a Maak de zin kloppend.
Nederland was rond 1850 een *agrarisch-stedelijke* / *agrarische* / *industriële* samenleving.

b Wanneer begon de industrialisatie in Nederland volgens deze bron? Leg je antwoord uit.

Bron 5 Energiebronnen in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw.

	1850	1860	1870	1880
Paardenmolens	1.930	1.710	910	570
Windmolens	3.050	3.400	3.120	1.790
Stoommachines	292	820	2.740	3.930

10 **a** Welk politiek doel hadden de conservatieven?

b Noem een politiek en een economisch doel van de liberalen in de eerste helft van de 19e eeuw.

11 De grondwet van 1848 veranderde het bestuur van het koninkrijk.
Maak het schema kloppend. Kies uit de woorden: *arme mannen* • *koning* • *ministers* • *parlement* • *rijke mannen* • *vrouwen*. Je hebt niet alle woorden nodig; sommige woorden heb je vaker nodig.

	1815	1848
Hoogste macht in het land		
Recht om ministers te ontslaan		
Recht om parlementsleden te kiezen	en	

12 **a** Wat hoort bij een parlementaire democratie?

◯ A De koning ontslaat een minister die tegen het parlement heeft gelogen.
◯ B De koning voert een wet in om de werktijden van arbeiders te verkorten.
◯ C Het parlement besluit de lonen van onderwijzers en vuilnismannen te verlagen.
◯ D Parlementsleden die zijn benoemd door de koning, keuren een wet af.

b Tegenwoordig is Nederland ook een parlementaire democratie. Heeft het ook nog steeds censuskiesrecht? Leg je antwoord uit.

13 **a** Waren koning Willem I en koning Willem II liberalen? Leg je antwoord uit.

b Leg uit om welke reden Willem II juist Thorbecke vroeg om een nieuwe grondwet te schrijven.

c Geef twee meningen over koning Willem II: een negatieve en een positieve. Geef voor beide meningen een argument.

14 **a** Uit de gebeurtenissen rond 1848 blijkt dat het liberalisme een Europese beweging was – en zeker niet alleen een Nederlandse. Leg dat uit.

b Het is logisch dat het liberalisme in de 19e eeuw opkwam, eerst in Groot-Brittannië en kort daarna ook elders in Europa. Leg dat uit.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 Arbeiders strijden voor hun rechten

BASIS

Bron 1 Onderdeel van een affiche uit 1910 waarmee hij mensen oproept deel te nemen aan een grote 'betooging' (demonstratie) voor het algemeen kiesrecht. De tekening is van Albert Hahn.

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Leg uit wat de tekenaar met deze bron wil vertellen. Begin bij de man met het rode hemd: wat doet hij en voor wie doet hij dat?

b Bedenk wat 'algemeen kiesrecht' is en hoe het kwam dat er in 1910 geen algemeen kiesrecht bestond in Nederland. Gebruik in je antwoord de naam 'Thorbecke' en het jaartal 1848.

2 Gebruik bron 1.

a Roept de bron op tot gewelddadig of vreedzaam protest? Leg je antwoord uit.

b Welke feiten blijken uit deze bron? Maak de zinnen kloppend.

De betoging vond plaats op 18 september: *feit* / *geen feit*.
Een betoging voor algemeen kiesrecht was in 1910 hard nodig: *feit* / *geen feit*.
Er kwamen veel mensen naar deze betoging: *feit* / *geen feit*.
In 1910 had Nederland geen algemeen kiesrecht: *feit* / *geen feit*.
Tijdens deze betoging scheen de zon: *feit* / *geen feit*.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen hoe en wanneer Nederland een industriële samenleving werd.
- Je kunt uitleggen wat het socialisme inhoudt en waarom er twee groepen socialisten waren.
- Je kunt aan de hand van een voorbeeld uitleggen wat een sociale wet is.

Bron 2 Rond 1900 was de Zaanstreek een van de belangrijkste industriegebieden van Nederland. Op deze foto uit 1901 of 1902 is te zien dat sommige bedrijven in het Zaanse dorp Wormer nog altijd windkracht gebruikten, in dit geval om olie en verf te maken. Maar stoom was in opkomst: op de rivier vaart een stoomboot en op de achtergrond staat een gloednieuwe fabriek die met stoomkracht rijst pelde. In 1905 waren beide windmolens verdwenen.

De industriële revolutie in Nederland

In de tweede helft van de 19e eeuw kwam de industrialisatie in Nederland goed op gang. Veel bedrijven vervingen hun paarden en windmolens door stoommachines. Ook ontstonden er nieuwe fabrieken, in het begin vooral voor het maken van textiel en voedingsmiddelen. Steden begonnen te groeien. En rond 1890 kwam de zware industrie op gang: machinebouw en scheepsbouw.

Dankzij grote havens als Rotterdam konden ondernemers overal grondstoffen vandaan halen, onder meer uit de koloniën. Er werden grote kanalen aangelegd en een spoorwegnet. Ondernemers konden hun producten nu gemakkelijker exporteren, vooral naar Duitsland. Eind 19e eeuw gingen bovendien de steenkoolmijnen in Zuid-Limburg open. De opkomende industrie hoefde nu geen dure steenkool meer te importeren. Dit was allemaal goed voor de economie.

In de fabrieken werkten mannen, vrouwen en kinderen. Net als in Groot-Brittannië waren de lonen laag en de arbeidsomstandigheden slecht. Om aan voedsel en kleding te komen waren de armste mensen, zieken en werklozen aangewezen op **liefdadigheid**. De hulp kwam van kerken en van een deel van de rijke burgerij, want de overheid deed in de 19e eeuw nog niet aan sociale uitkeringen. Ook Nederland was dus een klassenmaatschappij geworden, met veel ongelijkheid.

Bron 3 Ook in België ontstond een socialistische beweging die streed voor algemeen kiesrecht voor mannen. In 1893 besloten socialisten daarvoor te gaan staken. Dat had succes: het parlement gaf alle Belgische mannen kiesrecht. Wel mochten arbeiders maar één stem uitbrengen en mannen met bezit twee of drie stemmen. Pas in 1948 kregen Belgische vrouwen het recht om mee te doen aan parlementsverkiezingen. (Schilderij van Eugène Laermans.)

Socialisme

In de 19e eeuw hadden in Nederland alleen rijke mannen kiesrecht, bijvoorbeeld ondernemers, advocaten en artsen. Zij stemden bij de verkiezingen meestal op de liberalen. De liberalen dachten dat de handel en industrie beter konden groeien als iedereen vrij was en als er zo min mogelijk regels waren. Daarom deed de overheid lange tijd bijna niets tegen kinderarbeid, lange werkdagen, gevaren in de fabrieken en andere misstanden.

Er waren ook burgers die het niet normaal vonden dat ondernemers arbeiders uitbuitten. Rond 1850 ontstond in Europa het **socialisme**, een beweging die opkwam voor de arbeiders. De Duitse denker Karl Marx was de grondlegger van het socialisme. Hij vond het verkeerd dat het kapitaal (geld, land, machines en fabrieken) in handen was van één klasse. Hij voorspelde een klassenstrijd tussen arm en rijk. De arbeiders zouden tijdens een revolutie de macht grijpen. Het privébezit zou worden afgeschaft en al het kapitaal zou voortaan van iedereen zijn. De klassenmaatschappij zou tot een einde komen en er zou een **klasseloze samenleving** ontstaan, waarin iedereen even rijk zou zijn.

Niet alle socialisten geloofden dat klassenstrijd en revolutie nodig waren. Er was ook een gematigde stroming binnen het socialisme: de **sociaaldemocratie**. Sociaaldemocraten waren niet tegen privébezit en wilden de slechte werk- en leefomstandigheden van arbeiders langs vreedzame weg verbeteren. Dat kon bijvoorbeeld als arbeiders met hetzelfde beroep zich verenigden in een **vakbond**. Zo'n vereniging kon namens de arbeiders onderhandelen, bijvoorbeeld over hogere lonen of kortere werktijden. Als ondernemers niet luisterden naar de eisen van de arbeiders, kon de vakbond eventueel een staking uitroepen. Een andere manier om werk- en leefomstandigheden te verbeteren, was via wetten. Maar dan moesten er wel genoeg socialisten in het parlement komen. En dat was lastig, zolang niet iedereen mocht stemmen.

Bron 4 In Groot-Brittannië rees al vroeg protest tegen de slechte werkomstandigheden van arbeiders. In het boek *Het leven en de avonturen van Michael Armstrong, de fabrieksjongen* (1840) beschreef romanschrijfster Frances Trollope bijvoorbeeld hoe ellendig kinderarbeid was. Op deze illustratie ligt onder de weefmachine een kind dat klein genoeg is om daar de losgeschoten draden op te pakken. Dat was een gevaarlijk karwei, omdat je dicht bij bewegende machineonderdelen moest werken. De mannen met hoge hoeden zijn de fabriekseigenaren.

De eerste sociale wetten

Door de industrialisatie groeide ook in Nederland de armoede van de arbeidersklasse uit tot een groot probleem. Dat werd de **sociale kwestie** genoemd. Eind 19e eeuw wilden niet alleen socialisten verbeteringen, maar waren ook veel liberalen bezorgd. Zij waren bang voor arbeidersopstanden.

Langzaam kwam er enige verbetering. Zo maakte het parlement in 1872 een eind aan het verbod op vakbonden. In 1874 nam het bovendien de eerste **sociale wet** aan. Dit was het 'Kinderwetje van Van Houten', dat kinderarbeid beperkte. Later kwamen er meer wetten om het leven van arbeiders te verbeteren. Zo ging de overheid rond 1900 eisen stellen aan woningen en verbood zij het verhuren van onbewoonbare krotten. Ook kwam er een leerplicht: kinderen moesten voortaan naar school. Betere medische zorg voor arme mensen en de aanleg van rioleringen en waterleidingen brachten ook vooruitgang.

Om de situatie van de arbeiders verder te verbeteren richtten Nederlandse sociaaldemocraten in 1894 een **politieke partij** op, de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP). Deze partij wilde in het parlement strijden voor zaken als kortere werktijden en hogere lonen. Maar vooral wilde zij dat arbeiders kiesrecht kregen. Sinds 1848 was het kiesrecht al stapje voor stapje uitgebreid. Veel liberalen steunden deze uitbreiding, omdat ze ervan overtuigd waren geraakt dat meer mensen invloed moesten hebben op het bestuur. Maar pas in 1917 kregen alle mannen kiesrecht. En het duurde tot 1919 voordat ook vrouwen mochten stemmen. Pas toen was er sprake van **algemeen kiesrecht**.

3 Gebruik bron 2.
Waarom is de situatie op deze foto kenmerkend voor de industrialisatie in Nederland? Maak de zinnen kloppend.
De foto laat zien dat de industrialisatie in Nederland *laat* / *vroeg* op gang kwam. De stoomfabriek op de achtergrond was onderdeel van de *machinebouw* / *textielindustrie* / *voedingsmiddelenindustrie*. Dit soort fabrieken hoort bij *de vroege* / *een latere* fase van de industrialisatie in Nederland.

4 Gebruik bron 2 en 3 van de oriëntatie.
- **a** Vergelijk beide bronnen. Welk probleem hadden Nederlandse textielondernemers rond 1860 bij het gebruik van stoommachines?
- **b** Leg uit dat je antwoord bij vraag a belangrijk is, als je wilt begrijpen waarom de industrialisatie in Nederland later plaatsvond dan in Groot-Brittannië.
- **c** Stel dat bron 3 van de oriëntatie ook de situatie in België had laten zien. Zou het beeld daar ongeveer hetzelfde zijn als in Nederland? Leg je antwoord uit.

5 Gebruik bron 3 van de oriëntatie.
Het spoorwegnet van 1856 laat goed zien dat de trein toen vooral kon worden gebruikt:
- ◯ A om binnen Nederland van de ene grote stad naar de andere te reizen.
- ◯ B om metaalfabrieken en scheepswerven met elkaar te verbinden.
- ◯ C voor de aanvoer van grondstoffen aan textielfabrieken.
- ◯ D voor het exporteren van goederen.

6 Tegenwoordig krijgt iemand die ziek, werkloos of gepensioneerd is, een sociale uitkering. In de 19e eeuw was er sprake van liefdadigheid.
Leg uit wat het belangrijkste verschil is tussen die twee.

7 Liberalen vonden het belangrijk om zo min mogelijk regels te hebben.
- **a** Waarom vonden liberalen dat?
- **b** Waarom waren socialisten het niet met de liberalen eens?

8 In het *Manifest van de communistische partij* uit 1848 schreven Karl Marx en zijn medestander Friedrich Engels dat de samenleving zich meer en meer in twee grote, vijandige klassen aan het opsplitsen was: de bourgeoisie en het proletariaat. Met die laatste term doelden zij op de groep loonarbeiders.
- **a** Leg uit wie volgens Marx en Engels tot 'de bourgeoisie' behoorden.
- **b** Leg uit dat de bourgeoisie en het proletariaat vóór de Franse Revolutie nog tot één sociale groep werden gerekend.

9 Karl Marx voorspelde dat er in de toekomst een klasseloze samenleving zou ontstaan.
- **a** Wat bedoelde Marx met deze voorspelling?
- **b** Welke oorzaak zag Marx voor het ontstaan van de klasseloze samenleving?
- **c** Waar past Marx' voorspelling het best bij: de filosofie of de sociologie?

10 Gebruik bron 4 en 5.

a Leg uit dat het Kinderwetje van Van Houten een sociale wet was.

b Voor welke groepen kinderen veranderde deze wet niets? Noem twee groepen.

c Verplaats je in het kind onder het weefgetouw in bron 4. Stel dat dit een Nederlands kind uit 1874 was geweest. Leg uit waarom het waarschijnlijk blij was met het Kinderwetje van Van Houten.

d Lang niet alle ouders waren blij met het Kinderwetje van Van Houten. Leg dit uit.

e Bedenk of dit kind na de invoering van het Kinderwetje van Van Houten naar school ging in plaats van naar het werk. Leg je antwoord uit.

f Kinderarbeid komt in grote delen van de wereld nog altijd voor. Om hieraan een eind te maken zou kleding eigenlijk flink duurder moeten worden, zodat ouders voldoende kunnen verdienen om hun kinderen naar school te sturen. Stel dat een shirt daardoor geen € 15 kost, maar € 25. Zou je dat ervoor overhebben? Leg je antwoord uit.

Bron 5 Gedeelte van het Kinderwetje van Van Houten uit 1874. Samuel van Houten was de bedenker van het Kinderwetje.

Wet met maatregelen om overmatige arbeid en verwaarlozing van kinderen tegen te gaan.
Artikel 1. Het is verboden kinderen beneden twaalf jaren in dienst te nemen of in dienst te hebben.
Artikel 2. Het verbod van artikel 1 is niet van toepassing op huishoudelijke en persoonlijke diensten* en op veldarbeid.
Artikel 3. [...]
Artikel 4. Overtreding van artikel 1 wordt gestraft met een geldboete van 3 tot 25 gulden, of een gevangenisstraf van 1 tot 3 dagen, of allebei. [...]
Artikel 5. Het verbod van artikel 1 van deze wet is tijdens het eerste jaar na haar inwerkingtreden alleen van toepassing op kinderen beneden de tien jaar, en tijdens het daaropvolgende jaar alleen op kinderen beneden de elf jaar.

* Bij 'huishoudelijke en persoonlijke diensten' moet je denken aan meisjes die als dienstmeisje bij een rijke familie werkten.

11 Een stelling: 'Het Kinderwetje maakte een eind aan de sociale kwestie.'
Klopt deze stelling? Leg je antwoord uit.

12 Maak de juiste combinaties.

A Doet mee aan parlementsverkiezingen	1 Kapitaal
B Geld, grond, machines en fabrieken	2 Klassenstrijd
C Gematigde vorm van socialisme	3 Politieke partij
D Onderhandelt namens de arbeiders	4 Sociaaldemocratie
E Slechte toestand van de arbeidersklasse	5 Sociale kwestie
F Voorspeld door Karl Marx	6 Vakbond

13 Gebruik bron 1 en 3.

a Vergelijk beide bronnen met elkaar. Noem zoveel mogelijk overeenkomsten.

b De mensen op deze bronnen zijn socialisten. Maar zijn het ook sociaaldemocraten? Leg je antwoord uit.

c Welk land had eerder algemeen kiesrecht: Nederland of België?

14 Noem minstens vier manieren waarop arbeiders in de 19e eeuw hun positie konden verbeteren.

15 **a** Zet de volgende economische, politiek-bestuurlijke en sociale ontwikkelingen in Nederland op de juiste plaats in het schema: *algemeen kiesrecht* • *begin industrialisatie* • *eerste sociale wetten* • *geen parlementaire democratie* • *grote armoede arbeidersklasse* • *nauwelijks industrie* • *opkomst socialisme* • *opkomst zware industrie*.

	Economisch	Politiek-bestuurlijk	Sociaal
1815-1848			Armen leven van liefdadigheid
1848-1872		Liberale politiek	
1872-1919			
Na 1919	Verdere groei industrie		Achturige werkdag

b In 1919 nam het Nederlandse parlement een wet aan die bepaalde dat een werkdag voortaan acht uur duurde. Bedenk waarom de SDAP dat een belangrijke overwinning vond.

c Gebruik het schema bij vraag a. Bedenk een politiek-bestuurlijke oorzaak van de invoering van de achturige werkdag.

16 Maak van dit hoofdstuk een korte samenvatting van maximaal een half A4'tje (ca. 200 woorden). Wat zijn de hoofdlijnen? Tip: verwerk minstens tien begrippen uit dit hoofdstuk in je verhaal.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

5 Feit of mening

HISTORISCH DENKEN

Meningen over de industriële revolutie

Leerdoelen
- Je kunt bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.
- Je kunt in een bron herkennen dat feiten en meningen vaak lastig te onderscheiden zijn.

Vaardigheid
- V1.3

Basis
- Paragraaf 4.1 en 4.2

Rond 1800 nam het aantal stoommachines in Groot-Brittannië snel toe. De krachtige en onvermoeibare machine werd op allerlei manieren ingezet, vooral in de textielindustrie. Toch was niet iedereen enthousiast.
In deze opdracht ga je onderzoek doen naar twee meningen over de toename van het aantal machines tijdens de industriële revolutie.

Bron 1 De Nederlandse rechtsgeleerde Hendrik Willem Tydeman (1778-1863).

Bron 2 Moet de overheid het gebruik van machines aanmoedigen of tegenhouden? Over die vraag schreef Hendrik Tydeman in 1820 het volgende.

De machines, of ze nu aangedreven worden door dieren, stoom, wind of water, doden het ijverige werken van duizenden huisgezinnen. En daarmee het levensgenot van die gezinnen. Wat zonde! [...] Zij worden hierdoor van nuttige producenten verlaagd tot consumenten. [...] Zonder dat zij er iets aan kunnen doen worden zij tot last en daarmee een verrot lid voor de maatschappij. Terwijl zij die maatschappij eerst hielpen bloeien. [...] De regering weet dat door de vrijheid, die zij aan de nijverheid geeft, het gebruik van machines meer algemeen gaat worden.

1 Gebruik bron 2.

a Leg in je eigen woorden uit wat onderstaande zinnen uit de bron betekenen.
- De machines doden het ijverige werken van duizenden huisgezinnen.
- Mensen worden hierdoor van nuttige producenten verlaagd tot consumenten.
- Mensen worden tot last en daarmee een verrot lid voor de maatschappij.

b Is Tydeman vóór of tegen het gebruik van machines?

c Onderstreep in de eerste zin van bron 2 twee woorden waaruit deze mening van Tydeman blijkt.

d Welk doel heeft Tydeman met deze tekst?

2 Gebruik bron 2. Hieronder staan vier zinnen uit de bron.
Geef telkens aan of de zin een mening of mogelijk een feit is. Leg je antwoorden uit.

Zin uit de bron	Mening of mogelijk een feit?	Uitleg
De machines doden het levensgenot van die gezinnen.		
Wat zonde!		
Zij worden hierdoor van nuttige producenten verlaagd tot consumenten.		
De regering weet dat het gebruik van machines meer algemeen gaat worden.		

3 Gebruik bron 3 en 4.

a Leg in je eigen woorden uit wat Ure bedoelt met de onderstaande zinnen.
- Door stoommachines stijgt de vaste vraag naar brandstof.
- Deze gronden waren anders nodig voor het verbouwen van paardenvoer.

b Is Ure vóór of tegen de inzet van stoommachines?

c Ure schrijft dat een stoommachine 'machtige armen' heeft. Ondersteunen die woorden zijn mening?

d Welke twee argumenten gebruikt Ure om zijn standpunt over de inzet van stoommachines te ondersteunen?

Bron 3 De Schotse arts en wetenschapper Andrew Ure (1778-1857).

Bron 4 In 1835 schrijft Andrew Ure het volgende over de industrialisatie.

Door stoommachines stijgt de vaste vraag naar brandstof, en terwijl ze hun machtige armen gebruiken om de mijngangen droog te pompen en de kolen omhoog te hijsen, brengen ze werkgelegenheid voor een massa mijnwerkers, ingenieurs, scheepsbouwers en matrozen en leiden ze tot de aanleg van kanalen en spoorwegen. En zo, door het mogelijk te maken deze industriegebieden tot het uiterste te ontwikkelen, maken ze duizenden goede akkergronden vrij voor de productie van voedsel voor mensen. Deze gronden waren anders nodig voor het verbouwen van paardenvoer.

4 Gebruik bron 4.

a Welke twee feiten over stoommachines lees je in de eerste zin?

b Hoe weet je dat dit feiten zijn?

5 **a** Tydeman en Ure verschillen van mening over het gebruik van stoommachines. Leg dat uit.

b Is één van deze standpunten onjuist of kunnen beide standpunten juist zijn? Leg je antwoord uit.

c De standpunten van Tydeman en Ure zijn beide begrijpelijk. Leg dat uit.

Maak online steropdracht 6 voor extra uitdaging.

Lilliputters

Leerdoelen

- Je kunt bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.
- Je kunt in een bron herkennen dat feiten en meningen vaak lastig te onderscheiden zijn.

Vaardigheid

- V1.3

Basis

- Paragraaf 4.3 en 4.4

De krant lezen: dat was in de 19e eeuw vooral voor rijke mensen. Arme mensen werden maar lui van lezen, vond men. Bovendien werd op grote kranten een hoge belasting geheven. Om onder de belasting uit te komen drukten journalisten kleine kranten van 10 bij 16 cm: lilliputterkranten. Deze goedkope blaadjes stonden vol met roddels over de koninklijke familie en sappige verhalen over moord en doodslag.
In deze opdracht ga je een tekst uit een lilliputterkrant onderzoeken en bepalen of er sprake is van feiten of meningen, of van allebei.

DE ONTWAAKTE LEEUW.

3035

Nº. 2.
MAANDAG.

Verschijnt elken Haagsche marktd., des Maandags en Vrijdags morgens.

1845.
26 SEPT.

Abonnementsprijs per 3 md. 40 cts. per post *franco* 60 cts. Afzonderlijke nº. 2½ cts.

WAAR MOET HET HEEN?

Uitgeput en uitgekleed, zoo als Neerlands natie zich door hare bewindslieden gedwee en laf liet doen, treft haar de zwaarste ramp, die een volk hun treffen: *hongersnood!* De grootste plaag, die eene bevolking zoo als de Nederlandsche, konde bezoeken, heeft zich onder ons geopenbaard. Het voornaamste voedsel, van den burger en den hanwerksman is door eene ziekte aangetast: — de aardadpel is bedorven, genoegzaam algemeen bedorven.

Schoon er op dit oogenblik weinig voor de werkzame klassen te verdienen valt, doet zich echter de nood nog niet zoo erg gevoelen, als zulks tegen den winter te voorzien is. Wrnneer dan de door zijnen tiran uitgemergelde burger geen geld genoeg meer heeft, om de in prijs stijgende levrnsmiddelen te koopen, wat zal hij dan doen? Zal hij geen geld meer hebbende, dit niet met geweld zien magtig te worden bij hem, die zoo lang van hem schraapte, die zoo veel bloepenningen ontving? Zal hij dan den goudwolf ongemoeid laten en hem laten zwelgen en brassen van woekergeld, middelerwijl zijne vrouw en zijn kroost van kommer en ellend ten grave dalen?

Armoede aan den eenen- en duurte der levensmiddelen aan den anderen kant — goede God! waar moet het heen?

Wij worden thans schitterend geregeerd. Alles wat schittert moet blinken, daarom blinkt onze regering zoo. Zij, die regeren zijn daartoe ook in staat gesteld; immers de gezamenlijke loontrekkende dienars en uitzuigers in de residentie trekken jaarlijks eene som van, die, verdeeld onder alle behoeftigen in den lande, wel toereikende zoude zijn, om hem gedurende dezen winter te voeden.

Schitterend worden wij ook geregeerd, omdat wij, met onze populatie van nog geen 3 millioenen zielen, eene schuld hebben, die de *nationale* haet, doch waarvoor het volk, of met andere woorden de belastingschuldigen jaarlijk niet meer dan 35 à 36 milioenen guldens rente hebben te betalen. Schitterend alweden, omdat er voor oorlog slecht 12 millioen word uitgetrokken, ten einde eenen militaire magt te bezitten, die, met den menschlievenden *List* aan het hoofd, den behoeftige voor eenen *hongerdood* kan bevrijden door hem dood te *schieten*.

En, omdat de burger, de handwerksman zoo weinig te betalen heeft, en zich bedroeft zien inwoner van *China* of *Japan* te zijn, daardoor de bloedzuiger zoo weelderig en wellust.

Broodsgebrek, kommer, honger en ellende, — dat alles zijn wel de lijftrawanten van die *schitterende levenswijze*, — maar kiezen deze ei-

42

Bron 5 *De ontwaakte leeuw* was een lilliputterkrant. Journalist Eillert Meeter schreef het krantje vol. Er was in Nederland persvrijheid, maar soms nam de regering een krant in beslag nadat deze was gedrukt. Deze lilliputter van 26 september 1845 werd al vóór verspreiding ingenomen.

Bron 6 Een fragment uit een bericht in *De ontwaakte leeuw* van 26 september 1845.

[Nederland is] uitgeput en uitgekleed. Gedwee* en laf liet de Nederlandse natie** de regering dat doen. Nu treft haar de zwaarste ramp die een volk kan treffen: hongersnood! [...] Het belangrijkste voedsel van de burger en de handwerksman is door een ziekte aangetast: de aardappel is bedorven, vrijwel overal bedorven. Hoewel er op dit moment weinig voor de werkzame klassen te verdienen valt, voelen zij de nood nog niet zo erg als straks, wanneer het winter is.
Wanneer de burger die door zijn tiran is uitgemergeld, niet meer genoeg geld heeft om de in prijs stijgende levensmiddelen te kopen, wat zal hij dan doen? Zal hij – als hij geen geld meer heeft, dit [geld] niet met geweld gaan halen bij [de koning], die zo lang van hem schraapte [en] die onterecht zoveel belastinggeld ontving? Zal hij dan de goudwolf met rust laten [...] terwijl hij ondertussen zijn vrouw en zijn kinderen van kommer en ellende in het graf legt?

* gehoorzaam
** het Nederlandse volk

Bron 7 Een bericht uit de *Noord-Brabander* van 26 september 1845.

Toen de aardappelziekte zich aan de Maaskant* vertoonde, had men het gevoel dat de bladeren door een bliksemstraal waren geschroeid; als je onder de grond naar de plant keek, zag je ook dat de wortels en de vruchten verschroeid waren, alsof ze met een heet strijkijzer waren bestreken; de vlekken waren zwammig, net als bij een gekneusde appel.

* een gebied in Noord-Brabant

7 Gebruik V1.3 en bron 6 en 7.

a Welke informatie staat in beide bronnen?

b Welke uitspraak over deze informatie is juist?

- ◯ A De kans is nu groter dat dit een feit is.
- ◯ B De kans is nu kleiner dat dit een feit is.
- ◯ C We weten nu zeker dat dit een feit is.
- ◯ D We weten nu zeker dat dit geen feit is.

c In augustus 1845 steeg de prijs van 70 kilo aardappelen van 2,70 gulden naar 5,50 gulden. Dat leidde op 23 september 1845 tot rellen in Delft. Bakkerijen en kruidenierswinkels werden belaagd en geplunderd.
Deze informatie bevestigt een gegeven in bron 6. Welk gegeven is dat?

8 Gebruik bron 6.
De volgende gegevens komen uit de bron. Wat is waarschijnlijk een feit, wat is mogelijk een feit en wat is een mening?

Nederland is uitgeput en uitgekleed.	*Mening / Mogelijk een feit / Waarschijnlijk een feit*
Nu treft Nederland een hongersnood.	*Mening / Mogelijk een feit / Waarschijnlijk een feit*
Een hongersnood is de zwaarste ramp die een volk kan treffen.	*Mening / Mogelijk een feit / Waarschijnlijk een feit*
De aardappel is bedorven, helemaal bedorven.	*Mening / Mogelijk een feit / Waarschijnlijk een feit*

9 Gebruik bron 6.

a Gebruik de eerste alinea van bron 6. Welke twee woorden gebruikt de schrijver, Eillert Meeter, voor de manier waarop het volk tot dan toe reageerde op maatregelen van de regering?

b In de tweede alinea creëert Meeter een sterke tegenstelling tussen de koning en de burgers. Welke tegenstelling is dat?

c Gebruik je antwoorden bij vraag a en b. Meeter wil door zijn woordkeuze een reactie bij het volk uitlokken. Welke reactie? Leg je antwoord uit.

d Om welke reden richt Meeter zijn kritiek op de koning en niet op het parlement?

e Passen de ideeën van Meeter beter bij het liberalisme of bij het socialisme? Leg je antwoord uit.

10 Gebruik bron 5 en 6.

a Kijk eens goed naar de naam van de lilliputter waar Meeter voor schreef. Hoe ziet Meeter blijkbaar zijn taak als journalist?

b De krant van 26 september (bron 5) werd direct na het drukken in beslag genomen door de regering. Waar zal de regering bang voor zijn geweest? Onderstreep in bron 6 de zin die de regering waarschijnlijk gevaarlijk vond.

c Vind je de reactie van de regering terecht? Leg je antwoord uit.

Maak online steropdracht 11 voor extra uitdaging.

6 Oefenen met tabellen en een spotprent

TOEPASSEN

Nijmegen als industriestad

Basis
- Paragraaf 4.2

Als je wilt weten hoe snel en in welke mate Nederland industrialiseerde, moet je heel veel cijfers verzamelen. Bijvoorbeeld over het aantal fabrieken en stoommachines in Nederland of over de groei van steden in verschillende jaren. Dat soort cijfers wordt vaak weergegeven in een tabel. In *Memo* leer je hoe je over het verleden kunt leren met behulp van informatie in een tabel.

Bron 1 Het aantal inwoners van steden in Gelderland.

	1849	1879	1899
Apeldoorn	9.784	15.023	25.761
Arnhem	19.111	40.978	56.812
Doesburg	3.851	4.541	4.442
Nijmegen	21.218	24.980	42.756
Wageningen	4.528	6.305	9.027
Zutphen	12.497	14.822	18.381

1 Gebruik bron 1.

a Bekijk het bijschrift, de linker kolom en de bovenste rij van de tabel. Waarover geeft deze tabel informatie?

b Welke ontwikkeling laat bron 1 zien?

c Waarom is een tabel een geschikt soort bron om een ontwikkeling weer te geven?

d Groeiden de steden sneller tussen 1849 en 1879 of tussen 1879 en 1899?

e Vind je het antwoord bij vraag d verrassend of juist niet? Leg je antwoord uit.

f Stel, je wilt weten of Nijmegen in 1849 de grootste stad was van de provincie Gelderland. Welke informatie ontbreekt dan in de tabel?

2 Gebruik bron 2.

a Bekijk het bijschrift, de linker kolom en de bovenste rij van de tabel. Waarover geeft deze tabel informatie?

b Gebruik ook bron 1 en van paragraaf 2 de leertekst. Waardoor ontstond cholera in de tijd van de industriële revolutie? Verwijs in je antwoord ook naar bron 1.

c Wat weet je dankzij deze tabel over Nijmegen?

- ◯ A De cholera-epidemie in Nijmegen duurde meerdere jaren.
- ◯ B In 1832 kromp het aantal inwoners van Nijmegen.
- ◯ C Niet iedereen die cholera kreeg, ging dood.
- ◯ D Steden rondom Nijmegen werden ook getroffen door cholera.

d Een tabel kan informatie geven, maar ook nieuwe vragen oproepen. Noem een onderzoeksvraag die in je opkomt bij het bekijken van deze tabel.

e Stel, je wilt uitrekenen hoeveel procent van de bevolking van Nijmegen in 1832 stierf door cholera. Welke informatie ontbreekt dan in de tabel?

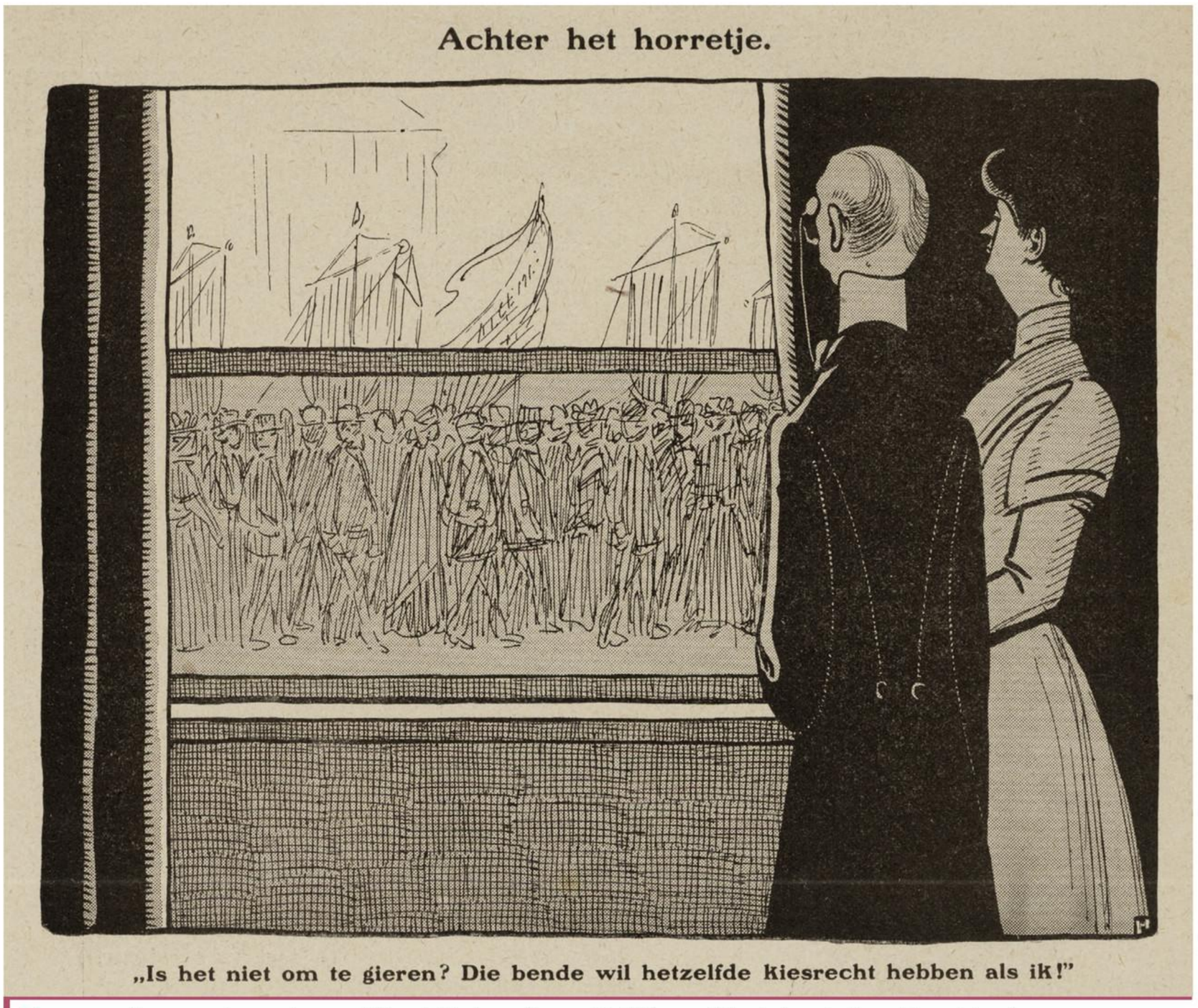
Bron 2 In 1832 werd Nijmegen getroffen door cholera. Twee inwoners van Nijmegen hielden bij hoe het in de vier wijken van Nijmegen ging.

Wijk	Choleralijders		
	Ziek	Overleden	Hersteld
A	8	2	6
B	9	3	6
C	17	10	7
D	8	4	4
Totaal	42	19	23

Albert Hahn en het algemeen kiesrecht

Basis
- Paragraaf 4.4

In *Memo* leer je waar je op moet letten om een spotprent goed te begrijpen. In deze opdracht bekijk je een spotprent die Albert Hahn maakte. Albert Hahn (1877-1918) was een belangrijk politiek tekenaar in Nederland. Hij kwam uit een arm gezin en was een groot voorstander van het socialisme.

Bron 3 Een spotprent van Albert Hahn uit 1908. 'Gieren' betekent: heel hard lachen.

3 Gebruik bron 3. Je gaat heel zorgvuldig bekijken wat je allemaal ziet op de spotprent: de personen, de voorwerpen en de tekst.

a Beschrijf welke personen je op deze spotprent ziet en wat zij doen.

b Beschrijf welke voorwerpen je ziet op de spotprent.

c Hoort er ook tekst bij deze bron?

4 Gebruik bron 3 en de lesstof van paragraaf 4. Je gaat de spotprent vergelijken met wat je weet uit de lesstof.

a Je weet dat Albert Hahn een groot voorstander van het socialisme was. Wat vond hij dan waarschijnlijk van het kiesrecht?

b Bekijk de datum waarop deze spotprent is gemaakt. Wie hadden er op dat moment kiesrecht?
De man op de voorgrond: *ja* / *nee*.
De vrouw op de voorgrond: *ja* / *nee*.
De mensen op de achtergrond: *ja* / *nee*.

5 Gebruik bron 3. Je gaat de spotprent interpreteren.

a Het bijschrift van de spotprent is: 'Is het niet om te gieren? Die bende wil hetzelfde kiesrecht hebben als ik!' Wie zegt dit? Leg je antwoord uit.

b Welke maatschappelijke groep bespot Albert Hahn in deze tekening en hoe doet hij dat?

c Welke boodschap wilde Albert Hahn geven met deze spotprent?

7 Moderne geneeskunde

VERDIEPEN

In 1885 beet een dolle hond het 9-jarige Franse jongetje Joseph Meister. Hondsdolheid was in die tijd voor mensen dodelijk. Om te voorkomen dat Joseph zou sterven, werd hij naar de wetenschapper Louis Pasteur gebracht. Pasteur besloot Joseph een injectie te geven met een zwakkere variant van de ziekte. Hij hoopte dat de jongen door deze inenting afweerstoffen tegen hondsdolheid zou ontwikkelen. Dat lukte: Joseph kreeg wel hoge koorts, maar stierf niet. Pasteur had met succes een vaccin tegen hondsdolheid gemaakt. Artsen en wetenschappers, zoals Pasteur, deden in de 19e eeuw allerlei ontdekkingen op medisch gebied.
De vraag is: welke ontdekkingen zorgden in de 19e eeuw voor vooruitgang in de geneeskunde?

Bron 1 Prent uit 1802 over de ontdekking van Edward Jenner. De dokter spuit een vrouw in met vocht uit de pok van een koe. Naast hem staat zijn hulpje.

In de 19e eeuw konden jonge kinderen gemakkelijk overlijden aan de pokken. De ziekte zorgde ook voor vreselijke littekens. De Engelse dokter Edward Jenner (1749-1823) merkte op dat melkmeisjes minder vaak stierven aan de pokken dan andere kinderen. Het leek erop dat boerenkinderen via koeien besmet raakten met een mildere variant van de ziekte. Jenner besloot iets uit te proberen en injecteerde vocht uit de pok van een koe bij een gezond jongetje. Toen hij het knulletje zes weken later met de gevaarlijke soort pokken besmette, gebeurde er niets. De methode van Jenner was veiliger dan variolatie. Daarbij werden mensen ingespoten met vocht uit een pok van een mens die leed aan de gevaarlijke variant van de pokken.

Bron 2 Twee prenten over cholera.

In 1832, 1849, 1854 en 1866 overleden in Nederland tienduizenden mensen aan de zeer besmettelijke ziekte cholera. Cholerapatiënten moeten veel overgeven, krijgen ernstige diarree en overlijden door uitdroging binnen enkele uren. Volgens artsen uit de 19e eeuw werd de ziekte veroorzaakt door de vervuilde lucht in de steden. Een Engelse dokter geloofde dat niet. Volgens hem werd de ziekte veroorzaakt door een bacterie die zich verspreidde via vervuild drinkwater.

Bron 3 De Goudsbloemgracht in Amsterdam rond 1850. Grachten vormden vaak open riolen, waarin naast ontlasting ook afval, dode beesten en andere troep dreven. Drinkwaterputten konden erdoor besmet raken.

Bron 5 De vooruitgang op medisch gebied was ook te zien aan het groeiende aantal hulpmiddelen, zoals röntgenapparaten, stethoscopen en injectiespuiten.

Bron 4 Portret van Louis Pasteur in zijn laboratorium. (Schilderij uit 1885.)

Rond 1860 kreeg Louis Pasteur (1822-1895) het idee dat micro-organismen (zoals bacteriën) de oorzaak van ziektes waren. Daardoor ontstond het besef dat medische instrumenten ontsmet moeten worden en dokters hun handen moeten wassen. Rond 1880 ontdekte Pasteur een manier om ziektekiemen 'zwakker' te maken, zodat ze als vaccin te gebruiken waren. Het lukte hem om zo een vaccin tegen miltvuur en cholera te maken. Andere onderzoekers, zoals Robert Koch, vonden ook manieren om besmettelijke ziektes te bestrijden.

Bron 6 Een schilderij laat de eerste operatie onder narcose zien. Doordat patiënten nu volledig verdoofd konden worden, hoefden artsen en verplegers hen niet meer vast te binden of dronken te voeren. De patiënt bleef rustig, terwijl de artsen de tijd hadden om de zware operatie zorgvuldig uit te voeren.

1 Gebruik bron 1. Dokter Jenner ontdekte een manier om de pokken te bestrijden.

- **a** Leg uit waarom de methode die dokter Jenner toepaste, veiliger was dan variolatie.
- **b** Wat was een belangrijk gevolg van de ontdekking van Jenner?
- **c** Wat is volgens de tekenaar van bron 1 het gevolg van inenten met het vocht uit een pok van een koe?
- **d** Moest je je volgens de tekenaar van bron 1 laten inenten tegen pokken? Leg je antwoord uit.

2 Gebruik bron 2.

- **a** Leg uit wat je op tekening A ziet en wat je op tekening B ziet.
- **b** Leg uit dat tekening B het gevolg laat zien van tekening A.

3 Gebruik bron 3.

- **a** Deze bron vertelt iets over de slechte woonomstandigheden in de 19e eeuw. Noem twee misstanden die je ziet.
- **b** Noem een voorbeeld van slechte woonomstandigheden die je niet in bron 3 ziet.

4 Gebruik bron 4. Dokter Jenner wist niet precies hoe het kwam dat zijn methode werkte.

- **a** Door welke ontdekking kwam men dat wel te weten? Schrijf ook op wie die ontdekking deed.
- **b** Tot welke veranderingen in de geneeskunde leidde die ontdekking? Noem twee voorbeelden.
- **c** Gebruik ook de intro. Tegen welke drie ziektes vond Pasteur een vaccin?

5

- **a** In de steden stierven tot 1880 vooral mensen uit de arbeidersklasse aan besmettelijke ziektes. Geef daarvoor een verklaring.
- **b** Na 1850 werden er steeds meer maatregelen genomen om besmettelijke ziektes te bestrijden. Bedenk twee redenen waarom ook de ondernemersklasse en de middenklasse deze maatregelen belangrijk vonden.

6 Medische operaties waren tot 1850 gevaarlijk voor de patiënt. Maak de juiste combinaties, zodat goede zinnen ontstaan.

A Artsen en verplegers waren niet gewend aan hygiëne en	1 dachten dat het niet nodig was om handen en instrumenten schoon te maken.
B Op plaatsen waar operaties werden uitgevoerd,	2 liepen de patiënten gevaar: meestal was het er niet schoon, zodat er infectiegevaar bestond.
C Veel dokters hadden geen ervaring met operaties en	3 lieten het snijden over aan mensen die beter met het mes overweg konden.
D Verdoving was tot 1850 onbekend, zodat operaties snel moesten gebeuren	4 om de pijn zo kort mogelijk te laten duren.

7 Gebruik bron 5 en 6. In de 19e eeuw vonden geleerden belangrijke instrumenten uit en ontdekten ze medicijnen. Ook verbeterden zij bestaande instrumenten.

- **a** Hieronder staat een aantal beschrijvingen. Welke ontdekking hoort bij elke beschrijving?
  - A Apparaat waarmee een arts botten in het lichaam kan bekijken.
  - B Instrument waarmee een arts van buiten naar hart en longen kan luisteren.
  - C Instrument waarmee een arts iemand kan vaccineren.
  - D Instrument waarmee je micro-organismen kunt zien.
  - E Methode om patiënten voor een operatie in slaap te brengen.
  - F Pijnstiller, gefabriceerd in een chemische fabriek.
- **b** Zet de letters van de beschrijvingen op de juiste plek in bron 5 en 6. Eén beschrijving blijft over.

8 Gebruik de antwoorden op al je vragen.

- **a** Welke uitspraak over Louis Pasteur vind jij juist?
  - ◯ A Pasteur deed niet heel veel belangrijke ontdekkingen.
  - ◯ B Pasteur en andere geleerden zorgden voor belangrijke verbeteringen in de 19e eeuw.
  - ◯ C Pasteur zorgde voor de belangrijkste verbeteringen in de geneeskunde in de 19e eeuw.
- **b** Leg je antwoord bij vraag a uit.

9 Tegenwoordig worden kinderen in Nederland gratis ingeënt tegen allerlei besmettelijke ziektes.

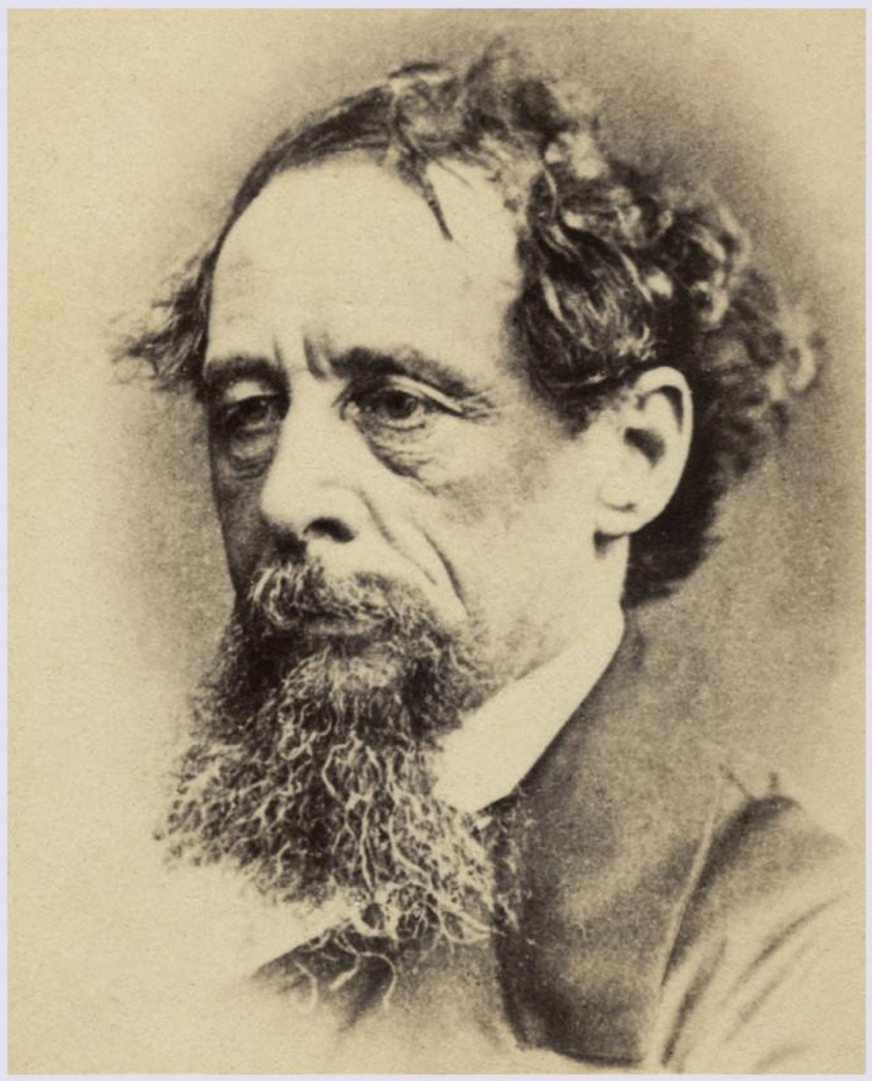
- **a** Niet alle ouders laten hun kinderen inenten. Weet jij welke redenen ze daarvoor hebben? Schrijf een reden op.
- **b** Wat vind jij: moet inenting verplicht zijn? Leg je antwoord uit.

8 Charles Dickens

CULTUUR

Engeland is trots op allerlei uitvinders uit de periode van de industriële revolutie, maar de grootste bewondering gaat uit naar een schrijver uit die tijd: Charles Dickens. Hij groeide op in de jaren waarin grote veranderingen plaatsvonden. Veel van zijn romans spelen zich af in de kleine huisjes en duistere steegjes van de fabriekswijken in de overvolle industriesteden. Dickens' romans worden sinds de 19e eeuw door miljoenen mensen verslonden, ook al zijn ze honderden pagina's dik. Als geen ander uit zijn tijd had Dickens oog voor de schaduwzijden van de industriële samenleving.
De vraag is: hoe keek Dickens aan tegen de samenleving in zijn tijd?

Bron 1 Wie was Charles Dickens?

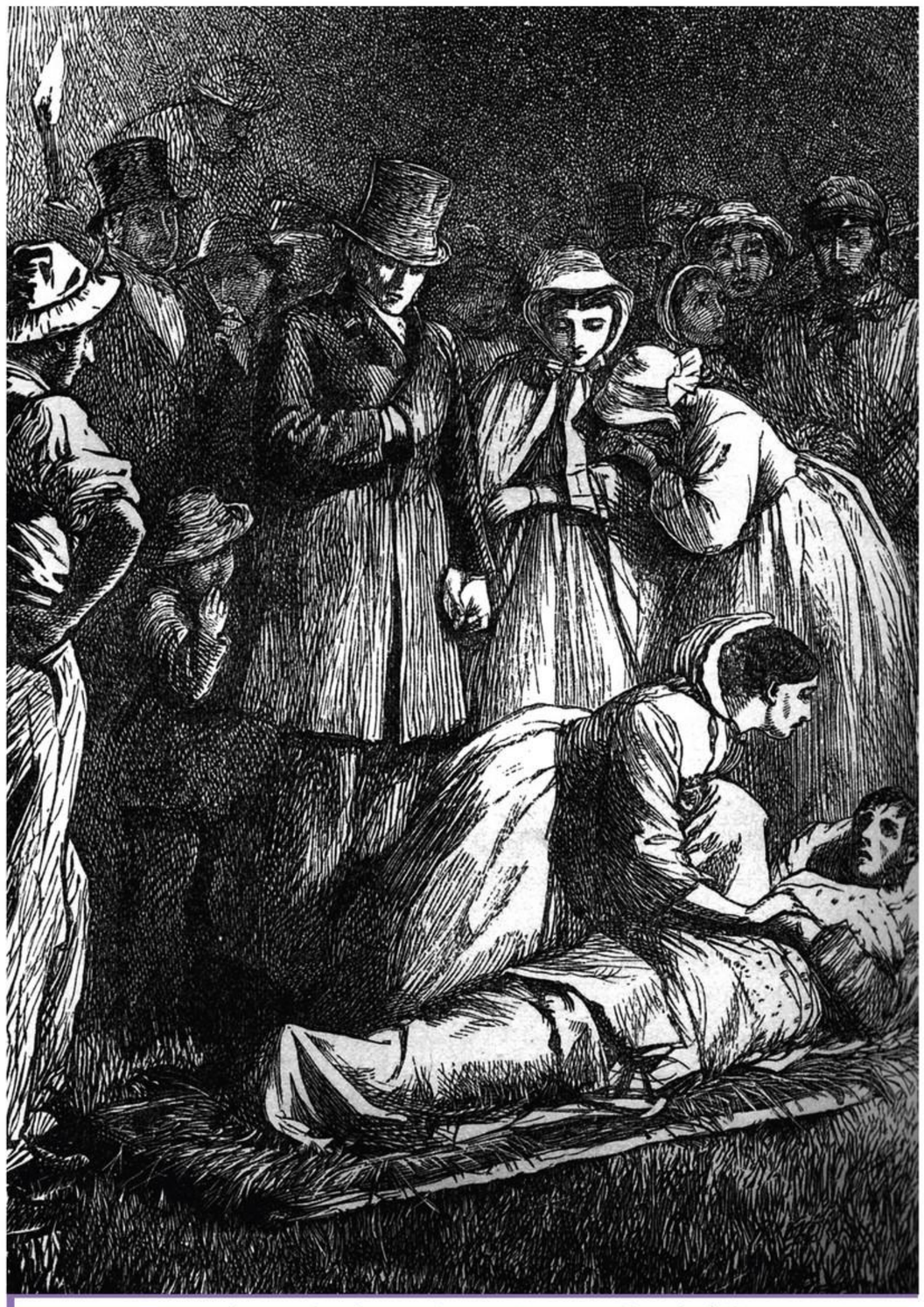
Charles Dickens werd in 1812 geboren in een gezin dat bij de middenklasse hoorde. Vader gaf te veel geld uit en werd vanwege zijn schulden in de gevangenis gezet. Charles moest daarom van school af en gaan werken in een fabriek, waar hij tien uur per dag etiketten op potten schoensmeer plakte. Zo werd de jonge Dickens tot zijn afgrijzen de kostwinner van het gezin. Dat heeft hij zijn moeder nooit vergeven. Enkele jaren later werd Charles journalist en begon hij maandelijks verhalen voor een tijdschrift te schrijven. Later voegde hij de verhalen samen tot zijn eerste boek, *The Pickwick Papers* (1836). Daarmee begon het succes en stroomde het geld binnen.
De meesten van Dickens' lezers kwamen uit de gegoede burgerij en waren nog nooit in de benauwde hokken van een arbeidersbuurt geweest. Bij Dickens lazen ze hoe het daar was. In *David Copperfield* (1850), dat gaat over een jongetje dat in een fabriek werkt, verwerkte de schrijver zijn eigen jeugdervaringen. Door Dickens' boeken kregen zijn tijdgenoten aandacht voor de toestanden in krottenwijken, fabrieken, armenscholen en gevangenissen. Hij was ook de eerste belangrijke schrijver die overal in Engeland hoofdstukken uit zijn boeken voorlas voor een groot publiek.
Het huwelijksleven van Dickens was turbulent. Hij had in het geheim een verhouding met een actrice. Na 22 jaar en tien kinderen zette hij zijn vrouw het huis uit. In 1870 overleed Charles Dickens aan de gevolgen van een hartaanval.

Bron 2 *Moeilijke tijden*.

In geen van zijn boeken heeft Dickens zo duidelijk kritiek op de samenleving gegeven als in *Moeilijke tijden* (*Hard Times*, 1854). Het verhaal speelt zich af in de naargeestige industriestad Coketown. Het enige wat daar belangrijk lijkt, is productie, werk en winst voor ondernemers. Alle andere zaken in het leven zijn onbelangrijk en ondergeschikt aan cijfers. Schoolmeester en politicus Gradgrind is een aanhanger van deze denkbeelden. Hij zegt: 'Het enige wat we in deze wereld nodig hebben, zijn de feiten!' Hij heeft geen boodschap aan een geweten of aan gevoelens. De hardvochtige fabrikant en bankier Bounderby denkt er ook zo over en behandelt zijn arbeiders onmenselijk. Eén van zijn arbeiders is de goudeerlijke en brave Stephen Blackpool. Na een woordenwisseling met Bounderby wordt hij ontslagen. Hij overlijdt door een val in een verlaten mijn. Een andere figuur uit de roman is Sissy Jupe, de dochter van een circusacrobaat en meisje nummer 20 op de school van Gradgrind. Zij doet het niet goed op Gradgrinds school, maar heeft de 'wijsheid van het hart' en helpt andere mensen.

Bron 3 Een fragment uit *Moeilijke tijden*. Sissy vertelt over een dag op haar school, waar de meesters de leerlingen niet met hun naam, maar met een nummer aanspreken.

Vandaag legde meneer ons bijvoorbeeld uit wat ‘nationale welvaart’ betekent. En hij zei: ‘Dit schoollokaal stelt een volk voor. En dat volk bezit 50 miljoen pond. Is dat niet een welvarend volk, meisje nummer 20?’ Ik zei dat ik het niet wist. Ik zei dat ik niet kon weten of het een welvarend volk was, vóórdat ik wist wie al dat geld in zijn bezit had. Maar dat scheen er niets mee te maken te hebben en bleek ook niet uit de cijfers.

Bron 4 Stephen Blackpool op zijn sterfbed. (Illustratie uit *Moeilijke tijden*.)

Bron 5 In de roman *Oliver Twist* beleeft een weeskind dat in allerlei tehuizen terechtkomt, trieste en tegelijk komische avonturen. Het boek is meerdere malen verfilmd. Hier zie je Oliver Twist in een beroemde scène: hij smeekt om meer eten in het weeshuis.

1 Een Engelse journalist schreef een paar jaar geleden: 'Hij [Charles Dickens] is geboren in de tijd van de postkoets, maar stierf in een heel andere tijd.'
Noem twee grote veranderingen die Dickens en zijn tijdgenoten meemaakten tijdens hun leven.

2 Lees bron 1. Tijdens zijn leven maakte Dickens deel uit van verschillende maatschappelijke klassen.
- **a** Bij welke klasse hoorde Charles als klein kind?
- **b** In welke klasse kwam hij terecht toen zijn vader in de gevangenis zat?
- **c** In welke klasse kwam hij toen zijn boeken als warme broodjes over de toonbank gingen?

3 'Autobiografisch' betekent dat schrijvers hun eigen levenservaringen verwerken in hun verhalen.
Welke ervaringen uit zijn leven gebruikte Dickens in zijn verhalen? Geef één voorbeeld.

4 Gebruik alle bronnen.
Naast kinderarbeid waren er nog andere problemen waar kinderen uit de lagere klassen mee te maken kregen. Geef uit de volgende boeken van Dickens een voorbeeld.
Moeilijke tijden: .....
.....
Oliver Twist: .....
.....
.....

5 De verhalen van Dickens worden nog altijd veel gelezen en als films bekeken.
Naast de bijzondere sfeer, de humor en de spanning, kun je ook veel leren van die verhalen. Leg dat uit.

6 In de industriële samenleving bestonden grote verschillen tussen de maatschappelijke klassen op sociaal en economisch gebied.
Waar kun je uit opmaken dat burgers uit de hogere klasse nauwelijks contact hadden met de arbeidersklasse?

7 Gebruik bron 6 en 7.
Bij de onderstaande zinnen heb je drie mogelijkheden: de zin past bij Bounderby (Bo), bij Blackpool (Bl) of de zin is onjuist (X). Schrijf Bo, Bl of X vóór de zin.
..... Arbeiders zijn bijna allemaal uit op een luxeleven zonder er echt hard voor te willen werken.
..... Het leven van de arbeiders betekent niets anders dan te blijven werken tot je erbij neervalt.
..... De welvaart is ongelijk verdeeld en het ziet er niet naar uit dat er ooit verandering in komt.
..... Onderzoek door de overheid toont aan hoe groot de ellende is en dat zal leiden tot meer rechtvaardigheid.
..... Er is geen reden om het fabriekswerk of de betaling daarvoor te veranderen.

Bron 6 Een fragment uit *Moeilijke tijden* door Charles Dickens. Ondernemer Bounderby vertelt over zijn fabrieken en zijn arbeiders.

U hebt natuurlijk al allerlei verhalen gehoord over het werk in onze fabrieken ... ja, dat dacht ik al. Prachtig. Ik zal u zeggen hoe ik daarover denk. Het is het beste werk dat er bestaat en het makkelijkste en het best betaalde. Meer nog: alleen als we Turkse tapijten op de vloer zouden leggen, zouden we deze fabrieken nog meer tot een paradijs op aarde kunnen maken. En dat gaan we beslist niet doen.
Nu over onze arbeiders. Er is hier in de stad geen enkele arbeider, geen man, vrouw of kind zonder een doel. En dat doel is bij iedereen hetzelfde: schildpadsoep en wildgebraad eten en het met een gouden lepel naar binnen werken. Maar wat mij betreft zullen ze het nooit krijgen. Geen van allen! Nooit!

Bron 7 Een fragment uit *Moeilijke tijden* door Charles Dickens. Arbeider Stephen Blackpool vertelt over rijk en arm.

Er klopt iets niet, meneer. Kijk eens om u heen in de stad, het is een rijke stad met rijke mensen. En kijk dan eens hoeveel mensen hier dag in, dag uit zwoegen en werken, hun leven lang, vanaf de wieg tot aan het graf. Kijk eens hoe we leven, hoe ons huis is en met hoeveel mensen we samenwonen. Kijk eens hoe de fabrieken altijd maar doorgaan en hoe we nooit verder komen, altijd werken tot onze dood toe. Kijk eens hoe u over ons denkt en over ons praat, hoeveel commissies er naar de minister van Binnenlandse Zaken gaan om een rapport over ons uit te brengen, hoe u altijd gelijk krijgt en wij altijd ongelijk, alsof we geen gram gezond verstand hebben. En ga eens na hoe dat onrecht gegroeid is en hoe het groter en groter is geworden.

8 Gebruik bron 6 en 7. De werkgevers en de werknemers uit *Moeilijke tijden* hadden verschillende opvattingen over wat rechtvaardig is in de samenleving.
Aan welke kant stond Dickens? Leg je antwoord uit met behulp van de bronnen.

9 Gebruik bron 2 en 3.

a Aan welke kant staat schoolmeester Gradgrind?

b Wat probeert de schoolmeester de leerlingen in de klas van Sissy duidelijk te maken?

◯ A Dat alles draait om ondernemen en winst maken.

◯ B Dat iedereen bijdraagt aan de nationale welvaart.

◯ C De welvaart van een volk wordt bepaald door het totale bezit.

◯ D Een volk is welvarend als het 50 miljoen pond bezit.

c Bij welk liberaal economisch denkbeeld past deze uitleg?

d Leg uit dat Sissy het niet eens is met de schoolmeester. Welk argument gebruikt zij?

e Leg uit welke kritiek Dickens op het onderwijs in zijn tijd had.

10 Romans zoals die van Charles Dickens zijn verzonnen. De personen en het verhaal zijn ontstaan in het hoofd van de schrijver.
Kun je de verhalen als een betrouwbare bron voor de industriële revolutie gebruiken? Leg je antwoord uit.

11 Gebruik bron 2 en 8.
Beschrijf Coketown, de industriestad uit *Moeilijke tijden*, in ongeveer 150 woorden. Probeer te schrijven in de stijl van Dickens.

Bron 8 54 mensen uit een sloppenwijk in Londen schreven een brief over hun woonsituatie. De brief werd in juli 1849 in de krant de *Times* gepubliceerd. Ze ondertekenden de brief allemaal.

Mijnheer
Wij leeven in de wildernis, in drek en vuil. We hebbe geen wc, geen vuilnisbakke, geen water, geen afvoer. De riool maatschappij met reike en machtigge mannen doen er niks an. De beerput stinkt. Wij allemaal lijde, vele zijn siek en als de kolera komt: God mag ons helpe.
Gister kwamen hoge heere, maar ze kwame niet om ons te helpe maar dat ze last hadde van de herrie en stank uit onze buurt. Ze ware erg verbaast dat in een kelder een kind doodging van koorts en dat eleke nacht in die kelder 60 mense slaape. Maar er zijn veele van die stinkende, gore plekke. We hope dat de huisbazen en hoge heere deze krant leese en de huize netjes make voor ons christene om in te woone. Het is niet eerlijk dat we moete leeve als varkens en dat we so behandelt worde.

Afsluiting

Oefenen voor de toets

Oefenen met tijdsvolgorde

1 Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A België maakt zich los uit het Koninkrijk der Nederlanden.
B De Britse standenmaatschappij verandert in een klassenmaatschappij.
C De huisnijverheid is verantwoordelijk voor een groot deel van de Britse textielproductie.
D Het Nederlandse parlement neemt voor het eerst een sociale wet aan.
E In Groot-Brittannië komt de massaproductie van textiel en andere producten op gang.
F Nederlandse liberalen slagen erin een parlementaire democratie in te voeren.
G Vrouwen in Nederland krijgen het recht om bij parlementsverkiezingen te stemmen.

Oefenen van de leerstof

2 In de 19e eeuw veranderde de economie van handelskapitalisme in kapitalisme. Leg uit wat het verschil is tussen deze twee economische systemen.

3 Een stelling: 'De opkomst van het liberalisme en die van het socialisme zijn allebei een gevolg van de industrialisatie.'
Leg uit dat deze stelling juist is.

4 Een stelling: 'Het succes van de natuurwetenschappen in de 18e en 19e eeuw heeft invloed gehad op het onderzoek van de samenleving.'
Leg uit dat deze stelling juist is.

5 Leg uit dat de parlementaire democratie in Nederland niet in 1815, maar in 1848 begon.
Zeg in je antwoord iets over de situatie vóór 1848 én over de situatie vanaf 1848.

6 Gebruik bron 1.

a De vrouw die in deze bron aan het woord is, had een 'dubbele taak'. Bedenk wat dat betekent en leg uit hoe het kwam dat zij een dubbele taak had.
b Heeft deze vrouw als kind in een fabriek gewerkt? Leg je antwoord uit.
c Is er een kans dat het eerste kind van deze vrouw kinderarbeid in een fabriek heeft verricht? Om deze vraag te beantwoorden moet je eerst uitrekenen in welk jaar deze vrouw is geboren en moet je schatten in welk jaar haar oudste kind tussen 10 en 15 jaar oud was.
d Bedenk wat de Arbeidswet van 1889 zal hebben geregeld.

◯ A Kortere werktijden voor vrouwen.
◯ B Leerplicht voor kinderen van arbeiders.
◯ C Toestaan van vakbonden.
◯ D Verbod op vrouwenarbeid.

e Was de Arbeidswet een sociale wet? Leg je antwoord uit.

Bron 1 In 1890 deed een commissie onderzoek naar de werkomstandigheden bij bedrijven in heel Nederland. De commissie sprak onder meer met een 57-jarige vrouw die bij een katoenfabriek in Haarlem werkte. Zij was al 48 jaar in dienst van dit bedrijf. Tot de invoering van de Arbeidswet in 1889 werkte zij twaalf uur per dag. Hier vertelt ze over de tijd dat zij zes kleine kinderen had.

’s Morgens om vier uur stond ik op, en dan zorgde ik eerst voor het eten en zette dat bij de kindertjes in bed. Die kleedde ik aan en ik bracht ze naar mijn moeder. Ik betaalde haar 3 gulden in de week, want zij kon het geld ook niet missen. Daardoor hield ik met mijn man maar 7 gulden over. Als ik na de ochtend om 12.15 uur thuiskwam, was mijn eerste zorg het eten op het vuur te zetten en de boel een beetje op te ruimen. Kwam ik dan ’s avonds van de fabriek, dan moest ik nog bij nacht en ontij gaan wassen en kleertjes oplappen. Vandaar dat mijn krachten mij geheel ontnomen zijn.

7 Tussen 1870 en 1890 nam het Nederlandse parlement verschillende sociale wetten aan. In die tijd waren de liberalen in de meerderheid; tot 1888 zaten er geen socialisten in het parlement.

a Leg uit hoe het komt dat in deze jaren nauwelijks socialisten in het parlement zaten.

b Leg uit dat het in eerste instantie vreemd overkomt dat liberalen sociale wetten aannamen.

c Geef een verklaring voor het feit dat het parlement in deze jaren toch een reeks sociale wetten aannam.

8 Gebruik bron 2 en 3.
Leg met behulp van beide bronnen uit hoe het levensverhaal én het schilderij van Langley passen bij de Romantiek.

Bron 2 Walter Langley (1852-1922) is een beroemde Britse schilder uit Birmingham. In 1882 verhuisde hij naar het vissersplaatsje Newlyn. Daar maakte hij in 1894 dit schilderij over een vissersvrouw die haar man niet meer zag terugkomen van zee. Hij noemde het schilderij *Never morning wore to evening but some heart did break* (‘nooit vergleed de ochtend in de avond zonder dat er een hart brak’).

Bron 3 Het aantal inwoners van Birmingham (Groot-Brittannië) en Rotterdam, 1800-1900.

	1800	1850	1900
Birmingham	71.000	242.000	842.000
Rotterdam	53.000	87.000	516.000

Oefenen van historisch denken

9 Gebruik bron 4.

a Wel of geen feit? Vul het schema in.

	Zeker een feit	Waarschijnlijk een feit	Niet te zeggen	Waarschijnlijk geen feit	Zeker geen feit
A Fabrieken hadden rond 1900 rokende schoorstenen.					
B Fabriekspoorten hadden in deze tijd de vorm van een gezicht.					
C Fabrieksdirecteuren deden niets liever dan kinderen slaan.					
D Kinderarbeid moet onmiddellijk verboden worden.					
E Kinderen die in fabrieken werkten, werden in 1908 met zwepen geslagen.					
F Nederlandse fabrieken maakten in 1908 nog gebruik van kinderarbeid.					

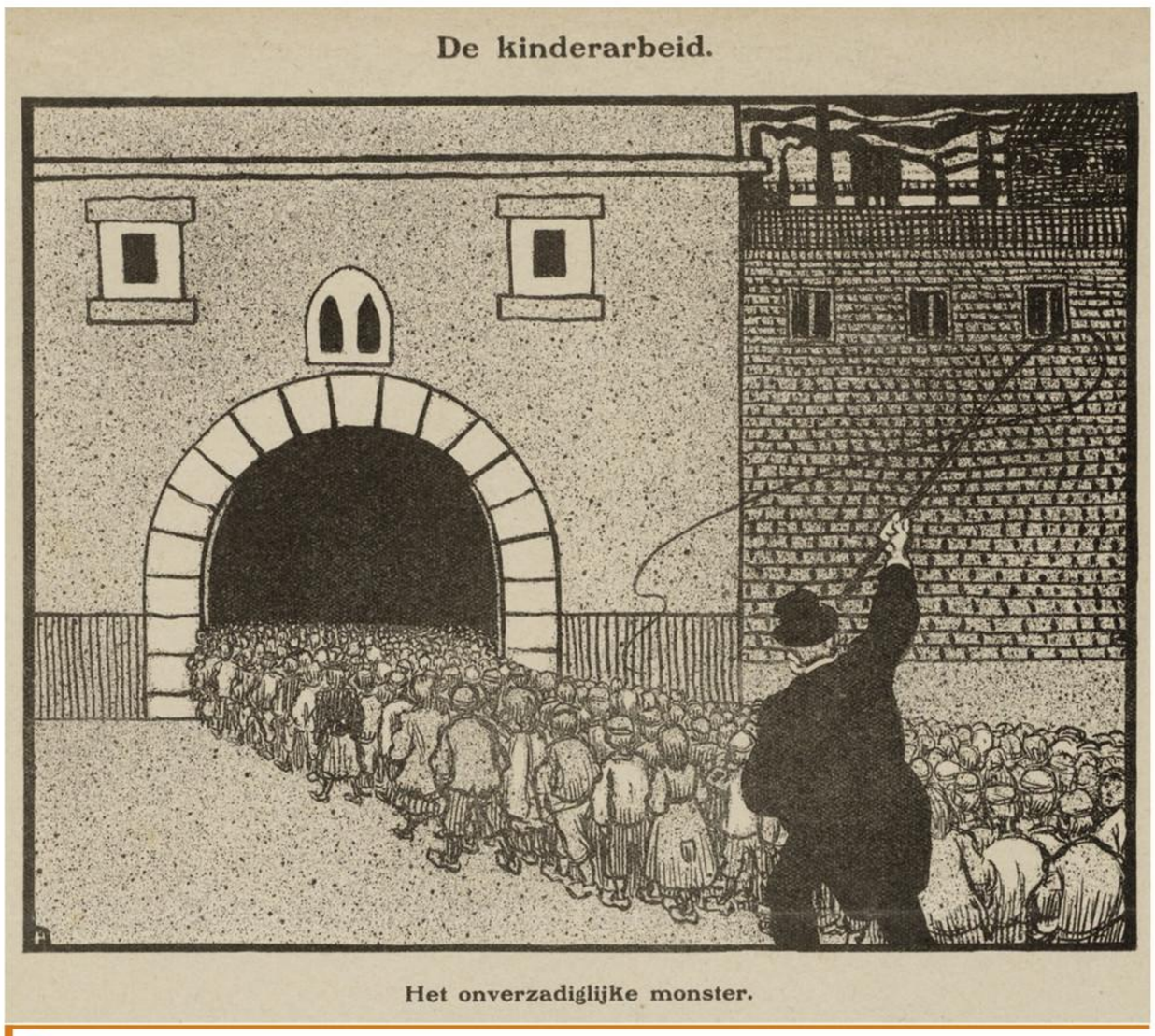
b Wat kun je het beste doen als je niet zeker weet of iets een feit is of niet?

c Bedenk waarom de tekenaar de fabriek een gezicht heeft gegeven.

- ◯ A Zo wordt de fabriek een gastvrij tehuis voor arme arbeiderskinderen.
- ◯ B Zo wordt de fabriek een grappig monster, waar je om moet lachen.
- ◯ C Zo wordt de fabriek een monster dat arbeiderskinderen verslindt.
- ◯ D Zo zagen fabrieken er in die tijd nu eenmaal uit.

d Leg je antwoord bij vraag c uit. Gebruik daarvoor minstens één ander onderdeel van de prent.

e Een stelling: 'In 1908 waren er in Nederland mensen die vonden dat kinderarbeid de schuld was van de ondernemersklasse.' Is dit een feit, een mening of is daar niets over te zeggen? Leg je antwoord uit.

Bron 4 In 1908 maakte Albert Hahn voor het politieke tijdschrift *De Notenkraker* deze prent over kinderarbeid. 'Het onverzadiglijke monster' betekent: het monster dat nooit genoeg heeft.

Overzicht van de stof

Controleer jezelf

§4.1 Van handwerk naar machine

- Ik kan uitleggen wat industrialisatie inhoudt.
- Ik kan de belangrijkste oorzaken noemen van de industriële revolutie.
- Ik kan uitleggen waarom we spreken van een industriële revolutie.
- Ik kan uitleggen wat de Romantiek inhoudt.

§4.2 De industriële samenleving

- Ik kan uitleggen hoe de werk- en leefomstandigheden van de arbeiders waren.
- Ik kan uitleggen wat een klassenmaatschappij is en hoe die verschilde van een standensamenleving.
- Ik kan enkele belangrijke uitvindingen noemen die in de 19e eeuw werden gedaan.
- Ik kan uitleggen hoe de wetenschap zich in de 19e eeuw ontwikkelde.

§4.3 Nederland in 1848

- Ik kan enkele belangrijke kenmerken noemen van het Koninkrijk der Nederlanden tussen 1815 en 1848.
- Ik kan uitleggen welke idealen de liberalen hadden op politiek en economisch gebied.
- Ik kan uitleggen waarom er in 1848 een nieuwe grondwet kwam.

§4.4 Arbeiders strijden voor hun rechten

- Ik kan uitleggen hoe en wanneer Nederland een industriële samenleving werd.
- Ik kan uitleggen wat het socialisme inhoudt en waarom er twee groepen socialisten waren.
- Ik kan aan de hand van een voorbeeld uitleggen wat een sociale wet is.

Controleer jezelf historisch denken

- Ik kan bepalen of iets een feit of een mening is, of dat dat onzeker is.
- Ik kan in een bron herkennen dat feiten en meningen vaak lastig te onderscheiden zijn.

Kenmerkende aspecten

- De industriële revolutie en de opkomst van emancipatiebewegingen
- Ontstaan van een parlementair stelsel en de toename van volksinvloed
- De politiek-maatschappelijke stromingen liberalisme en socialisme

Jaartallen

ca. 1750	Eerste machines en fabrieken in Groot-Brittannië
1815	Koninkrijk der Nederlanden
1848	Grondwet van Thorbecke
ca. 1860	Begin industrialisatie Nederland
1872	Vakbondsvrijheid in Nederland
1874	Kinderwetje van Van Houten
1894	Oprichting SDAP
1919	Algemeen kiesrecht in Nederland

Begrippen

§4.1 Van handwerk naar machine

fabriek
Bedrijf waar op grote schaal met machines producten worden gemaakt.

industrialisatie
De opkomst van productie in fabrieken.

huisnijverheid
Werk dat mensen thuis voor een ondernemer doen om wat extra geld te verdienen.

industriële revolutie
Grote verandering in West-Europa door de komst van fabrieken en nieuwe vervoermiddelen aan het eind van de 18e en in de 19e eeuw.

industriële samenleving
Samenleving waarin industrie het belangrijkste middel van bestaan is.

massaproductie
Met machines grote hoeveelheden van dezelfde producten maken.

infrastructuur
Alle wegen, spoorlijnen, waterwegen en andere verbindingen in een gebied.

moderne tijd
De periode vanaf 1800.

Romantiek
Stroming in de literatuur en de kunst die nadruk legt op gevoel, persoonlijke beleving en de schoonheid van tradities, en die zich afzet tegen de Verlichting.

§4.2 De industriële samenleving

urbanisatie
Het in korte tijd ontstaan van grote steden, ten koste van het platteland. Ook verstedelijking genoemd.

kapitalisme
Economisch systeem waarin ondernemers vooral winst maken met de productie van goederen, waarbij ze zo min mogelijk worden gehinderd door wetten en regels.

klasse
Een sociale groep in een industriële en kapitalistische samenleving.

klassenmaatschappij
Een samenleving die drie belangrijke klassen kent: de ondernemersklasse, de middenklasse en de arbeidersklasse.

sociologie
Wetenschap die de werking van de samenleving bestudeert.

psychologie
Wetenschap die de werking van de menselijke geest bestudeert.

psychiatrie
Wetenschap die geestesziektes bestudeert.

darwinisme
Wetenschappelijke leer van Charles Darwin die een verklaring geeft voor de evolutie van plant- en diersoorten.

§4.3 Nederland in 1848

constitutionele monarchie
Een koninkrijk met een grondwet.

conservatief
Iemand die alles zoveel mogelijk bij het oude wil laten; in de 19e eeuw zagen conservatieven niets in ideeën over meer inspraak en vrijheid.

liberaal
Aanhanger van het liberalisme.

liberalisme
Politieke stroming die opkomt voor zoveel mogelijk vrijheid voor de burgers.

overheid
Het hoogste bestuurlijke gezag in de staat (of in een provincie of gemeente).

censuskiesrecht
Beperkt kiesrecht dat alleen geldt voor mensen die een bepaalde hoeveelheid belasting betalen.

parlementaire democratie
Een democratie waarin niet de koning, maar een gekozen parlement de hoogste macht heeft.

§4.4 Arbeiders strijden voor hun rechten

liefdadigheid
Hulp geven aan mensen die dat nodig hebben, zonder dat je er zelf aan wilt verdienen.

socialisme
Politieke stroming die vindt dat er een eind moet komen aan de uitbuiting van arbeiders door ondernemers.

klasseloze samenleving
Een samenleving zonder sociale klassen; er is geen verschil meer tussen arm en rijk.

sociaaldemocratie
Gematigde stroming in het socialisme, die de werk- en leefomstandigheden van arbeiders wil verbeteren via wetgeving in het parlement, en niet door revolutie.

vakbond
Een vereniging van mensen met een bepaald beroep die opkomt voor de rechten van arbeiders en strijdt voor betere werkomstandigheden.

sociale kwestie
Het probleem van de armoede en de slechte woon- en werkomstandigheden van de arbeiders als gevolg van de industriële revolutie.

sociale wet
Een wet die de leef- en werkomstandigheden van mensen verbetert, bijvoorbeeld door kinderarbeid te verbieden.

politieke partij
Een vereniging van mensen met dezelfde politieke opvattingen, die zoveel mogelijk stemmen wil krijgen om invloed op het bestuur uit te oefenen.

algemeen kiesrecht
Kiesrecht voor alle volwassen burgers van een land.

Begrippen historisch denken

feit
Kennis waarover geen discussie bestaat.

mening
Persoonlijke opvatting van iemand.

Ga naar de *Flitskaarten*, de *Test jezelf* en de *oefentoets*.

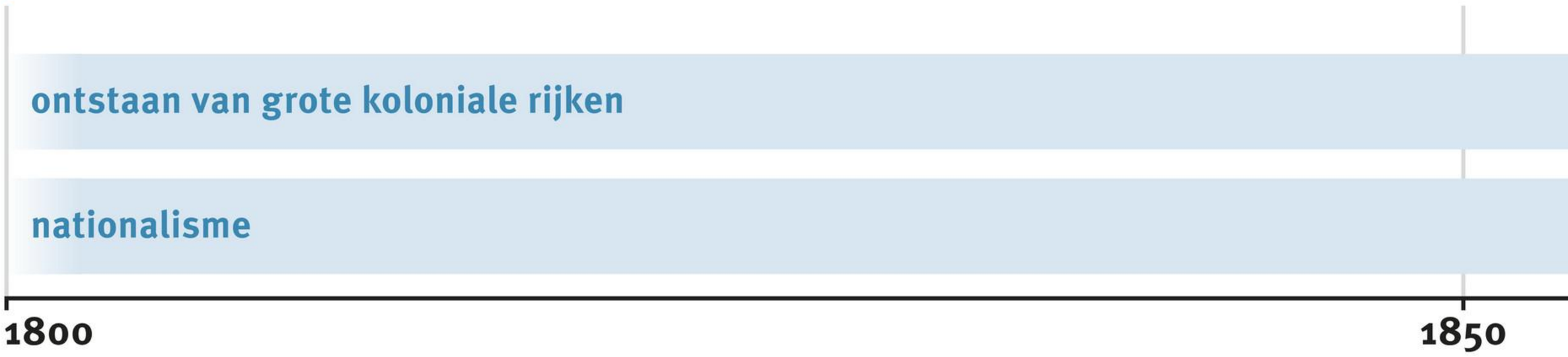
De tijd van burgers en stoommachines

5 Nationalisme en imperialisme

Oriëntatie

Bron 1 In 1825 kwam de Javaanse prins Diponegoro in verzet tegen het Nederlandse bestuur op Java. Na vijf jaar strijd nodigde de Nederlandse militair Hendrik de Kock hem uit om te praten over vrede. Toen de besprekingen op niets uitliepen, gaf De Kock plotseling bevel Diponegoro te arresteren. Zo kwam er een eind aan de opstand, die het leven had gekost aan zo'n 200.000 Javanen en 15.000 Nederlanders. Op dit schilderij zie je de arrestatie van Diponegoro (in het midden, met groene tulband); De Kock (met witte pluim) staat achter hem. (Schilderij van Nicolaas Pieneman, ca. 1830-1835.)

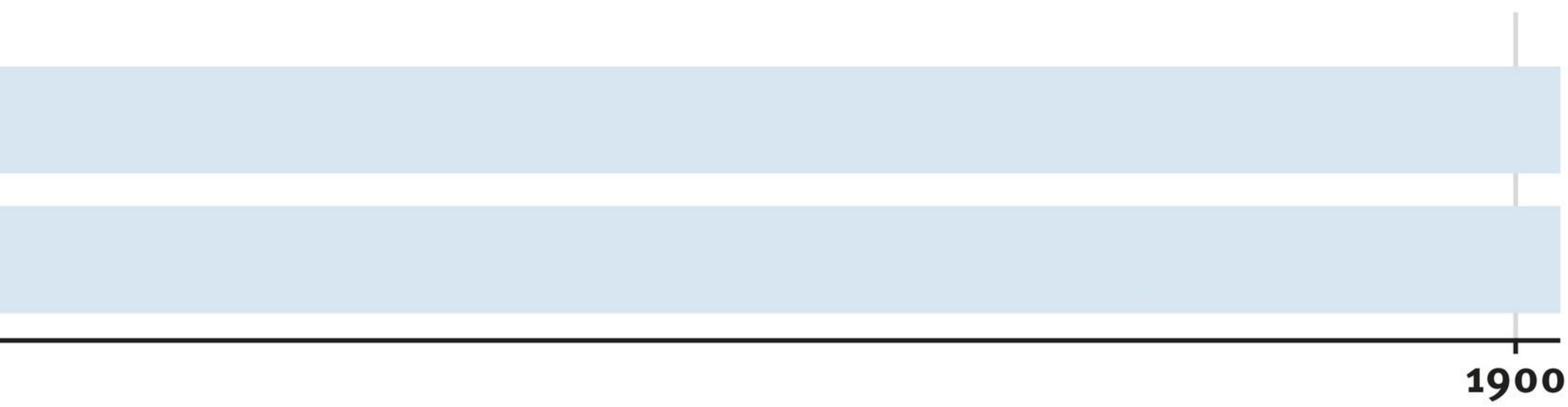

In de 19e eeuw waren de veranderingen enorm. Er werden allerlei uitvindingen gedaan, de wetenschap slaagde erin ziektes te bestrijden en door de industrialisatie steeg de productie. Dat zorgde voor veel optimisme: de wereld leek erop vooruit te gaan.

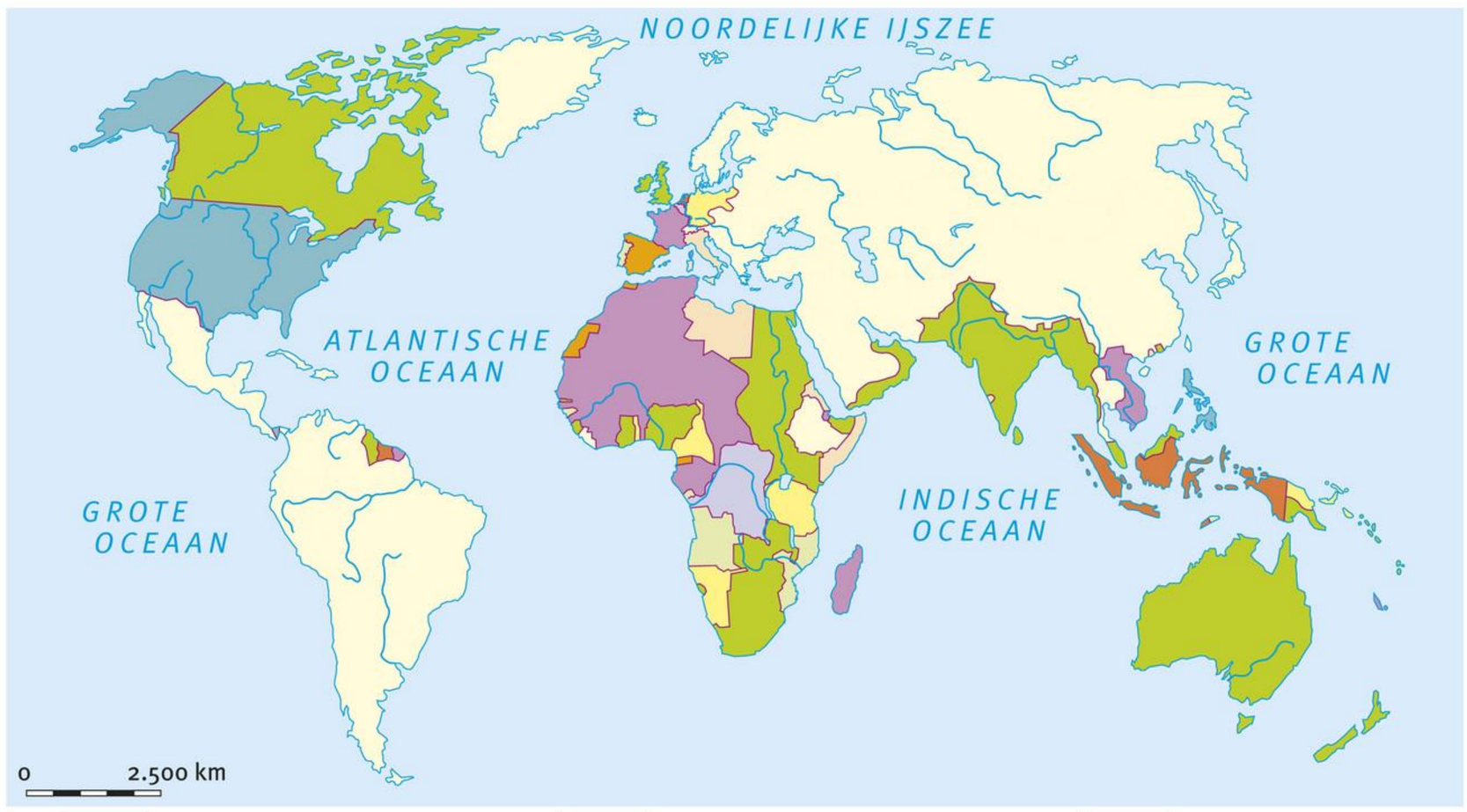
Dankzij deze successen gingen Europeanen ook anders over zichzelf denken. Zij hadden het gevoel dat ze beter waren dan mensen uit Azië en Afrika. Daarom vonden ze het volkomen vanzelfsprekend om over die werelddelen te heersen, er grondstoffen vandaan te halen en Aziaten en Afrikanen voor zich te laten werken. Tegelijkertijd werden mensen binnen Europa steeds trotser op hun eigen land en cultuur. Voor een 19e-eeuwse Fransman was er niets mooiers dan Fransman te zijn, terwijl een Duitser juist blij was dat hij Duits was.

In dit hoofdstuk lees je meer over de opkomst van het nationalisme en het ontstaan van grote koloniale rijken in de 19e eeuw.

Bron 2 Kaart van Europa na het Congres van Wenen in 1814-1815.

Bron 3 De wereld rond 1900. Europese landen hadden grote delen van Afrika en Azië veroverd.

Opdrachten

1 Gebruik bron 1, bron 3 en van paragraaf 3 bron 6.

a De gebeurtenis van bron 1 speelde zich af op Java. Geef Java aan in bron 3.

b Geef in bron 1 de volgende personen en zaken aan met een letter.

A Prins Diponegoro
B Luitenant-generaal Hendrik de Kock
C De volgelingen van Diponegoro
D De koets om Diponegoro naar de gevangenis te brengen
E De man die zich klaarmaakt om Diponegoro te arresteren
F Het huis waar de vredesbespreking heeft plaatsgevonden
G De Nederlandse vlag
H Het wapen van Nederland

c Bedenk wat Diponegoro op dit moment kan hebben gezegd.

2 Gebruik bron 1.

a Maak de zin kloppend.
Diponegoro was in opstand gekomen, omdat hij vond dat Java moest worden bestuurd door *Javanen* / *Nederlanders*.

b Bedenk waarom Diponegoro bereid was om over vrede te onderhandelen.

c Hendrik de Kock had Diponegoro vooraf beloofd dat hij gerust naar de vredesbespreking kon komen: de Javaan zou niet worden gearresteerd. Bedenk waarom De Kock zich niet aan die afspraak hield.

d De Kock heeft zelf opdracht gegeven om dit schilderij te laten maken. Bedenk hoe hij zal hebben gedacht over de gevangenneming van Diponegoro.

e Denk je dat De Kock trots was op het feit dat Nederland Java bestuurde? Leg je antwoord uit met een onderdeel van de bron.

f Gebruik de tekst in de oriëntatie. Tegenwoordig zullen weinig Nederlanders trots zijn op deze gebeurtenis. Bedenk waarom een 19e-eeuwse Nederlander er wél trots op kon zijn.

3 Gebruik bron 2.
Maak de zinnen kloppend.
In 1815 bestond Europa uit veel verschillende landen. Italië leek *al helemaal* / *nog totaal niet* op het huidige Italië. *Duitsland* / *Frankrijk* / *Spanje* zag er heel anders uit dan nu.
Vijf jaar eerder, rond 1810, was in Frankrijk *Lodewijk XIV* / *Napoleon* / *Robespierre* aan de macht. Dit land was toen een *keizerrijk* / *koninkrijk* / *republiek*. De leider van Frankrijk beheerste toen *alleen Franstalig gebied* / *bijna de hele wereld* / *bijna heel Europa*.
Tussen 1810 en 1815 is er dus *geen* / *wel* sprake van continuïteit in het bestuur in Europa.

4 Ga naar de tijdbalk van de hele geschiedenis van de mensheid achter in je boek. Geef met een kleur aan over welke periode dit hoofdstuk gaat. Schrijf daarbij: ‘Nationalisme en imperialisme’.

1 Liefde voor het vaderland

BASIS

Bron 1 In 1893 werd in de Noord-Hollandse stad Hoorn het standbeeld onthuld van Jan Pieterszoon Coen (1587-1629). Deze koopman uit Hoorn stond in Oost-Indië enkele jaren aan het hoofd van de VOC. Daar breidde hij de macht van de Nederlanders flink uit. Daarbij trad hij gewelddadig op tegen de lokale bevolking. Dit gedeelte van een tekening uit 1893 laat het feestterrein zien waar zojuist het beeld is onthuld. De rood-wit-rode vlag is de vlag van Hoorn. (Tekening van Christiaan Pieter Visser.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

- **a** Hoeveel tijd zit er tussen het overlijden van Jan Pieterszoon Coen en de oprichting van dit standbeeld?
- **b** Hebben de 19e-eeuwers dit standbeeld opgericht omdat Coen een inwoner van Hoorn was, omdat hij Nederlander was of allebei? Leg je antwoord uit met een onderdeel van de bron.
- **c** In de 19e eeuw was Nederland in Europa een klein land, dat economisch bepaald niet vooropliep. Bedenk waarom Nederlanders het juist in die tijd belangrijk vonden om een standbeeld voor Coen op te richten.
- **d** Tegenwoordig hebben sommige mensen er moeite mee dat Coen een standbeeld heeft gekregen. Bedenk waarom dat zo is.

2 Sommige mensen voelen zich verbonden met één of meerdere landen. Ze zijn trots op hun afkomst. Anderen hebben dat helemaal niet.
Hoe is dat bij jou? En op welke momenten merk je dat vooral?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt uitleggen wat er werd besloten op het Congres van Wenen.
- Je kunt aan de hand van voorbeelden uitleggen wat nationalisme inhoudt, zowel op cultureel als op politiek-bestuurlijk gebied.
- Je kunt met enkele voorbeelden uitleggen hoe de kaart van Europa in de 19e eeuw veranderde.
- Je kunt uitleggen wat de gevolgen waren van het nationalisme voor Nederland.

Bron 2 De Franse koning Lodewijk XVIII, die regeerde van 1814 tot 1824. Hij is hier te zien in de kleding waarin hij was gekroond. (Schilderij van Robert Lefèvre uit 1822.)

Europa na 1815

Na de Franse Revolutie en de napoleontische oorlogen was Europa toe aan vrede en rust. De leiders van de Europese landen die Napoleon hadden verslagen, waren erg geschrokken van de Franse Revolutie. Zoiets mocht nooit meer gebeuren. Ook waren ze bang dat Frankrijk opnieuw te machtig zou worden. Daarom organiseerden ze in Wenen een grote vergadering, het Congres van Wenen. Daar namen ze drie belangrijke besluiten.

- Ze draaiden veel democratische hervormingen terug. De Franse Revolutie had volgens de Europese leiders immers bewezen dat je alleen maar chaos en geweld kreeg als het volk regeerde. Europa keerde terug naar de politiek-bestuurlijke situatie van vóór de Franse Revolutie. Dat noemen we de **Restauratie**. Overal kwamen weer koningen of andere vorsten aan de macht. Dat gebeurde ook in Frankrijk. Na keizer Napoleon werd dit land weer geregeerd door een koning: Lodewijk XVIII, een broer van de onthoofde Lodewijk XVI. Ook Nederland, dat eeuwen een republiek was geweest, kreeg een koning: Willem I.
- Men probeerde Frankrijk te bedwingen door het te omringen met sterke landen. Daarom werden Nederland, België en Luxemburg samengevoegd tot één Koninkrijk der Nederlanden. Ook werd de Duitse staat Pruisen versterkt.
- De vorsten spraken af elkaar te helpen bij het bestrijden van revolutionaire ideeën en bewegingen. Op die manier zou het rustig blijven in Europa.

Bron 3 Afbeelding uit de eerste helft van de 19e eeuw van een boerin en een boer uit de omgeving van de Duitse stad Nürnberg. In deze periode kregen mensen veel belangstelling voor de kleding en de gewoonten van mensen uit het volk, zoals boeren en vissers.

De opkomst van het nationalisme

In de 19e eeuw kregen mensen steeds meer het gevoel dat ze bij een volk of natie hoorden: een groep met een eigen taal, cultuur en geschiedenis. Tot aan de 18e eeuw was dat gevoel meestal niet zo sterk. Mensen voelden zich toen nog vooral verbonden met hun stad of streek.

De liefde voor het eigen volk, het **nationalisme**, kreeg in de 19e eeuw op verschillende manieren vorm. Mensen kregen bijvoorbeeld meer belangstelling voor de gebruiken en de geschiedenis van hun eigen volk. Daarnaast waren er politieke gevolgen. Nationalisten vonden dat elk volk zijn eigen staat moest krijgen. Dat leidde tot opstanden en oorlogen.

Een ander gevolg van het nationalisme was dat Europese staten allemaal de sterkste wilden zijn. Dat leidde tot felle concurrentie en de opkomst van het **militarisme**. Dat is het idee dat oorlog een goede manier is om conflicten tussen staten op te lossen. Het gevolg was dat landen hun legers uitbreidden en snel met oorlog dreigden. Veel mensen hadden een voorliefde voor het leger, wapens en militaire discipline.

Bron 4 In 1860 verwelkomt de bevolking van Napels de Italiaanse generaal Garibaldi en zijn mannen. Garibaldi was een van de voorvechters van Italiaanse eenheid. (Ingekleurde prent van Jean Victor Adam, 1860-1867.)

Nieuwe landen

Nationalisten vonden dat elk volk een eigen staat moest hebben. Dat leidde tot grote problemen in **veelvolkerenstaten** (landen waar meer volken samenwoonden). Zo sprak men in het keizerrijk Oostenrijk in sommige gebieden Duits, maar in andere Hongaars, Tsjechisch, Roemeens of Pools. In het Ottomaanse (Turkse) Rijk woonden onder andere Grieken en Bulgaren. Deze volken begonnen in de 19e eeuw te strijden voor een eigen land. Daardoor vielen het keizerrijk Oostenrijk en het Ottomaanse Rijk uit elkaar.

Een van de eerste volken die vochten voor een eigen staat, waren de Grieken. Veel West-Europeanen hadden sympathie voor de Griekse vrijheidsstrijd. De Grieken waren namelijk een christelijke minderheid in het islamitische Ottomaanse Rijk. Bovendien werden de Grieken beschouwd als de grondleggers van de Europese cultuur. Aanvankelijk mislukte de Griekse opstand tegen de Turken, maar Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië kwamen de Grieken te hulp en verdreven de Ottomaanse machthebbers. In 1830 werd Griekenland een onafhankelijk land. Andere volken in Oost-Europa die ook eigen staten wilden hebben, ontvingen deze hulp niet. Pas rond 1900 kregen volken als de Roemenen en Bulgaren hun eigen staat.

In andere gevallen wilden nationalisten landen niet opsplitsen, maar juist samenvoegen. Dat gebeurde als een volk over verschillende staten verspreid woonde.

Zo waren er verschillende Duitstalige landen. De inwoners voelden zich onderling verbonden en wilden één land. In de 19e eeuw deden ze verschillende pogingen om dat voor elkaar te krijgen. In 1848 lukte dat bijna. Het nieuwe Duitsland zou een gekozen regering en grondrechten krijgen. Maar de Duitse vorsten wilden hun macht niet afstaan en het plan mislukte. Uiteindelijk kreeg Otto von Bismarck het wel voor elkaar. Hij was kanselier (regeringsleider) van Pruisen, de machtigste Duitse staat. Nadat de Duitsers een oorlog tegen de Fransen hadden gewonnen, stichtte Bismarck in 1871 het Duitse Keizerrijk. Deze staat verenigde niet alle Duitssprekenden, maar wel de meeste. Anders dan velen in 1848 hadden gewild, werd dit Duitsland geen parlementaire democratie. Het land werd geleid door een keizer, Wilhelm I, die tot dan toe koning van Pruisen was geweest.

In dezelfde tijd werd ook Italië één land. Begin 19e eeuw leefden de Italianen verspreid over allemaal verschillende staten en staatjes. Vanaf 1848 woedde hier een reeks van oorlogen, die uiteindelijk leidden tot de stichting van het Koninkrijk Italië in 1861. Maar pas in 1870 werd ook Rome veroverd en was Italië werkelijk één land. Anders dan het Duitse Keizerrijk was het Koninkrijk Italië een parlementaire democratie.

Bron 5 Belgische afbeelding uit 1830 of 1831 van koning Willem I. De onbekende tekenaar heeft boven de prent geschreven: 'De koning van de kazen'. Aan de muur hangt een haring met de tekst 'Hollands product'. Onder de prent staat de officiële spreuk van het Koninkrijk der Nederlanden, 'Je maintiendrai' (Frans voor: 'Ik zal [mijn land] beschermen').

Nederland in Europa

In het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden ontbrak een gevoel van nationale eenheid. Het noorden (de oude Republiek) en het zuiden (de Zuidelijke Nederlanden) waren namelijk heel verschillend. Veel mensen in het zuiden spraken Frans en bijna allemaal waren ze katholiek, terwijl in het noorden veel protestanten woonden en Nederlands werd gesproken. Het zuiden had ook een heel andere geschiedenis dan het noorden. Ten slotte liep het zuiden economisch voorop: daar was rond 1820 de industrialisatie al volop bezig, terwijl die in het noorden nog moest beginnen.

De 'noordelijke' koning Willem I probeerde beide gebieden tot een eenheid te smeden door één officiële taal in te voeren: het Nederlands. Verder wilde hij als protestant de invloed van de katholieke kerk terugdringen. Ook benoemde hij vooral bestuurders uit het noorden.

Dat alles leidde tot spanningen. De zuiderlingen voelden zich achtergesteld en kregen het gevoel dat ze niet tot het Nederlandse volk behoorden. In 1830 begonnen zij een opstand tegen Willem I en de noordelijke overheersing. Ze eisten een eigen land en een eigen koning. Binnen een jaar erkenden de andere Europese landen dat België een apart koninkrijk was. Maar Willem was het daarmee niet eens. In 1831 begon hij zelfs een korte oorlog tegen België, die de Belgen wonnen, dankzij steun van Frankrijk. Pas in 1839 gaf Willem I zijn nederlaag toe en erkende hij België ook. Door de strijd tegen Nederland waren de Belgen zich inmiddels één volk gaan voelen, met een eigen vlag en volkslied en eigen historische helden.

3 **a** Waar waren de leiders van Europa in 1814-1815 bang voor? Noem twee dingen.

b Wat werd besloten op het Congres van Wenen?

- ☐ A Aan de Franse noordgrens komt een nieuwe, sterke staat.
- ☐ B De situatie uit de tijd van de Franse Revolutie wordt hersteld.
- ☐ C Europa wordt samengevoegd tot één groot, sterk koninkrijk.
- ☐ D Het zijn weer vorsten die landen regeren, in plaats van volksvergaderingen.
- ☐ E Landen grijpen gezamenlijk in als ergens een revolutie dreigt te ontstaan.
- ☐ F Nederland, België en Pruisen worden samengevoegd tot één koninkrijk.
- ☐ G Tegen bewegingen die het ancien régime willen herstellen, wordt opgetreden.

4 Gebruik ook bron 2. Deze vraag gaat over de geschiedenis van Frankrijk.

a Maak de juiste combinaties.

A Lodewijk XIV	1 Onttroond en onthoofd
B Lodewijk XVI	2 Terreur
C Lodewijk XVIII	3 Terugkeer naar de monarchie
D Napoleon	4 Tot keizer gekroond
E Robespierre	5 Zonnekoning

b In welke volgorde waren de mannen uit vraag a in Frankrijk aan de macht?

5 **a** Noem drie gevolgen van de opkomst van het nationalisme.

b Is er een overeenkomst tussen de Romantiek en het nationalisme, of juist niet? Leg je antwoord uit.

6 Gebruik bron 1 en 3.
Passen de bronnen bij het nationalisme? Leg je antwoord per bron uit.

7 Gebruik bron 6.

a Wie zijn 'we' in deze bron?

b Past deze bron bij nationalisme, bij militarisme of bij allebei? Leg je antwoord uit.

c Wat kom je uit het bronbijschrift te weten over Gilbert MacDermott, de maker van dit liedje?

d Had MacDermott dit liedje ook geschreven als hij andere persoonlijke eigenschappen had gehad? Leg je antwoord uit door in gedachten een van de persoonlijke eigenschappen van MacDermott te veranderen. Tip: lees zo nodig in V4.3 wat persoonlijke eigenschappen zijn.

Bron 6 In 1878 waren de Britten woedend op Rusland, omdat het in Oost-Europa een gedeelte van het Ottomaanse Rijk had ingepikt. De Iers-Britse zanger Gilbert MacDermott zong daarover een liedje, dat razend populair werd. Dit is het refrein.

We willen niet vechten
Maar, bij Jingo*, als we het doen ...
We hebben de schepen,
We hebben de mannen,
En we hebben ook de poen.
Al eerder bestreden we de Beer** ...
En omdat we echte Britten zijn,
Krijgen de Russen niet het bezit
Van de stad van Constantijn*** ...

* een grappige vloek
** Rusland
*** Istanbul, de hoofdstad van het Ottomaanse Rijk

8 **a** Leg uit waarom de Europese grenzen in 1815 niet pasten bij de ideeën van 19e-eeuwse nationalisten. Noem twee redenen en geef bij allebei een voorbeeld.
b Een stelling: 'Het huidige Nederland is een veelvolkerenstaat.'
Bedenk een argument voor en een argument tegen.
c Leg uit waarom de meningen zullen verschillen over de vraag of een land een veelvolkerenstaat is.

9 **a** Noem een belangrijk verschil tussen het ontstaan van Griekenland en dat van Bulgarije.
b De Grieken waren christenen. Waarom vonden veel West-Europeanen dat een argument om de Griekse onafhankelijkheidsstrijd te steunen?
c De Grieken werden in de 19e eeuw beschouwd als grondleggers van de Europese cultuur. Leg uit waarom zij als grondleggers van die cultuur worden gezien.
d Bedenk waarom ook dit een argument was voor West-Europese steun aan de Griekse vrijheidsstrijders.

10 **a** Gebruik bron 4. Welke overeenkomst is er tussen Garibaldi en Bismarck?
b Gebruik bron 2 van de oriëntatie. Niet alle Duitstalige landen deden mee aan het Duitse Keizerrijk. Leg dat uit.
c Noem een overeenkomst en een verschil tussen de eenwording van Duitsland en die van Italië.

11 Het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden was rond 1820 een land van tegenstellingen.
a Leg dit uit door het schema in te vullen.

	Noord	Zuid
Economie		
Religie		
Taal		

b Gebruik bron 5 en je antwoorden bij vraag a. Welke tegenstelling zie je in deze bron terug?
c Wat deed koning Willem I om de tegenstellingen in zijn koninkrijk te overbruggen?
- ◯ A Hij deed niets: het probleem zou zich vanzelf oplossen.
- ◯ B Hij probeerde overal de noordelijke cultuur in te voeren.
- ◯ C Hij schreef het Frans voor als de officiële taal.
- ◯ D Hij vergrootte de godsdienstvrijheid.

12 Had de Belgische Opstand in 1830 succes? Leg je antwoord uit.

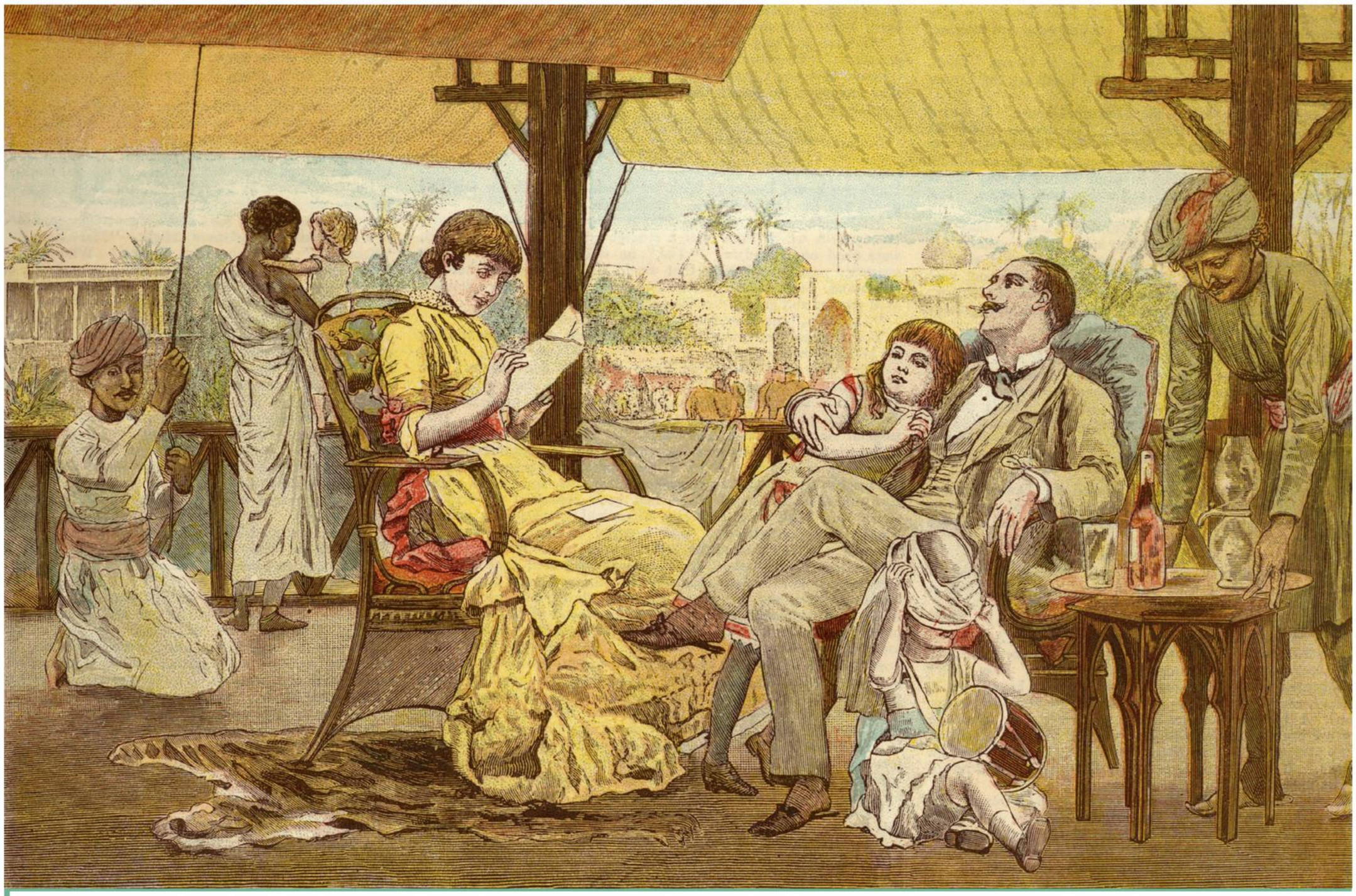
13 **a** Maak de zinnen kloppend.
De Zuidelijke Nederlanden werden deel van het Koninkrijk der Nederlanden als gevolg van *de Restauratie / het nationalisme*.
België maakte zich los van het Koninkrijk der Nederlanden uit boosheid over *de eenheidspolitiek / de Restauratiepolitiek* van Willem I.
b Aan het feit dat België in 1830 een koninkrijk werd, zie je dat de ideeën van de Restauratie toen nog niet waren verdwenen. Leg dit uit.

14 Maak de zinnen kloppend.
In de 19e eeuw kregen mensen door het nationalisme *meer / minder* belangstelling voor de geschiedenis. Daarbij keken ze vooral naar perioden waarin hun volk sterk en machtig was geweest. Nederlanders waren in de 19e eeuw daarom vooral geïnteresseerd in de *late middeleeuwen / 17e eeuw / 18e eeuw*.
De bloeiperiode van België (de Zuidelijke Nederlanden) lag *eerder / in dezelfde periode / later*, namelijk in de *late middeleeuwen / 17e eeuw / 18e eeuw*. In die tijd waren Brugge en Antwerpen belangrijke handelssteden.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

2 Europa gaat de wereld overheersen

BASIS

Bron 1 Een Britse familie viert kerst in India, 1881. In deze tijd werd India bestuurd door Groot-Brittannië. Vier jaar eerder had het Britse parlement koningin Victoria zelfs uitgeroepen tot keizerin van India. (Kleurenprent van Edward Killingworth Johnson voor een Britse krant.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a De bron geeft informatie over de verhoudingen tussen Britten en Indiërs in dit huishouden. Is er sprake van gelijkheid of ongelijkheid? Leg je antwoord uit met twee voorbeelden uit de bron.

b Wat kom je uit het bronbijschrift te weten over de politiek-bestuurlijke verhoudingen tussen Britten en Indiërs in 1881?

2 Deze vraag gaat over wat je eerder hebt geleerd over de Europese ontdekking van West-Afrika, Amerika en Azië en over het ontstaan van een wereldeconomie.

a Maak de juiste combinaties.

A	Middeleeuwen	1	Er begint een wereldeconomie te ontstaan.
B	1400-1450	2	Europeanen bereiken voor het eerst Amerika en Azië.
C	1490-1500	3	Europeanen kopen specerijen uit Azië via handelaren in het Ottomaanse Rijk.
D	1500-1600	4	Voor het eerst varen Europese ontdekkingsreizigers naar West-Afrika.

b Vul de juiste woorden in.
In de 16e eeuw veroverden de Spanjaarden in het werelddeel ..... grote stukken land. Zij stichtten daar plantages, die zij lieten bebouwen door mensen uit het werelddeel ...... In diezelfde tijd richtten Europeanen handelsposten op in Afrika en ..... De 17e- en 18e-eeuwse driehoekshandel vond plaats tussen Europa, ... en .....

c Gebruik je antwoord bij vraag 1. Vergelijk de politiek-bestuurlijke situatie in India in de 17e eeuw en in 1881. Wat is een belangrijk verschil?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen
- Je kunt beschrijven hoe de overzeese handelscontacten van Europeanen uitgroeiden tot wereldrijken.
- Je kunt de belangrijkste oorzaken van het modern imperialisme noemen.
- Je kunt een beschrijving geven van het bestuur en de economie in Brits-Indië.

Bron 2 Een theeplantage op Ceylon (nu Sri Lanka) in 1898. De Britse kolonie Ceylon lag ten zuidoosten van India. De thee uit Ceylon was in Groot-Brittannië zeer geliefd. (Prent door Edgar Sanderson.)

Van handelspost naar imperium

Tussen 1500 en 1650 was een wereldeconomie ontstaan. Rond 1500 hadden Europeanen vaarroutes naar Afrika, Amerika en Azië ontdekt. Ze haalden daar allerlei producten vandaan: goud, zilver, specerijen, koffie en thee, suiker en ivoor. Ook kochten ze in Afrika mensen die ze dwongen om in Amerika en Azië als slaaf voor hen te werken.

In Amerika hadden de Europeanen in de 16e en 17e eeuw grote gebieden veroverd en koloniën gesticht. Ze woonden daar als boer of waren grote plantages begonnen, die werden bewerkt door tot slaaf gemaakte Afrikanen. De oorspronkelijke bevolking was verdreven, onderworpen of gestorven aan ziektes.

In Afrika en Azië was de situatie heel anders. Daar hadden de Europeanen in de 16e en 17e eeuw handelsposten aan de kust gesticht. Vanuit deze forten dreven ze handel

met de lokale vorsten, zonder gebied te veroveren. Het binnenland bleef lang onbekend gebied voor de Europeanen.

In de 19e eeuw veranderde dit. Ook in Azië en later in Afrika begonnen Europeanen het binnenland te bezetten en te besturen, zodat ook hier koloniën ontstonden. De bevolking moest allerlei producten voor de Europese markt verbouwen, zoals tabak, koffie, thee, katoen en rubber. Dat gebeurde vaak op uitgestrekte plantages. Ook haalden Europeanen hier delfstoffen uit de grond, waaronder tin en aardolie.

De Europese landen wilden allemaal zoveel mogelijk koloniën hebben, zodat ze een groot wereldrijk of **imperium** konden vormen. Er ontstond zelfs een soort wedstrijd in het veroveren van gebieden in Azië en Afrika. De periode tussen 1800 en 1940 wordt daarom ook wel de periode van het **modern imperialisme** genoemd.

Bron 3 Belgische 'witte paters', omringd door leden van de plaatselijke bevolking, voor de kapel van Mugera (een plaats in het huidige Rwanda, Midden-Afrika). De paters werden 'wit' genoemd vanwege hun kleding. Ze behoorden tot een christelijke organisatie die gespecialiseerd was in de bekering van Afrikanen. De foto is waarschijnlijk gemaakt aan het begin van de 20e eeuw.

Oorzaken van modern imperialisme

Het modern imperialisme had vier oorzaken.

- Het bezit van koloniën was voor de Europeanen economisch voordelig. Fabrieken hadden behoefte aan grondstoffen uit de koloniën, zoals olie, rubber en katoen. Daarnaast waren koloniën ideaal als **afzetgebied**: de mensen hier kochten textiel en andere industrieproducten uit Europa.
- Het was steeds gemakkelijker geworden om koloniën te veroveren en te besturen. Door de industrialisatie hadden Europeanen een technologische voorsprong gekregen. Ze hadden betere wapens dan de bewoners van Afrika en Azië. Ook waren afstanden steeds minder een probleem: met een telegraaf konden Europeanen snel berichten overseinen en dankzij de stoomboot werden verbindingen sneller en betrouwbaarder.
- Een imperium zorgde voor aanzien en macht. In de 19e eeuw speelde het nationalisme in Europa een grote rol. Men had het idee dat een 'belangrijk' volk een groot overzees gebied verdiende.
- Europeanen hadden het gevoel dat ze betere mensen waren dan Aziaten en Afrikanen. Ze voelden zich superieur. Ze meenden daarom het recht te hebben andere volken te overheersen.

Dit **superioriteitsdenken** was niet helemaal nieuw. Al in de 16e eeuw vonden Europeanen hun christelijke geloof beter dan andere religies en probeerden missionarissen andere volken tot het christendom te bekeren. Maar in de 19e eeuw ging het superioriteitsdenken verder dan religie alleen. In de Verlichting was men gaan denken dat je de wereld kon verbeteren door logisch na te denken. Door hun wetenschap en technologie hadden Europeanen een voorsprong in de wereld. Ze dachten daarom dat ze beschaafder waren dan andere volken en dat het hun taak was om andere volken op te voeden en op hetzelfde niveau te brengen.

In de 19e eeuw geloofden veel Europeanen bovendien dat deze 'superioriteit' een biologische oorzaak had: witte mensen zouden van een beter 'ras' zijn dan mensen met een andere huidskleur. Dit idee is een voorbeeld van **racisme**. Tegenwoordig zijn wetenschappers het erover eens dat er helemaal geen verschillende mensenrassen bestaan. Huidskleur, karakter en intelligentie hebben niets met elkaar te maken.

Bron 4 Bijeenkomst van Indiase edelen aan het hof van keizer Akbar Shah II van India, rond 1820. Tussen de edelen links staat sir David Ochterlony (met witte broek en rode jas), de Britse vertegenwoordiger aan het hof. Keizer Akbar Shah II had weinig macht; in deze tijd werd India feitelijk bestuurd door de Britten. (Schildering door een onbekende Indiase kunstenaar.)

Brits-Indië

Van alle Europese landen had Groot-Brittannië in de 19e eeuw het meeste succes bij het stichten van een imperium. Overal op de wereld hadden de Britten koloniën.

De belangrijkste was Brits-Indië. Deze kolonie omvatte de huidige landen India, Sri Lanka, Pakistan, Bangladesh en een deel van Myanmar. Er woonden in 1880 zo'n 250 miljoen mensen.

Dit enorme gebied werd bestuurd door slechts 1.000 Britse ambtenaren en 40.000 soldaten. Dat kon alleen doordat Brits-Indië een systeem van **indirect bestuur** had.

Daarbij maakten de Britten handig gebruik van de Indiase vorsten. Voor de bevolking leek het alsof hun land door hun eigen vorsten werd geregeerd. Maar in werkelijkheid moesten deze vorsten de orders van Britse ambtenaren opvolgen.

Economisch was India erg belangrijk voor Groot-Brittannië. Het leverde goedkope grondstoffen voor de Britse industrie, zoals katoen, jute, thee en indigo (een blauwe kleurstof). Tegelijk was India een grote afzetmarkt voor industrieproducten.

De Britten zagen het als hun taak van India een modern land te maken. Ze breidden de infrastructuur uit, bijvoorbeeld door spoorlijnen aan te leggen. Ook probeerden ze hun Indiase 'onderdanen' te beschaven, bijvoorbeeld door scholen te stichten. Dat had weinig succes: veruit de meeste Indiërs bleven analfabeet. Het bestuur hielden de Britten stevig in eigen hand.

3 Gebruik bron 2.

a Bedenk wat deze mensen aan het doen zijn.

b In de bron staat ook een Britse opzichter. Teken een cirkel om hem heen.

c Maak de zinnen kloppend.
Ceylon is een land in *Afrika* / *Amerika* / *Azië*. De situatie op de prent had je daar in de 17e eeuw *niet* / *ook* kunnen zien. Toen waren er in Azië immers *nog geen* / *ook al* door Europeanen geleide theeplantages. Ceylon was in de 17e eeuw *al wel* / *nog geen* Europese kolonie. Het werk op deze prent wordt gedaan door *de lokale bevolking* / *slaven uit Afrika*.

4 **a** Het begrip 'modern imperialisme' geeft aan dat vóór de 19e eeuw ook imperialisme heeft bestaan. Noem een imperium dat je eerder in *Memo* bent tegengekomen.

b Bedenk een verschil tussen een imperium uit de 19e eeuw en het imperium dat je eerder bij *Memo* bent tegengekomen.

5 Waarom was een groot imperium in de 19e eeuw voordelig voor een Europees land?

- ☐ A Europese fabriekseigenaren hadden eenvoudig toegang tot afzetmarkten en grondstoffen.
- ☐ B Europese landen konden zo hun grondstoffen eenvoudiger in de koloniën afzetten.
- ☐ C Europese werkgevers konden goedkoop arbeiders uit de koloniën halen.
- ☐ D Het Europese land kreeg betere wapens en snellere verbindingen.
- ☐ E Het gaf Europeanen het gevoel dat zij tot een belangrijk land behoorden.

6 Gebruik bron 5.

a Is in deze bron sprake van superioriteitsdenken? Leg je antwoord uit.

b In de bron staat dat Macaulay de plaatselijke talen van het land wil verrijken met wetenschappelijke begrippen uit het Westen. Waarom past deze zin bij de Verlichting?

Bron 5 Thomas Macaulay (1800-1859) was een Britse historicus. Tussen 1834 en 1838 verbleef hij in India. In 1835 schreef hij in een officieel stuk op wat hij zag als de taak van de Britten in India. De volgende tekst is een gedeelte uit dit stuk.

> Ik denk dat het voor ons, met onze beperkte middelen, onmogelijk is om de gehele bevolking [van India] te scholen. Laten we beginnen met het samenstellen van een groep mensen die kunnen dienen als tolken tussen ons en de miljoenen die we besturen. Het moeten mensen zijn die vanwege hun bloed en huidskleur Indiërs zijn, maar Engels wat betreft hun smaak, opvattingen, normen en waarden, en intelligentie. Deze groep zou de plaatselijke talen van het land [...] moeten verrijken met wetenschappelijke begrippen uit het Westen. Daarna zouden wij ervoor moeten zorgen dat zij hun kennis stap voor stap kunnen overdragen aan de grote massa van de bevolking.

7 **a** Een stelling: ‘Mensen met een donkere huidskleur zijn lui.’
Leg uit waarom dit een uiting van racisme is.
b Gebruik bron 5. Is in deze bron sprake van racisme? Leg je antwoord uit.

8 Gebruik bron 3 van de oriëntatie.
a Welke twee Europese landen hadden in de 16e eeuw een groot imperium, maar waren dat eind 19e eeuw bijna helemaal kwijt?
b Welke twee Europese landen hadden aan het eind van de 19e eeuw een groot imperium?

9 In 1877 woonden er zo’n 250 miljoen mensen in India.
a Waarom was dat belangrijk voor de Britse economie?
b Dit grote aantal inwoners had ook een politiek-bestuurlijk gevolg. Welk gevolg was dat?

10 Gebruik bron 4.
a Geef met een pijl aan waar in de bron keizer Akbar Shah II zit en omcirkel David Ochterlony.
b Als je afgaat op de bron, hoe is dan de verhouding tussen het Indiase bestuur van keizer Akbar Shah II en de Britten? Leg je antwoord uit met behulp van de bron.
c Past deze afbeelding bij het begrip ‘indirect bestuur’? Leg je antwoord uit en gebruik daarbij je antwoord bij vraag b.

11 Er was een nauw verband tussen de industriële revolutie en de opkomst van het modern imperialisme.
a Leg uit dat de industriële revolutie het modern imperialisme mogelijk maakte.
b Leg uit dat de industriële revolutie tegelijkertijd een belangrijke oorzaak was van het modern imperialisme.

12 Leg uit dat nationalisme en modern imperialisme met elkaar te maken hebben.

13 Hieronder staan enkele uitspraken. Zet er het juiste begrip bij. Kies uit de volgende begrippen: *indirect bestuur* • *militarisme* • *modern imperialisme* • *nationalisme* • *racisme* • *Restauratie* • *superioriteitsdenken* • *veelvolkerenstaat*.
‘In Indonesië leven onder meer Javanen, Sumatranen, Madoerezen en Balinezen’:
.....
‘Prins Mirza Babar Sahib mag prins blijven, als hij maar luistert’:
.....
‘Niets is mooier dan een krachtig leger’: .....
‘Nooit meer democratie: dat brengt alleen maar ellende’: .....
‘Om sterk te zijn heeft ons land zoveel mogelijk koloniën nodig’:
.....
‘Onze westerse ideeën zijn beter dan de oosterse’: .....
‘Van nature kunnen zwarte mensen erg goed dansen’: .....
‘Wij Schotten horen niet thuis in Groot-Brittannië’: .....

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

3 Nederlands-Indië

BASIS

Bron 1 Begin 19e eeuw was Java het grootste en dichtstbevolkte eiland van 'Nederlands-Indië' (nu Indonesië). Om de infrastructuur te verbeteren besloot het Nederlandse bestuur op Java de Grote Postweg aan te leggen. Deze weg liep over het hele eiland en was zo'n 1.000 kilometer lang. Dat hij al na één jaar klaar was (in 1808), kwam doordat hij werd aangelegd door enorme aantallen Javaanse dwangarbeiders. Waarschijnlijk zijn bij dit ware werk enkele duizenden van hen gestorven. De weg wordt nog altijd gebruikt. (Schilderij uit de 19e eeuw.)

Intro

1 Gebruik bron 1.

a Noem een onderdeel van de bron dat typisch bij Java hoort.

b Noem ook een onderdeel van de bron dat meer bij Europa hoort.

2 Gebruik bron 1.

a Bedenk drie redenen waarom het Nederlandse bestuur deze Grote Postweg wilde aanleggen. Let daarbij op de naam van deze weg en denk aan bron 1 van de oriëntatie.

b Denk je dat de VOC in de 17e eeuw behoefte zou hebben gehad aan zo'n weg? Leg je antwoord uit.

c Leg uit waarom de Grote Postweg past bij het modern imperialisme.

d Om de weg aan te leggen had het Nederlandse bestuur heel veel arbeiders nodig. Ze vroegen de Javaanse adel om daarvoor te zorgen. Wat zegt de aanleg van de Grote Postweg over:
- de verhouding tussen het Nederlandse bestuur en de Javaanse adel;
- de verhouding tussen de Javaanse adel en de rest van de bevolking?

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven hoe Nederlands-Indië ontstond.
- Je kunt beschrijven hoe Nederland de mensen in Nederlands-Indië bestuurde.
- Je kunt uitleggen hoe de economie en de samenleving in Nederlands-Indië in elkaar zaten.
- Je kunt uitleggen wat de Nederlandse ethische politiek inhield.

Bron 2 Een voorbeeld van Javaanse hofcultuur: twee pagina's uit de *Serat Selarasa* ('boek over prins Selarasa'), een handschrift uit 1804. Het is gemaakt door onbekende Javaanse kunstenaars. Het boek gaat over de avonturen van drie prinsen (rechts). Hier ontmoeten ze een islamitische heilige (met tulband), zijn dochter (met zwart haar) en hun bediende. Het verhaal is geschreven in het Javaans, met Javaanse letters.

Het ontstaan van Nederlands-Indië

Zoals de Britten de baas waren over Brits-Indië, zo waren de Nederlanders dat over Nederlands-Indië (tegenwoordig Indonesië). Dit gebied had een lange en rijke geschiedenis. Toen de Nederlanders er eind 16e eeuw aankwamen, bestonden in dit enorme eilandenrijk heel verschillende culturen. Op sommige plaatsen leefden jagers-verzamelaars in kleine groepjes, maar er waren ook grote agrarische staten met een eigen schrift.

Eeuwenlang was dit gebied beïnvloed door twee Indiase godsdiensten: het hindoeïsme en het boeddhisme. Vanaf de 14e eeuw groeide de invloed van de Arabische islam. Op Java ontstond eind 16e eeuw bijvoorbeeld het islamitische rijk Mataram. De adel kende een verfijnde cultuur. In grote paleizen genoten deze bestuurders van dans, muziek en spannende verhalen, waarin nog veel Indiase invloeden waren terug te vinden. De adel leefde van de opbrengsten van het platteland. Hier leefde de grote meerderheid van de bevolking. De boeren verbouwden vooral rijst en moesten voor de adel herendiensten verrichten, meestal zonder betaling. In de 18e eeuw viel Mataram uiteen in kleinere vorstendommen.

In de 17e en 18e eeuw had de VOC verspreid over dit gebied handelsposten. Op Java lag het hoofdkwartier Batavia (tegenwoordig Jakarta). In 1799 ging de VOC failliet. De

bezittingen van de onderneming werden overgenomen door de Nederlandse staat. Zo ontstond **Nederlands-Indië**, een kolonie van het Koninkrijk der Nederlanden, met Batavia als hoofdstad. Op papier bestuurde Nederland alle eilanden in dit gebied en was de inheemse bevolking (de mensen die er al woonden toen de Nederlanders kwamen) ondergeschikt. Maar in de praktijk waren de inheemse vorsten nog erg machtig. Dat kwam doordat Nederlanders vrijwel nooit in het binnenland kwamen. Geleidelijk werden de inheemse vorsten onderworpen, het eerst op Java. Vaak gebeurde dat met militair geweld. Pas aan het begin van de 20e eeuw waren de Nederlanders overal in de eilandengroep werkelijk de baas.

Bron 3 Deze man, Raden Adipati Aria Koesoemadiningrat, was van 1839 tot 1886 de regent (bestuurder) van Galuh, een gebied op West-Java. Hij is afgebeeld met Javaanse symbolen van zijn macht, zoals een lans (links), een parasol (rechts daarvan) en een grote dolk op zijn rug. Op zijn borst heeft hij een Nederlandse medaille. Op het tafeltje ligt een wetboek van Nederlands-Indië. (Schilderij uit 1879 door de Javaanse schilder Raden Koesoema di Brata.)

Bestuur van Nederlands-Indië

De Nederlanders voerden in Nederlands-Indië een indirect bestuur in, net als de Britten in India. Inheemse vorsten en bestuurders bleven op hun plaats, maar werden voortaan aangestuurd door Nederlanders. Aan het hoofd van het bestuur in Nederlands-Indië stond de **gouverneur-generaal**. Hij werd geholpen door Nederlandse ambtenaren en was zelf weer ondergeschikt aan de Nederlandse regering. Nederland koos voor indirect bestuur, omdat er te weinig Nederlandse bestuurders waren om de enorme bevolking direct te besturen.

Om de kolonie zo goed mogelijk onder controle te houden, voerde Nederland een **verdeel-en-heerspolitiek**. Dat hield in dat Nederlandse bestuurders sommige inheemse vorsten bevoordeelden. Ze gaven deze vorsten bijvoorbeeld hulp als ze ruzie hadden met andere vorsten. Op die manier probeerden de Nederlanders te voorkomen dat de vorsten samen in opstand zouden komen.

Bron 4 De tabaksplantage Bekioen in Noordoost-Sumatra, tussen 1885 en 1891. In het veld zijn boeren bezig tabaksbladeren te oogsten, terwijl twee Europeanen (waarschijnlijk Nederlanders) in witte tropenkleding toezicht houden. Sigaren van tabak uit dit gebied waren in Europa erg geliefd.

Economie en samenleving

Een kolonie moest winstgevend zijn. Daarom bemoeide het Nederlandse bestuur zich sterk met de **exploitatie** van Nederlands-Indië, dat wil zeggen: met de manier waarop dit gebied geld kon opleveren. In 1830 werd op Java het zogenoemde **cultuurstelsel** ingevoerd. Voortaan waren Javaanse boeren verplicht om 20% van hun land te bebouwen (in cultuur te brengen) met koffie, tabak, suiker en dergelijke. Deze producten leverden de Nederlandse regering veel geld op. Daarmee kon Nederland bijvoorbeeld spoorwegen aanleggen.

Maar voor de inheemse bevolking was het cultuurstelsel een drama. Zij kon minder rijst verbouwen en leed honger. Ook Nederlandse ondernemers waren ontevreden. Zij wilden graag met bedrijven geld verdienen in Nederlands-Indië, maar onder het cultuurstelsel mocht dat niet. In 1870 schaften liberale politici het cultuurstelsel daarom af. Zij voerden een systeem van '**vrije arbeid**' in. Voortaan konden Europese ondernemers zelf een plantage, mijn of fabriek beginnen. Het werk werd gedaan door loonarbeiders uit de plaatselijke bevolking. Met hun loon konden zij Europese industrieproducten kopen.

De samenleving in Nederlands-Indië kende grote ongelijkheid. Daarbij speelde huidskleur een belangrijke rol. Aan de top stond de kleine groep witte Nederlanders. Tot 1900 waren dat bijna allemaal mannen: ambtenaren, soldaten en ondernemers. Deze mannen waren veel rijker dan de inheemse bevolking en leefden gescheiden daarvan. Wel hadden zij vaak een relatie met een inheemse vrouw die als bediende in huis werkte. Uit zulke relaties kwamen kinderen voort. Deze 'Indische Nederlanders' vormden een aparte groep: vanwege hun donkere huidskleur werden ze door de witte Nederlanders niet voor vol aangezien, maar ze hadden wel een betere positie dan de andere inheemse bewoners. Na 1900 reisden meer Europese vrouwen naar Nederlands-Indië en groeide de groep witte gezinnen.

Bron 5 Foto uit 1880-1910 van een klas op een rooms-katholieke school in Nederlands-Indië. Inheemse jongens krijgen les van een Nederlandse geestelijke.

Ethische politiek

Vanaf 1850 hadden steeds meer Nederlanders kritiek op de manier waarop Nederlands-Indië werd bestuurd. Daarvoor waren drie redenen.

- De inheemse bevolking was erg arm. Er waren regelmatig hongersnoden.
- De bevolking was slecht opgeleid. Daardoor kon zij haar positie moeilijk verbeteren.
- Sommige inheemse vorsten, die nodig waren bij het indirect bestuur, misdroegen zich: zij beroofden de bevolking of dwongen die tot meer herendiensten dan toegestaan.

In 1860 publiceerde Eduard Douwes Dekker onder de schuilnaam Multatuli ('ik heb veel geleden') het boek *Max Havelaar*. In dit boek beschreef hij zijn ervaringen als bestuursambtenaar in Nederlands-Indië. Hij had veel kritiek op Nederland, omdat het de Javaanse boeren niet beschermde tegen het machtsmisbruik door de inheemse vorsten. Multatuli dacht niet aan afschaffing van de koloniale overheersing, maar vond dat Nederland beter voor de inheemse bevolking moest zorgen. Schrijvers na hem wilden dat Nederland de bevolking zou helpen met het geld dat het in de kolonie had verdiend.

In 1901 besloot de regering tot het voeren van een **ethische politiek** in Nederlands-Indië. Die bestond uit vier onderdelen:

- economische maatregelen, zoals betere irrigatie van rijstakkers, meer infrastructuur en de oprichting van banken voor inheemse boeren;
- verbetering van de gezondheidszorg;
- een **beschavingsoffensief**, dat wil zeggen: een poging om de bevolking meer (westerse) beschaving bij te brengen. Dat gebeurde vooral door middel van onderwijs. Op het platteland verrezen dorpsschooltjes en in de steden kwamen opleidingen voor inheemse ambtenaren, artsen en ingenieurs.
- geleidelijke vergroting van de politieke inspraak voor de bevolking.

Het waren mooie idealen, maar er kwam weinig van terecht. De honger verdween, maar de uitbreiding van het onderwijs was beperkt. Vooral op het platteland bleef het analfabetisme hoog. Het aantal goed opgeleide Indonesiërs groeide maar langzaam. Er kwam ook nauwelijks meer politieke inspraak. Indonesiërs wilden dat graag. Zij richtten zelfs organisaties op die volledig zelfbestuur eisten, maar Nederland stond dat niet toe. Wel mochten enkele goed opgeleide Indonesiërs advies uitbrengen. Echte macht hadden die niet. De gewone inheemse bevolking kreeg al helemaal geen rol in het bestuur. Zelfs na 1919, toen in Nederland algemeen kiesrecht was ingevoerd, mochten de 50 miljoen inheemse 'onderdanen' in Nederlands-Indië niet stemmen.

3 Deze vraag gaat over de geschiedenis van de Indonesische eilanden.
Zet de gebeurtenissen in de juiste volgorde, van vroeger naar later.

A Batavia wordt de hoofdstad van Nederlands-Indië.
B De VOC richt op verschillende eilanden handelsposten op.
C Het Javaanse vorstendom Mataram ontstaat.
D Mensen beginnen zich te bekeren tot de islam.
E Overal in het gebied hebben de Nederlanders de macht.
F Religies uit India krijgen grote invloed op de cultuur.

4 **a** Maak een schema van de samenleving in het rijk Mataram. Begin met een piramide en schrijf daarin:
– welke groepen er waren;
– hoe zij leefden.

b Noem een belangrijke overeenkomst tussen de Franse adel in de 17e eeuw en de Javaanse adel in de 17e eeuw.

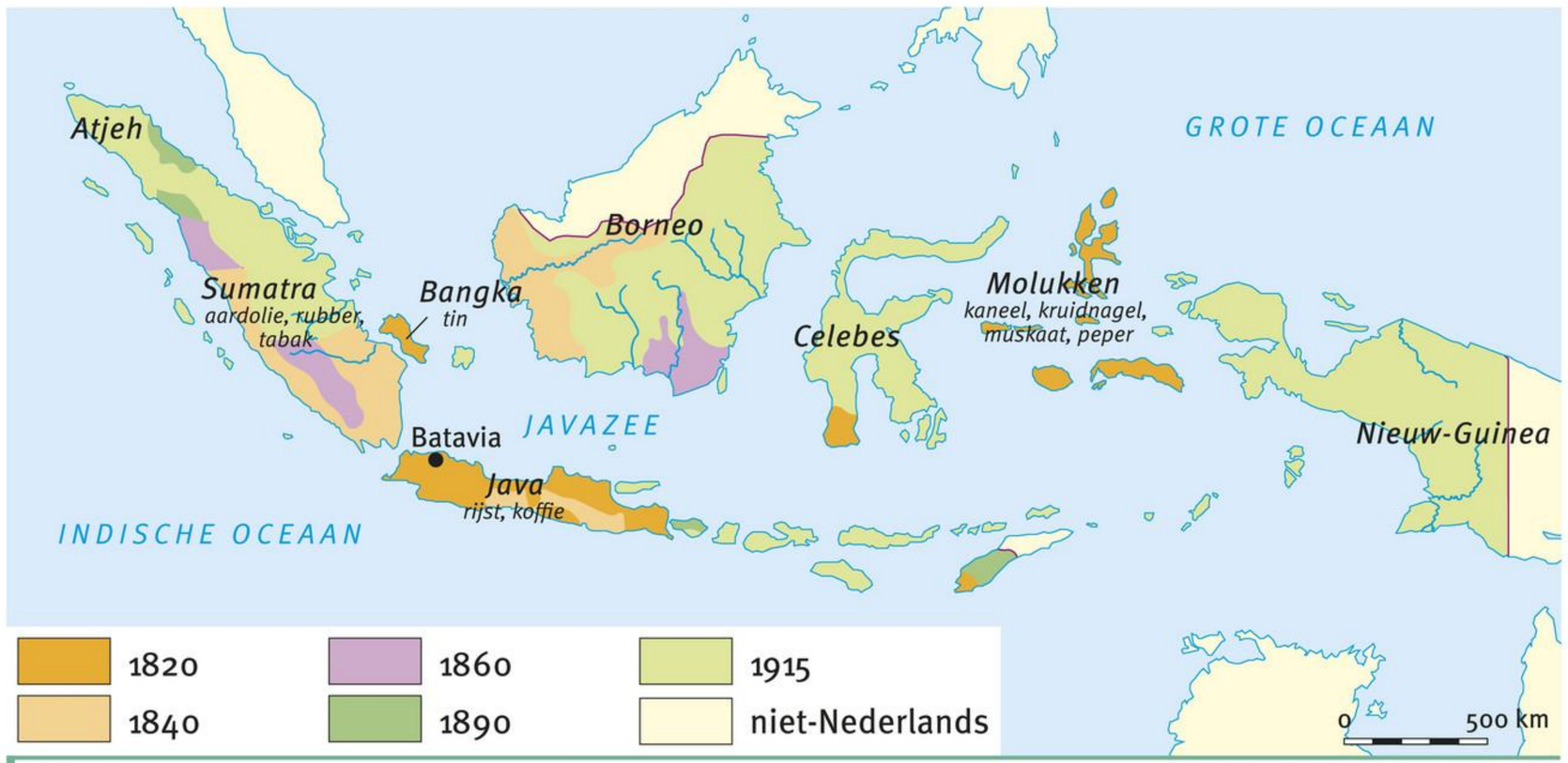
5 Gebruik bron 2.

a Noem twee onderdelen van de bron die passen bij het rijk Mataram.
b Komt deze bron werkelijk uit het rijk Mataram? Leg je antwoord uit.

6 Gebruik bron 6.

a Zijn de volgende beweringen waar of niet waar?
In 1820 stond Sumatra gedeeltelijk onder Nederlands bestuur: *waar* / *niet waar*.
In 1840 stond Java geheel onder Nederlands bestuur: *waar* / *niet waar*.
In 1890 stond bijna heel Nederlands-Indië onder Nederlands bestuur: *waar* / *niet waar*.

b Gebruik bron 1 van de oriëntatie. Past deze bron bij de ontwikkeling die in bron 6 is te zien? Leg je antwoord uit.

Bron 6 De verovering van Nederlands-Indië in de 19e en 20e eeuw.

7 Gebruik bron 3.
Hoe kun je aan bron 3 zien dat Raden Adipati Aria Koesoemadiningrat onderdeel uitmaakte van het indirecte bestuur in Nederlands-Indië?

8 De Nederlandse regering wilde de inheemse bevolking van Nederlands-Indië niet direct besturen, maar koos voor indirect bestuur.
Leg uit wat de voordelen waren voor het Nederlands bestuur. Noem ook een nadeel voor het Nederlands bestuur.

9 Gebruik bron 7.

a Wie zijn de 'hoofden van Lebak'?

b Havelaar waarschuwt deze hoofden voor 'verkeerdheden'. Welke misstand noemt hij?

c Maak de zin kloppend.
Dat er 'verkeerdheden' zijn, is volgens Havelaar de schuld van de *Javaanse boeren* / *Javaanse hoofden* / *Nederlanders*.

d Havelaar noemt zichzelf 'vriend' en 'oudere broer' van de hoofden van Lebak.
Waarom doet hij dat en geeft hij niet gewoon het bevel om de 'verkeerdheden' te stoppen?

- ◯ A Als ambtenaar mocht Havelaar eigenlijk alleen opschrijven wat de hoofden beslisten.
- ◯ B Het Nederlandse bestuur had helemaal niets te zeggen over de hoofden.
- ◯ C Havelaar had de hoofden nodig bij het bestuur en moest ze dus te vriend houden.
- ◯ D Havelaar was de broer van de machtige Javaanse bestuurder en dus was een bevel niet nodig.

e Is de toespraak van Max Havelaar in bron 7 een voorbeeld van verdeel-en-heers-politiek? Leg je antwoord uit.

Bron 7 Max Havelaar, de hoofdpersoon van Multatuli's gelijknamige roman, is Nederlands ambtenaar in Lebak (een streek op Java). Aan het begin van zijn bestuursperiode houdt hij een toespraak voor de Javaanse edelen uit Lebak. Dit zijn enkele gedeelten daaruit.

Hoofden van Lebak, er is veel te doen in uw landstreek!
Zegt u mij: is de boer niet arm? Rijpt uw rijst niet vaak ter voeding van wie niet geplant hebben?* Zijn er niet vele verkeerdheden in uw land? [...]
Ja, ja, ik zeg u dat uw en mijn ziel daarover bedroefd zijn! En juist daarom zijn wij Allah dankbaar, dat Hij ons macht heeft gegeven om hier iets aan te doen. [...]
Ik ben hier gezonden om uw vriend te zijn, uw oudere broer. Zou u uw jongere broer niet waarschuwen, als u een tijger op zijn weg zag? [...]

* Met andere woorden: blijven de Javaanse boeren niet arm omdat de rijst die zij hebben geplant, wordt gestolen (namelijk door de adel)?

10 Deze vraag gaat over de exploitatie van Nederlands-Indië.
Maak het schema kloppend.

	1830-1870	Na 1870
Exploitatie door middel van	*Cultuurstelsel / Vrije arbeid*	*Cultuurstelsel / Vrije arbeid*
Hongerende bevolking	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Bedrijven toegestaan	*Ja / Nee*	*Ja / Nee*
Arbeidsvorm	*Gedwongen arbeid / Loonarbeid*	*Gedwongen arbeid / Loonarbeid*
Sociale positie van de boeren	*Hoog / Laag / Midden*	*Hoog / Laag / Midden*

11 Gebruik bron 4.

a Kun je deze bron gebruiken voor een werkstuk over het cultuurstelsel? Leg je antwoord uit.

b Kun je deze bron gebruiken voor een werkstuk over het modern imperialisme? Leg je antwoord uit.

12 **a** Welke drie sociale groepen waren er in de samenleving in Nederlands-Indië? Noem ze van hoog tot laag.
b Hoe kon je zien tot welke groep iemand behoorde?
c Welk begrip past bij deze indeling van de samenleving?

13 **a** Leg in één korte zin uit wat het doel van de ethische politiek was.
b De aanhangers van de ethische politiek hadden hoge verwachtingen van een beschavingsoffensief in Nederlands-Indië. Leg uit wat dat beschavingsoffensief inhield.
c Is de ethische politiek een voorbeeld van superioriteitsdenken? Leg je antwoord uit.

14 Verplaats je in een Indonesiër (een inheemse bewoner van Nederlands-Indië) rond 1925. Leg in maximaal 75 woorden uit wat jij vindt van de ethische politiek.

15 Nederlands-Indië bestond van 1799 tot 1945.
a Zet in het schema wat er in Nederlands-Indië tussen 1800 en 1920 veranderde. Beschrijf één verandering op cultureel gebied en twee veranderingen op elk ander gebied.

Gebied	Veranderingen 1800-1920
Economisch	
Politiek-bestuurlijk	
Sociaal	
Cultureel	

b Zet in het schema drie voorbeelden van continuïteit in Nederlands-Indië tussen 1800 en 1920.

Gebied	Continuïteit 1800-1920
Economisch	
Politiek-bestuurlijk	
Sociaal	

16 **a** Vergelijk Nederlands-Indië in de 19e eeuw met Brits-Indië in de 19e eeuw. Noem drie belangrijke overeenkomsten: politiek-bestuurlijk, economisch en sociaal.
b Was de ethische politiek typisch Nederlands? Leg je antwoord uit.

17 **a** In de 19e eeuw was het liberalisme de belangrijkste politieke stroming in Nederland. Welke idealen hadden de liberalen in de 19e eeuw:
- op economisch gebied;
- op politiek-bestuurlijk gebied?

b Zijn deze liberale idealen in Nederlands-Indië in de praktijk gebracht? Licht je antwoord toe.

Ga naar de *Flitskaarten* en de *Test jezelf*.

4 De wedloop om Afrika

BASIS

Bron 1 Afrikaanse arbeiders op een Duitse cacaoplantage in Kameroen (Midden-Afrika). Tussen 1884 en 1919 was Kameroen een Duitse kolonie. Op de voorgrond liggen net geplukte cacaovruchten, die de arbeiders open moeten hakken. (Foto uit 1907.)

Intro

1 Gebruik bron 1, van paragraaf 2 bron 2 en van paragraaf 3 bron 4.
Noem een belangrijke overeenkomst tussen deze bronnen en ook een verschil.

2 Europeanen voeren al sinds de 15e eeuw naar Afrika om te handelen.
Waaruit bestond de 'handelswaar' die ze vanaf de 16e eeuw naar Amerika brachten? Leg ook uit waarom ze dat deden.

3 Gebruik bron 3 van de oriëntatie.
- **a** Uit welke gebieden bestond het Duitse imperium rond 1900?
- **b** Was het Duitse imperium rond 1900 groter of kleiner dan het Franse en het Nederlandse imperium?
- **c** Stel, je wilt weten hoe *belangrijk* het Duitse imperium was in vergelijking tot het Nederlandse. Heb je dan voldoende aan bron 3 (de kaart)? Leg je antwoord uit.

Ga naar de *Ontdekkingsplaat*.

Leertekst

Leerdoelen

- Je kunt beschrijven hoe Afrika er rond 1800 uitzag en hoe de bewoners kennismaakten met Europeanen.
- Je kunt uitleggen dat nationalisme een belangrijke rol speelde bij de kolonisatie van Afrika.
- Je kunt uitleggen wat de belangrijkste gevolgen waren van de Europese verdeling van Afrika.

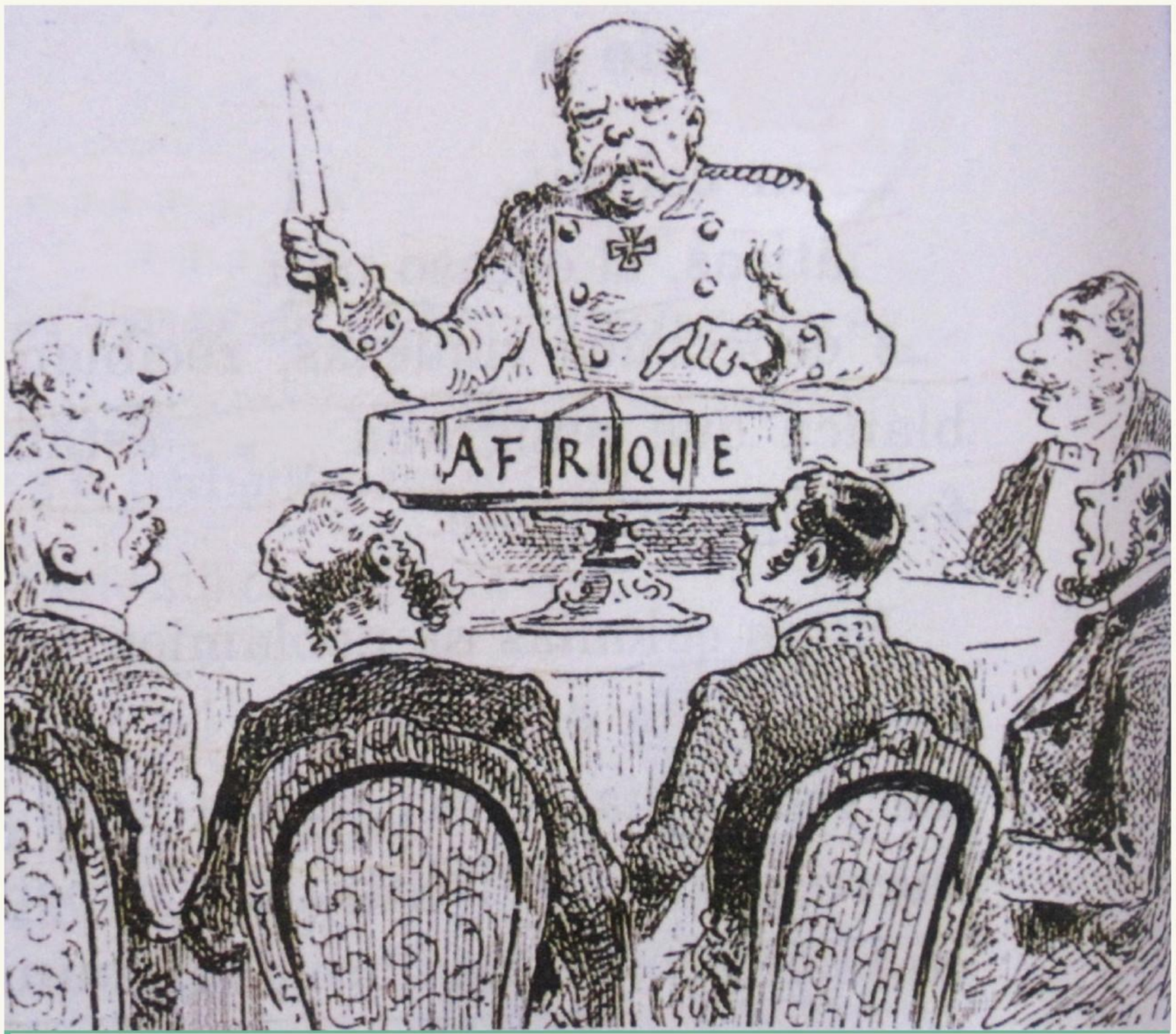
Bron 2 Een Portugese strijder, in de 16e eeuw afgebeeld door een onbekende Afrikaanse kunstenaar uit het koninkrijk Benin. De Portugezen waren de eerste Europeanen die deze kust bezochten. Het koninkrijk Benin, gesticht in 1440, werd in 1897 verslagen door de Britten. Als buit namen zij veel van dit soort bronzen beelden mee.

Afrikanen maken kennis met Europeanen

Afrika is drie keer zo groot als Europa en kent verschillende klimaten en landschappen: woestijnen, savannes en oerwouden. Het is dus niet vreemd dat hier rond 1800 heel verschillende culturen waren. Aan de Noord-Afrikaanse kust lagen agrarisch-stedelijke samenlevingen. Ze bestonden al sinds de oudheid en waren in de 7e eeuw islamitisch geworden. Ook de imposante handelssteden in het binnenland van West-Afrika (in het huidige Mali) waren islamitisch. Maar niet overal was de islam doorgedrongen. In Oost-Afrika lag bijvoorbeeld een eeuwenoud christelijk rijk: Ethiopië. Andere koninkrijken waren polytheïstisch. Een voorbeeld was het West-Afrikaanse koninkrijk Benin, dat aan de kust van het huidige Nigeria lag. Ook de jagers-verzamelaars en rondtrekkende veetelers in het zuiden van Afrika geloofden in verschillende goden en natuurkrachten.

Vóór 1800 hadden sommige Afrikanen contact met Europeanen. Aan de noordkust was Europa goed bekend, dankzij handel via de Middellandse Zee. In Benin en andere kuststreken waren Europese handelsposten; Afrikanen verkochten er aan de Europeanen ivoor, goud en mensen die tot slaaf waren gemaakt. Op Kaap de Goede Hoop (de zuidpunt van Afrika) waren de oorspronkelijke bewoners in oorlog geraakt met Europeanen. De Nederlandse VOC had hier namelijk een grote kolonie gesticht. Daarbij verdreef zij veel Afrikanen van hun land. Toch waren de meeste Afrikanen, zeker die in het binnenland, tot 1800 onbekend met Europeanen.

Rond 1800 veranderde dat. Europese ontdekkingsreizigers trokken uit nieuwsgierigheid het binnenland in. Ook gingen er missionarissen naar Afrika om het christendom te verspreiden, in het begin zonder succes. Europese regeringen en ondernemers waren in deze tijd nog nauwelijks geïnteresseerd in Afrika. Zij richtten zich vooral op Azië. Pas rond 1880 kwam daar verandering in.

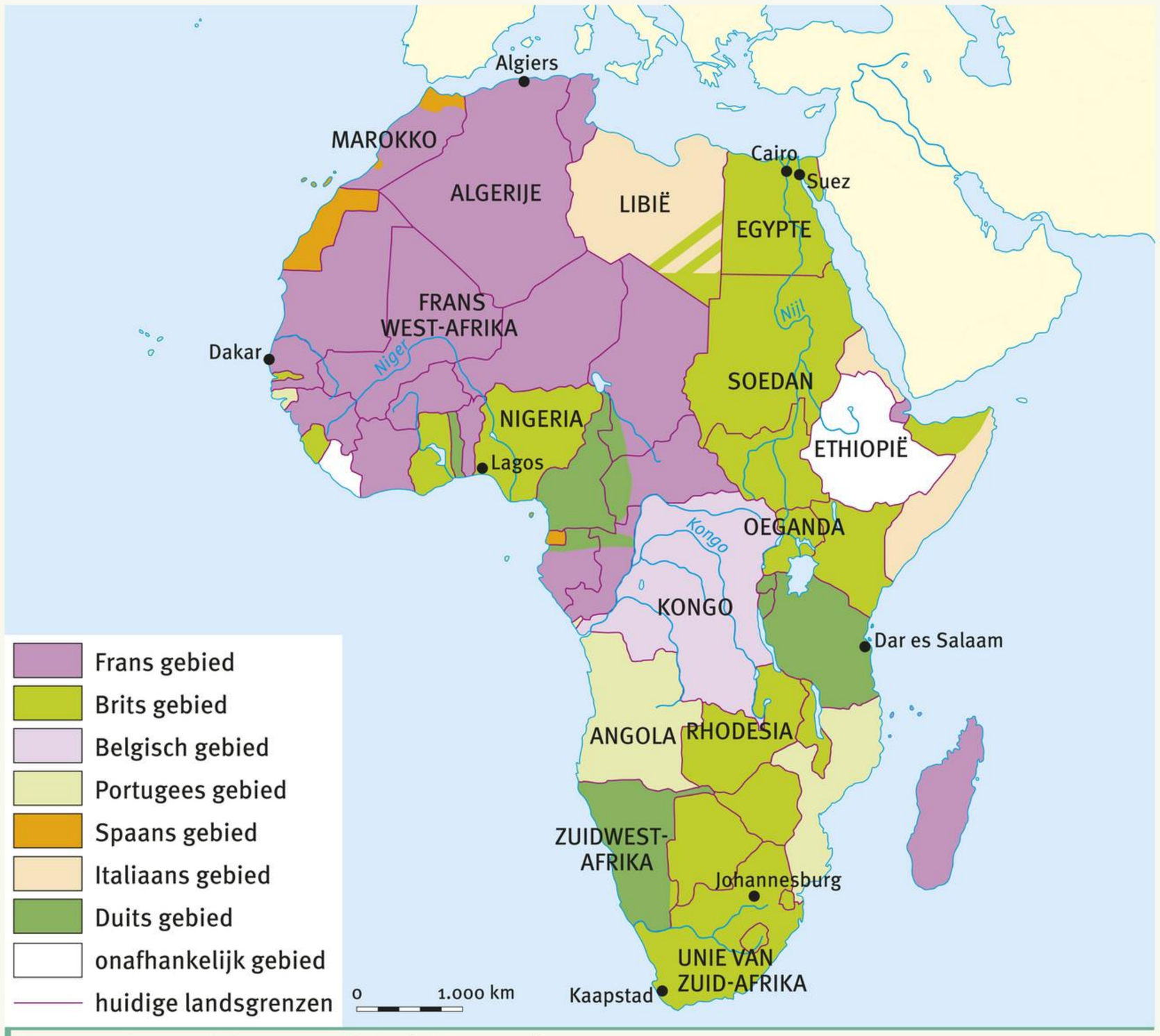

Bron 3 Franse spotprent uit 1885 met als titel 'Ieder zijn deel'. De man die de taart aansnijdt, is de Duitse rijkskanselier Otto von Bismarck.

De wedloop om Afrika

Rond 1880 was de **kolonisatie** van Azië al ver gevorderd. Overal hadden de Europeanen koloniën gesticht; alleen China, Japan en Thailand waren nog onafhankelijk. Ook in die landen probeerden Europeanen de baas te zijn, maar dat bleek niet eenvoudig. Daarom kregen zij steeds meer belangstelling voor Afrika. Hier konden ze nog volop gebied veroveren om hun imperium te vergroten. Bovendien waren er door het nationalisme in Europa enkele nieuwe landen ontstaan, zoals België, Duitsland en Italië. Deze landen hadden nog geen imperium, maar wilden dat wel graag hebben. Alleen zo telden ze mee, dachten ze. Zo ontstond tussen 1880 en 1914 een **wedloop om Afrika**: een soort wedstrijd wie in Afrika de meeste en grootste koloniën kon stichten. Nederland deed aan deze wedloop niet mee. De regering was bang dat het kleine Nederland dan ruzie zou krijgen met grote buurlanden als Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland.

In het begin probeerden ontdekkingsreizigers en ondernemers op eigen houtje gebieden te bemachtigen. Dat deden ze door contracten te sluiten met Afrikaanse vorsten. Dit leidde tot onduidelijke grenzen en spanningen tussen de Europese landen. Duitsland organiseerde daarom een grote vergadering, de Conferentie van Berlijn (1884-1885). Hier stelden de belangrijkste Europese landen en de Verenigde Staten regels op voor de verdeling van Afrika. De belangrijkste regel was dat een stuk land alleen kon worden opgeëist als het door een leger was bezet.

Bron 4 De verdeling van Afrika (1885-1914).

De verdeling van Afrika

Tijdens de wedloop om Afrika veroverden met name Frankrijk en Groot-Brittannië veel terrein. De Fransen namen bijna heel Noordwest-Afrika in bezit; de Britse gebieden lagen vooral in het oosten en het zuiden. Maar ook andere landen slaagden erin Afrikaanse koloniën te stichten. Zo veroverde Duitsland een paar grote gebieden en bezette België een enorm deel van Midden-Afrika (Kongo). In 1914 was de kolonisatie van Afrika voltooid.

De opdeling van Afrika had grote gevolgen.

- In 1914 werd bijna heel Afrika bestuurd door Europeanen. Het enige grote land dat nog een Afrikaans bestuur had, was het keizerrijk Ethiopië. Het dankte zijn onafhankelijkheid aan een overwinning op het Italiaanse leger.
- De grenzen tussen de landen waren voor Afrikanen niet logisch. Bij het trekken van deze grenzen hadden de Europeanen namelijk geen rekening gehouden met de leefgebieden van Afrikaanse volken. Soms werd een volk over twee landen verdeeld of moesten vijandige volken samen in één land leven.
- De Afrikaanse economie werd ondergeschikt gemaakt aan de Europese. Europese handelaren en bedrijven haalden grondstoffen uit Afrika, zoals goud, ivoor, cacao, koper en rubber. Ondertussen werd Afrika gebruikt als afzetgebied voor goedkope Europese producten.
- Afrikanen leerden Europese talen en maakten kennis met westerse ideeën. Missionarissen slaagden erin veel Afrikanen te bekeren tot het christelijke geloof. Daarbij hadden ze meestal weinig oog voor de eigen cultuur van Afrikaanse volken.

4 Gebruik bron 4.

a In de tekst ‘Afrikanen maken kennis met Europeanen’ staat welk geloof mensen in een aantal gebieden hadden. Geef in bron 4 met een symbool aan waar welk geloof te vinden was: voor het christendom een kruis, voor de islam een maansikkel en voor polytheïstische godsdiensten een ster. (Mali ligt waar in de bron ‘Frans West-Afrika’ staat.)

b Rond 1800 hadden Afrikanen en Europeanen op verschillende plaatsen rechtstreeks contact met elkaar. Geef ze in bron 4 aan met een E.

c Wat hebben de plaatsen die je in vraag b hebt ingetekend, met elkaar gemeen?

5 Deze vraag gaat over de Europese belangstelling voor Afrika.

a Wat is een belangrijk verschil tussen de periode vóór 1800 en de periode na 1800?

b Wat is een belangrijk verschil tussen de periode 1800-1880 en de periode na 1880?

6 In de 19e eeuw waren Europeanen verrast door de schitterende steden die ze bijvoorbeeld in het binnenland van Mali zagen.
Met welk begrip uit dit hoofdstuk kun je verklaren dat de Europeanen verrast waren? Leg je antwoord uit.

7 **a** In 1884-1885 organiseerde Duitsland de Conferentie van Berlijn. Over welk probleem ging die conferentie?

b Bedenk een gevolg van de Conferentie van Berlijn. Leg je antwoord uit.

8 Gebruik bron 4.

a Over de wedloop om Afrika maakten veel landen zich zorgen. Daarom namen de veertien belangrijke westerse landen uit die tijd allemaal deel aan de Conferentie van Berlijn, ook als ze zelf niet aan deze wedloop wilden meedoen. Welke deelnemers verwierven in de dertig jaar daarna gebieden in Afrika?

- ☐ A België.
- ☐ B Denemarken.
- ☐ C Duitsland.
- ☐ D Frankrijk.
- ☐ E Groot-Brittannië.
- ☐ F Italië.
- ☐ G Nederland.
- ☐ H Oostenrijk-Hongarije.
- ☐ I Ottomaanse Rijk.
- ☐ J Portugal.
- ☐ K Rusland.
- ☐ L Spanje.
- ☐ M Verenigde Staten.
- ☐ N Zweden-Noorwegen.

b Wat valt op aan de landen die deelnamen aan de Conferentie van Berlijn?

9 Gebruik bron 4.

a Sommige van de landen die deelnamen aan de Conferentie van Berlijn, waren in de 19e eeuw ontstaan. Noem drie van deze landen en leg uit waarom ze graag deelnamen aan de wedloop om Afrika.

b In de leertekst staat dat deze drie nieuwe landen in de 19e eeuw waren ontstaan ‘door het nationalisme’. Leg dat uit.

c Waarom staan er geen Nederlandse gebieden op deze kaart?

10 **a** Hoeveel jaar duurde de verdeling van Afrika ongeveer?

b De Europeanen waren veel sterker dan de Afrikanen. Dat blijkt uit de manier waarop Europese landen in Afrika grenzen trokken. Leg dit uit.

c Waren Europeanen altijd sterker dan Afrikanen? Leg je antwoord uit.

11 **a** Noem een cultureel en een economisch gevolg van de verdeling van Afrika.

b Bedenk ook welke sociaal gevolg de verdeling van Afrika zal hebben gehad.

c Vergelijk de kolonisatie van Azië en Afrika met elkaar. Noem een belangrijke overeenkomst en een belangrijk verschil.